

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის,
არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

IV

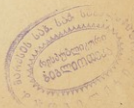
საქართველოს
ისტორიული
გეოგრაფიის
კრებული

K 14.646
4

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1971
ს.გ.გ.გ.-2000
მეცნიერებათა
აკადემია

კრებულში გახნილულია საქართველოს გეიანფეოდალური ხანის ისტორიული გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხები. მოცემულია ქართლის, კახეთისა და იმერეთის სამეფოთა პოლიტიკური საზღვრები. ნაჩვენებია ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობების მნიშვნელობა ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის. ქვეყნდება გურიის ტოპონიმიკა.

კრებულს თან ახლავს რუკები.

დ. ბერძენიშვილი

XVIII ს-ის ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრების გასარკვევად საკმაო მასალა არსებობს: ესაა ქართული წყაროები, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერები და ამ საუკუნის რუკები. წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი საუკუნის სიგრძეზე ეს საზღვრები ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. იგი იცვლებოდა ცალკეულ ათწლეულებში, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ქართლის სამეფო ძირითადად ინარჩუნებდა თავის პოზიციებს და საუკუნის II ნახევარში საკმაოდ აფართოვებს თავის გავლენას ამიერკავკასიაში.

ვახუშტი ბაგრატიონის შრომები და რუკები აქაც ძირითადი წყაროა. მართალია იგი უმთავრესად საქართველოს ქვეყნების ბუნებრივ, თემობრივ საზღვრებს იძლევა, მაგრამ აქვეა მოცემული სხვადასხვა ეპოქის პოლიტიკური ვითარებაც; ასევეა მისი თანამედროვე პერიოდის გადმოცემის დროსაც, რასაც სახელოვანი მეცნიერი ხაზგასმით აღნიშნავს.

ცალკეა აღსანიშნავი XVIII ს. I მესამედის მოღვაწის — ბერი ეგნატაშვილის ცნობა ქართლის სამეფოს საზღვრების შესახებ, რომელიც მას XVI ს-ში გადააქვს. ამ საინტერესო ცნობის სხვა წყაროებით შემოწმებისას, იმ დასკვნამდე შეიძლება მივიდეთ, რომ ავტორს თავისი თანამედროვე ვითარება გადააქვს წინა საუკუნეებში. ამიტომაც, რომ მის მიერ აღწერილი საზღვრები თითქმის ემთხვევა XVIII ს-ის სხვა წყაროთა ჩვენებებს.

ქართველ ისტორიკოსთა ცნობები, ქართულ საბუთებში ასახული პოლიტიკური მდგომარეობა და უცხო ავტორთა შენიშვნები ავსებენ და აზუსტებენ ეგნატაშვილი ბერისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ჩვენებებს, ამიტომაც ყველა ესენი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით განიხილება.

ვახუშტი ბატონიშვილი თავის „აღწერაში“ არაერთგზის აღნიშნავს, რომ ქართლის საზღვარი, მაგალითად აღმოსავლეთისა, არაგვსა და მტკვარზე გადის: „ხოლო მდინარე არაგვი განჰყოფს ქართლსა და კახეთს“¹.

იგივეს იმეორებს იგი კახეთ-კუხეთზე საუბრისას, როცა მის დასავლეთ საზღვარს აღნიშნავს: „კუხოსს მისცა საზღვარი: ... დასავლით მტკვარი და არაგვი“².

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 62. შემდეგ ყველგან: აღწერა...

² იქვე, გვ. 86.

ქართლის სამეფოს უკიდურესი აღმოსავლეთი პუნქტი ვახუშტისთან ხუნანითაა განსაზღვრული.

ესაა ზოგადი, ერთ-ერთი ბუნებრივ-თემობრივი საზღვარი ქართლის სამეფოსი. ჩვენთვის კი ცნობილია, რომ იგი არ იყო მუდმივი, რაღაც გადაულახავი. პირიქით, საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პერიოდებში პოლიტიკური საზღვარი ხშირად არ ემთხვეოდა ზემოთ აღწერილს. ამიტომაც ამ საკითხზე მსჯელობისას გარკვეული ქრონოლოგიური ჩარჩოები უნდა იქნას დაცული, ჩვენს შემთხვევაში კი — XVIII ს. — სწორედ ამდროინდელი სხვა ცნობებით უნდა დაზუსტდეს და შესწორდეს იგი.

XVIII ს. მთელ სივრცეზე, ქართლისა და კახეთის სამეფოთა აღნიშნული საზღვარი შედარებით მყარია. ხოლო საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფო ამ საზღვარსაც შლის. ამიტომ ისტორიული წყაროები, განსაკუთრებით კი, უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობანი, ზემოაღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ნაკლები ზედმიწევნობით ხასიათდებიან.

სხვაგვარი მდგომარეობაა ქართლის სამეფოს უკიდურესი ო საზღვრის ჩვენებისას. აქ წყაროები უფრო ნათლად აღნიშნავენ, თუ სად თავდებოდა ეს პოლიტიკური საზღვარი. უპირველეს ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ნაწყვეტი ვახტანგ VI-ის წერილიდან ეკატერინე I-დმი 1726 წ.: «Того ради прошу дабы... ежели Бог поможет взять от салтана через войну или через мирной трактат даже до ниже показанных мест, которые в нашем владении было, а именно до реки Шамкоры, до Ереванской горы, до Гуржи Богази, до Чани, до Черного моря, до Жики, до черкесского и лезгинского рубежа, от Варташена до ширазского рубежа и до Куры реки...»³.

ქართლის სამეფოს პოლიტიკური სამფლობელო, აღმოსავლეთით მდ. შამქორამდე წარმოდგენილი და ცხადია იქვე იგულისხმება მაშინდელი არაქართული ოლქები: ყაზახი და შამშადილო.

1723 წ. პარიზში დელეღის მიერ გამოცემულ რუკაზე, რომელიც სულხან-საბა ორბელიანის ჩანაწერებზე დაყრდნობითაა შედგენილი, ქართლის ო საზღვარი აღსტაფამდეა მოტანილი⁴.

ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში ძალიან კარგად ჩანს, რომ უკვე თეიმურაზისა და განსაკუთრებით ერეკლეს დროიდან (XVIII ს. შუა წლებში), ქართლის სამეფოში ყაზახისა და შამშადილის გარდა, თანდათან შემოდის განჯისა და ერევნის სახანოები, საიდანაც ქართლის მეფეები ხარკს იღებდნენ. სამისოდ მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება პაპუნა ორბელიანის, ომან ხერხეულიძის თხზულებებიდან⁵. ამ უკანასკნელის სიტყვით ერეკლეს „ჰყუა სიცოცხლესა მისსა მოხარკეობასა შინა განჯა, ყარაბაღი და ერევანი და კმსახურებდნენ შესაბამითა ვალ-დებულებითა, ვიდრე მოსვლამდე ყა-

³ Из письма Вахтанга VI Екатерине I, АВПР, ф. Сношения России с Грузией, 1726, д. № I, л. 1.

⁴ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, კოლექცია Q № 958

⁵ პაპ. ორბელიანი, საქ. ცხოვრება, ს. ქიქინაძის გამ., ტფილ., 1913, 33-33, 85, 91, 98, 188, 189, 192, 201.

ჯარი აღა-მამადხანისა... „გარნა ვერც მან მოშალა სრულიად ერევნის სამსახური საქართველოსადმი“⁶.

იგივეს იმეორებენ უცხო ავტორებიც; ასე მაგალითად, 1770 წ. საქართველოს მდგომარეობის შესახებ, კაპიტან იაზიკოვის მიერ შედგენილ წერილში კარგად ჩანს, რომ მისი აქ ყოფნის დროს ერეკლეს ემორჩილებოდა ქართლ-კახეთი, ოსეთის ნაწილი, ბორჩალო და ყაზახი. მომთაბარე სპარსელები ამ ოლქების SO მხარეს, შაჰნადირის მიერ, ერეკლეს სამემკვიდრეო მფლობელობაში გადაეცაო, ხოლო ერევნისა და განჯის ხანები მეფეს ხარკს უხდიანო?⁷.

გიულდენშტედტის ცნობები საქართველოს შესახებ, აგრეთვე მისი რუკა 1772 წლისა, მნიშვნელოვანი წყაროთაგანია ვახუშტის აღწერასთან ერთად, რომელზე დაყრდნობითაც შესაძლებელი ხდება ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები დაუსტდეს XVIII ს-ში. შიდა ქართლზე საუბრისას გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ მის „აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით — გამკვეთი ქედი, რომლის მეორე მხარეს იმერეთია“⁸.

სხვაგან ავტორი უფრო აზუსტებს ამ ზოგად მონახაზს და წერს: „ქართულ პროვინციას Tschina kartwei ე. ი. შუა, ანუ შიდა ქართლს, უკავია მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილი, მასა და სამხრეთ მთისწინეთს შორის მდებარე დაბლობი, რომელიც ჩაკეტილია დასავლეთით და აღმოსავლეთით განივი ქედების მიერ და სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მტკვრის გაყოფებით, მის იმ ნაწილში, რომელიც მდინარე სურამულას და არაგვის შესართავებს შორის არის მოქცეული“⁹.

როგორც ვხედავთ, აქაც ქართლის აღმ. საზღვრად არაგვია დადებული.

არაგვისა და მტკვრის შესაყარს მერე, ქართლის სამეფოს საზღვარი მტკვარს მისდევდა; ამაზე მიუთითებს როგორც დელილის რუკა, ისე ვახუშტისა და გიულდენშტედტის ცნობებიც. ეს უკანასკნელი, ქართლის სამეფო პროვინცია ქვემო ქართლსა და სომხითზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ „ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ არაგვის შესართავიდან აღმოსავლეთით ქვევით და მარჯვნივ სამხრეთით... მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი და მტკვრის მარჯვენა შენაკადები აღსტაფამდე. აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა... ხოლო ჩრდილოეთით მტკვარი, რომელიც მას კახეთისაგან ჰყოფს“¹⁰.

რენეესის 1780—1782 წწ. ცნობებიდან, ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვრის შესახებ, ასეთი სურათი ისახება: მდინარე არაგვი ჰყოფს

6 ო მ ა ნ ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, საქ. ცხოვრება., გვ. 276, 252.

7 А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, с. Петербург, 1891, стр. 26.

8 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, თარგმანი გ. გელაშვილისა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 267, შემდეგ ყველგან: გიულდენშტედტი...

9 ვ. გამრეკელი, საქართველოს 1772 წლის რუკა, თბ., 1964, გვ. 84.

10 გიულდენშტედტი., ტ. I, გვ. 239-241.

ქართლსა და კახეთს (რომელსაც ის აქ აღბანის უწოდებს)¹¹; მერე საზღვარი მიყვება მტკვარს და უკიდურესი აღმოსავლეთის ოლქების შესახებ ტორი აღნიშნავს, რომ ყაზახი შამშადილო ერეკლე მეფეს ემორჩილება, თან ამათ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ოლქები, რომლებიც ადრე ერეკლესადმი მორჩილ მოსახლეობას მოიცავდა და სპარსულ მხარეებს ემეზობლებოდა¹².

ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივი საზღვარი აღმოსავლეთით, XVIII ს-ის ბოლომდე მოიცავდა არაქართულ ოლქებს ყაზახსა და შამშადილოს. ამას ზემოთქმულთან ერთად ადასტურებს ბურნაშოვის ცნობები და მისი რუკა 1784 წლისა. აქედანვე ჩანს, რომ ერევნისა და განჯის სახანოები ერეკლეს ყმადნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურ ხარკსაც იხდიდნენ¹³. ყაზახიდან და შამშადილოდან, ომის შემთხვევაში, საქართველოს მოსდიოდა 6000 კაცისაგან შემდგარი ცხენოსანი ჯარი¹⁴.

ასეთი ჩანს XVIII ს-ში ქართლის სამეფოს o და s საზღვარი ზოგადად. მაგრამ, ჩვენ გავაჩნია სხვა ცნობებიც, რომელთა მიხედვით საზღვარი მტკვარის მარცხნივაც არის გადატანილი და ეს ბუნებრივ-თემობრივი ზღუდე ქართლისა და კახეთის სამეფოებს შორის, ქართლის სამეფოს სასარგებლოდაა გაზრდილი. ბერი ევნატაშვილის ცნობით, ქართლის სამეფოში შედიოდა: „აქი სუს ზეით უდაბნონი და სამგორს ქუემოთი, ლილო და ლილოს ქუემოთი, და ქვემორას ქუემოთი, და არაგუს აქათი და ფშავის-წყალს აქათი“... იგივე გამეორებული II ტექსტში, სადაც კახეთის სამეფოს დასავლეთისა და სამხრეთის საზღვრად მოცემულია: „არაგუს გამოლმართ (წინა შემთხვევაში ქართლისათვის „არაგუს აქათი“ მის მარჯვენა მხარეს გულისხმობდა, აქ კი „არაგუს გამოლმართი“—მის მარცხენა ნაპირს—დ. ბ.) კევ-ძმარამდის, კულად ქვემარიდამ გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი ლილოს სერსა წყალი გასდის და შეერთვის მარტყოფის წყალსა, გაყოლით ვიდრე ამართულამდე და ამართულას გაყოლით ვიდრე აჯისუმდე და აჯისუს გაყოლით ვიდრე მტკვრის შესართავამდე“¹⁵.

ღმრთაების გუჯარი 1722 წლისა, ასევე მოწმობს, რომ ეს ბუნებრივი საზღვარი პოლიტიკური სიტუაციის გართულების შედეგადაა შეცვლილი, და რომ ძველად ასე არ ყოფილა: „ლილონი, გლდანი და ჭაქვნი ანგარებითა და მძლავრობით მიეტაცნათ ქართლისა კათალიკოსთა და თბილელთა... და ვინცა შიში ღმერთისა გქონან, კულად ამასვე აგენით თვისნი სამწყსონი“¹⁶. როგორც ჩანს, ცილობა მტკვრისა და არაგვის მარცხენა სანაპირო სოფლებისათვის გრძელდებოდა მთელი საუკუნის მანძილზე. ამის მოწმობაა ვახუშტის ისტორია, რომელიც 1722 წლისათვის აღწერს, თუ როგორ არბევდნენ კა-

11 ბ. დუმბაძე, რუსი ანონიმი XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოს შესახებ, მას. საქ. და კავკასიის ისტ., ნაკვ. 35, 1963, გვ. 167 — 168.

12 იქვე.

13 С. Д. Бурнашов, Картина Грузии, или описание политического состояния царств карталинского и кахетинского, Тифлис, 1896.

14 ივ. ჯავახიშვილი, საქ-ოს საზღვრები, თბ., 1919, გვ. 15, 25; С. Д. Бурнашев..., გვ. 6.

15 ბერი ევნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ტექსტი პირველი და მეორე, ქართლის ცხოვრება, სიმ. ყუხჩიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1959, გვ. 349, 476.

16 ქართული სამართლის ძეგლები, ის. დოლიძის რედ. II, თბ., 1966, გვ. 364.

ხელები ლილოს, ხოლო ქართლები საგურამოს¹⁷. ამასვე ადასტურებს პაპუნა ორბელიანის ნაშრომის სხვადასხვა ადგილები¹⁸, ეს უკანასკნელი 1749 წ. ქვეშ მოგვითხრობს: „წაბძანდნენ ორივე მეფენი (თეიმურაზ და ერეკლე — დ. ბ.) საგურამოს, მოიყვანეს ქართლის მუშა და ალაშენეს ციხე ბოკოწინს... წაბძანდა მეფე ერეკლე კახეთს და ალაშენა ციხე კოეთისა“¹⁹.

მიუხედავად ზემოთ ნაჩვენები ზოგადი საზღვრისა (არაგვი-მტკვარი), ქართლის საზღვარი თვითონ ვახუშტისაც მტკვრის მარცხნივ გადააქვს და ისიც ძველი დროიდან. გარდაბნის საერისთავოს აღწერისას იგი დასძენს: „შემდგომად განდგომისა გრიგოლ მთავრისა, ამას დაედვა გრდანი, ლილო და მარტყოფი, და იწოდებოდა ესენი გარდაბანი და არს საერისთო ხუნანისა: ... გარდაბანი, სომხითი, ბერდუჯის მდინარე, ტაშირი და ბამბაყი“. ასევე ბოსტან-ქალაქისა და გარეჯის მთის აღწერისას, ავტორი ყარაიის ქალას ახასიათებს, როგორც საქონლის საზამთრო სადგომს: „ხოლო რაოდენნი ელნი დავსწერენით ქართლს, ზამთარ არიან ამ ადგილებთა შინა... და არს ესე სასპასპეტო საბართიანოსი“.

მეოთხე სასპასპეტო, რომელიც მეფესთან მყოფია, ვახუშტის მიხედვით ასე ისაზღვრებოდა: „აღმოსავლით ლილოს საზღვრით, რომელი განვლის ხაზი შარობის ლილოსასა აღმოსავლეთ-სამკრითეკნ ლოქინამდე... მუნით განვლის სამგორსა და ჩადივარს შუა, და მრავალწყაროსა და სათის-ქალას შუა, და მიადგების ბერთ-უბნის ღელესა, ხოლო ლილოდამ ჩრდილოთეკნ მოადგების ქვე-ძმარს, და ქვე-ძმარი მტკვარს მოადგების, და მტკვრის კიდე მტხეთამდე“²⁰.

სხვაგან ვახუშტი ახასიათებს გრდანს, ავქალას და შენიშნავს: „ამ ავქალის ბოლოს არის ქვეძმარი, ჩამოვარდების მშრალი ქვეი ქვიტიკირისა ლილოდამ მტკვრამდე. და ესე არს საზღვარი აწინდელი საქართლ-კახეთისა“²¹.

ასეთია ცნობები, რომლებიც ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებს ეხება. მათი შეჯერების შემდეგ ეს სასაზღვრო ხაზი ადვილი აღსადგენია, მით უფრო ვახუშტის რუკის გათვალისწინების შემდეგ.

* * *

ბერი ეგნატაშვილის ზემოთ ნახსენებ ცნობაში კარგად ჩანს, რომ არაგვის შემდეგ ქართლის საზღვარში ყვებოდა „ფშავის წყალს-აქათი, გუდამაყარი, და ქვეხილაკს აქათი; და კასრის ქვეს აქათი; წედისის მთის გარდმოლმართი და კუდარო, და ქალის მთას გარდმოლმართი“²².

აქ მოტანილ დასახელებათაგან, ფშავისწყალი არაგვის მარცხენა შენაკადია, რომელიც ფხოველთა მთებში იღებს სათავეს, მოედინება ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და ჟინვანის მახლობლად ერთვის არაგვს.

17 ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 126 — 27.

18 პაპუნა ორბელიანი, საქ. ცხოვრება, გვ. 91, გვ. 120.

19 იქვე, გვ. 161.

20 ვახუშტი, აღწერა, გვ. 51.

21 იქვე, გვ. 94.

22 ბერი ეგნატაშვილი, ქცა, II; იქვე, გვ. 349.

ჩრდილოეთით, ქართლის საზღვარზე, ეს წყარო გუდამაყარს ასახელებს, ხილაკის ხევი და კასრის ხევი კი დვალეთის ხევებია; წედისის მთის გადმომართი და კუდარო — რაქისაგან მიჯნავდა ქართლს.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები, ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვრის შესახებ, მეტი სისრულით წარმოგვიდგენენ ვითარებას. აქ ჩრდილოეთის სასაზღვრო ოლქი გუდამაყარი კი არაა, ეგნატაშვილის მსგავსად, არამედ ხე-ვია დასახელებული უკიდურეს ჩრდილოეთ რაიონად²³.

აქ საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ეს ნაწილი, კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით გადადიოდა უძველესი დროიდანვე და თერგის დინებას მიყვებოდა ჩრდილოეთის მთავარი გზა დარიალისა.

ვახუშტის სიტყვით, მდინარე თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ქვეი, სამკრ-აღმოსავლეთიდან, გამოსდის გუდამაყარისა და ძურძუკის კავკასსა, მოდის დასავლეთს-ჩრდილოს შუა... ამ ქვეს ქვეით დავიწროვდების ქვეი ესე კლდითა, და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებლის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიელა, მეფის მირჯანის მიერ — შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერლარა ვიდოდნენ (ამას უწოდებენ ევროპელნი კავკასიის კარად და მეორეს ლეკეთის კავკასიის გზას). ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან“²⁴.

ვახუშტის ამ აღწერიდან აშკარაა, რომ დავითის ციხისა და დარიელის ჩრდილოეთით, ხევში უკანასკნელი პუნქტი მეფეთა ნასასახლევი ყოფილა, რომელიც ჯარიების მახლობლად უნდა ყოფილიყო²⁵. ხევის დასავლეთით, ქართლის სამეფოს სასაზღვრო ხაზი კავკასიონის მთავარ ქედს მიყვებოდა და შემდეგ დვალეთს მიადგებოდა, რომელიც ასევე უძველესი დროიდან XVIII ს-ის ჩათვლით, ქართლის სამეფოს სასაზღვრო ქვეყანა იყო ჩრდილოეთიდან.

დვალეთიც, კავკასიონის მთავარსა და პირიქითელ ქედებს შორის მოქცეული მხარეა, თან ჩრდილოეთით მყოფი ქედი, მთავარზე უფრო მაღალია და ე. ი. მეტად გაუვალიც.

ვახუშტის აზრით, ჯერ კიდევ მეფე ფარნავაზს ჰქონდა ძურძუკი და დვალეთი „და სხვანი ქვენი იგინი დაშთენ მეფეთა ოვსთასა“²⁶. დვალეთს ავტორი ხევებად განყოფს, აქვე ჩამოთვლის მათ: კასრის ხევი, ზრამაგა, ძელეუ, ნარი, ზროვო და ზახა²⁷.

საინტერესოა ვახუშტის შენიშვნაც: „არამედ ქვეი, რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა (ე. ი. დარიალი — დ. ბ.) არს დვალეთისავე. გარნა ვინათგან მტკიცედ დაიპყრეს მეფეთა ქართლისათა, იგი უწოდეს შეცვლილითა სახელითა ქევად, ვინათგან არს ქვეი შვენიერი. არამედ თრუსო კვალად არს დვალეთისავე, და ეგრეთ საცნობი ესეცა“²⁸.

ავტორის დაწვრილებითი აღწერიდან ჩანს, რომ დვალეთი მოზღუდულია: აღმ-ით თრუსოსა და ხევის მთებით, ჩრდილოეთიდან — კასრისხევისა და

23 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 66.

24 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 67.

25 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 10.

26 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 107.

27 იქვე.

28 იქვე.

ხოხის მთებით, სამხრეთით-მალრან-დვალეთის კავკასიონით, ზახა, ბრუცესა, ძელასა, ზეკარისა, და კედელას მთებით დასავლეთიდან²⁹.

თავი რომ დავანებოთ ვახუშტის ცნობებს-დვალეთში არსებული ციხე-სიმაგრეების, ქართული ეკლესიების არსებობის შესახებ, რომლებსაც ადგილობრივნი თამარის ნამოღვაწრად სთვლიდნენ, უფრო გვიანი ხანების—XVII—XVIII ს-ის მატერიალური კულტურის ძეგლებიც, ქართველ მეფეთა შეწირული ზარები, აშკარად მოწმობენ გვიანფეოდალური ქართლის სამეფოში დვალეთის შემოყვანას³⁰.

სუხნია ჩხვიძის ცნობით, ვახტანგ VI ჯარით შევიდა დვალეთში, დააქცია 30 ციხე „დაიმონა ზემო ნარიდამ ქვემო კუდარომდის, დასდვა ბეგარა და მსახურებდნენ“³¹. იგივე ამბავი ვახუშტის 1711 წლისათვის აქვს აღწერილი. ვახტანგ „აღიმხედრა სპითა შესვლად ოსეთს და შევიდა და შემუსრა 3 კოშკნი... ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ედელისხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული... დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“³².

ძველად ქრისტიანები, დვალელები ნიქოზლის სამწყსოში ითვლებოდნენ³³. XVIII ს-ის მთელ მანძილზე გვაქვს სიგელები, რომლებიც ქართველ მეფეებს დვალეთში მოსახლე წარჩინებულ ოსებზე გაუციათ: ხენჩაურზე, ხეთაგურზე, ელიყანაშვილსა და სხვებზე, მათი ერთგული ნამსახურობის ჯილდოდ³⁴.

აქვე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ვ. გამრეკელის მიერ აღმოჩენილმა თავდაცვითი ნაგებობების მთელმა სისტემებმა კასრის ხევში, ხილაკას ხევში, ავტორი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ დარიალის ციხესთან ერთად, სწორედ პირიქითში, მთავარი ქედის გადაღმა შექმნილი ეს ნაგებობანი ერთიანი სისტემის სხვადასხვა ნაწილებია. ე. ი. ქრონოლოგიურადაც ერთი ასაკისანი არიან და ადრეფეოდალური ხანიდან მოყოლებული XVIII ს. ბოლომდე (რა თქმა უნდა წვეტილებითა და რესტავირებით), კავკასიონის ამ სამი ძირითადი გადასასვლელისათვის ზრუნვას მოწმობს ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვარზე³⁵.

ქართულ წყაროებში კარგად ჩანს, რომ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთის მეზობელი ტომები მორჩილებდნენ, ან მეგობრობდნენ ქართლის სამეფოს. ყოველ საჭირო შემთხვევაში ისინი ჯარით ეხმარებოდნენ მას. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1750 წ. ქართველებმა „გაგზავენს კაცი მაშინვე ჩერქეზეთში, ოსეთში და მთების ქვეყნებში, ჯარები დაიბარეს“. ასევე იყო 1752 წელსაც. 1754 წ. კი, „გარდამოვიდა ჯარები შემწედ, რომელნი დაიბარეს მეფეთა ჩვენთა, ჩამოვიდნენ ანანურს ჯარი ჩერქეზისა, კალმუხისა, ჯიქისა, ქიშტისა, ღლიღვისა, ნოღისა და ოსისა“³⁶.

29 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა.. გვ. 115.

30 ვ ა ხ ტ. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, მსალები დვალეთისა და ქართლის ურთიერთობის ისტორიიდან, „ძეგლის მეგობარი“, 14, 1968, გვ. 15 — 18.

31 საქართველოს ცხოვრება, ზაქ. კიკინაძის რედ., ტფ., 1913, გვ. 26.

32 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 118.

33 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა.., გვ. 110.

34 ვ. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, იქვე, გვ. 19.

35 ვ. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, დვალეთის კარნი ცენტრალურ კავკასიონზე (სასაზღვრო სიმაგრეები), „ძეგლის მეგობარი“, 5, 1965, გვ. 32 — 33.

36 საქართველოს ცხოვრება, გვ. 184, 201, 215.

გარდა ქართული წყაროებისა, ჩვენ გვაქვს უცხო მოგზაურთა ცნობებიც, რომელთა მეშვეობით შესაძლებლობა გვეძლევა წარმოვიდგინოთ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი XVIII ს-ში.

კაპიტან იაზიკოვის წერილიდან, რომელიც 1770 წელსაა შედგენილი, ირკვევა, რომ ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა ოსეთი, რომლის უმეტესი ნაწილი ერეკლეს ემორჩილებოდა³⁷. აქ სახელდებით ოლქები, თუ მხარეები ამ ოსეთისა ჩამოთვლილი არაა, მაგრამ ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ, რომ ავტორი დვალეთს გულისხმობდა.

გიულდენშტედტის ცნობების მიხედვით, დარიალის ხეობით მომავალი ავტორი სტეფანწმინდას მოსულა, ესააო ყველაზე ჩრდილოეთის ქართული პუნქტი თერგზე. ვახუშტის მიერ მოწსენიებულ დარიალის კარს, დავითის ციხეს, მეფეთა ნასასახლევს ამ ხეობაში გიულდენშტედტი არ ასახელებს. უნდა ვიფიქროთ, ავტორი დასახლებულ პუნქტებს გულისხმობს, როცა უკიდურეს ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტად სტეფანწმინდას ახსენებს. „სტეფანწმინდა უკანასკნელი ქართული სოფელი და საჯდომი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებულ იქვს ყაზბეგის ტიტული“³⁸.

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვრის შესახებ, გიულდენშტედტის მსჯელობა საკმაოდ დაწვრილებითაა და ამიტომ მისი საინტერესო ცნობების მოტანა უადვილო არ იქნება. „მცირე ყობარდოს დასავლეთ ნაწილს და ქისტეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ოსეთი, მას უკავია არა მარტო მთელი ჩრდილოეთი მხარე მთავარი ქედისა, არამედ ნაწილობრივ სამხრეთი მხარეც მდ. არაგვზე, ქსანზე, პატარა ლიახზე და დიდ ლიახზე, რომლებიც მტკვარში ჩაედინებიან, და ჭეჯოზე, რომელიც რიონს ერთვის. ძველად მთელი ხალხი, რომელსაც არ ჰყავს წარჩინებული აზნაური, ემორჩილებოდა ქართველთა მეფეებსა და თავადებს... სამხ. ნაწილი ამ ხალხისა ამჟამადაც ქართველთა ბატონობის ქვეშაა. მხარეები თრუსო და ღუდა ეკუთვნოდნ არაგვის ერისთავის თავადურ გვარს და მისი დამხობის შემდეგ ეკუთვნიან ქართლისა და კახეთის მეფეს ერეკლეს; მდ. ქსანზე, პატარა ლიახზე, და დიდი ლიახვის ზემო წელზე მდებარე მხარე მალრან-დვალეთი ემორჩილება ქსნის ერისთავთა თავადურ გვარს; დანარჩენები დიდ ლიახზე მდებარე მხარეები არის თავად მაჩაბლის საკუთრება; დაბოლოს ჭეჯოზე მდებარე მხარე დვალეთი ეკუთვნოდა რაქის ერისთავის თავადურ გვარს, ხოლო მისი დამხობის შემდეგ არის უშუალო საკუთრება იმერეთის მეფის სოლომონისა; ერეკლე მეფესაც აქვს მასზე ძველი პრეტენზია, ან ყოველ შემთხვევაში სურს რომ ჰქონდეს“³⁹.

ზემოთ მოტანილი ცნობები ეგნატაშვილი ბერისა, ვახუშტის „გეოგრაფიისა“ და მისივე ისტორიიდან — ეჭვს არ სტოვებენ, რომ დვალეთი კასრის, ხილაკის, ზრამაგისა, ნარის და ზახას ხევებს მოიცავდა. გიულდენშტედტი კი მას ჭეჯორის მდინარეზე ასახელებს. საფიქრებელია მას სწორი ცნობა არ მიაწოდეს დვალეთზე, ხოლო რაკი მდინარე ჭეჯორაზე მართლაც ოსები სახ-

³⁷ А. А. Цагарели, Грамоты..., т. I, 1894, стр. 183.

³⁸ გიულდენშტედტი, მოგზაურობა..., ტ. I, გვ. 4.

³⁹ გიულდენშტედტი, მოგზაურობა..., ტ. II, გვ. 173.

ლობდნენ, ავტორმა მიიღო ისინი დვალებად; აკი ვახუშტის გეოგრაფიკ მოწმობს, რომ ჭეჯორა „გამოსდის კედელა კავკასს და დის კუდაროს ჩასავლის კარგა ქვეითამდე ... მის აღმოსავლეთით კიდურზე არს ციხე ... მდინარის ზეით მოსახლენი არიან ოვსნი ... უწოდებენ ამას კუდაროს ... მის აღმოსავლეთ-სამხრით მცირეს მთას იქით, არს წონა... აქა არს მცირე ტბა. ამას გამოსდის ყვირილა“⁴⁰.

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთის საზღვარს ეხება პოლკოვნიკი ბურნაშოვიც, 1786 წ. ჩატარებულ ქართლის აღწერაში. თერგის ხეობაში საზღვრად იგი ასახელებს ფრიად ძველსა და მტკიცე მდებარეობის ციხეს, ძველებურ წესზე აგებულ, კოშკებით შემკულ სიმაგრეს, რომელიც მდინარე თერგის სათავეს მიდამოებში მდებარეობდა⁴¹. უნდა ვიფიქროთ, ბურნაშოვიც ვახუშტისგან დავითის ციხედ წოდებულ სიმაგრეს ვარაუდობს დარიალთან. მისივე ცნობით, ოსების ნაწილი მორჩილებს ერეკლეს, მეორე ნაწილი ყაბარდოელებთან ერთად კი მეგობრობს მასთან და ომებში ჯარითაც ემსახურება⁴².

* * *

ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი თუ კავკასიონის მაღალ მთებს ებჯინებოდა, რომელზედაც ძნელად გასავალი რამდენიმე უღელტეხილი აკავშირებდა უცხო გარემოს, მის დასავლეთის საზღვართან სხვა ვითარებაა. აქაც თემობრივი საზღვარი ბუნებრივ ზღუდეს გასდევდა და ძირითადად ლიხის მთით იყო განსაზღვრული. ამაზე კარგად მიუთითებს, უკვე განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში დამოწმებული სახელები, ქვეყნისა და მოსახლეობის აღმნიშვნელად რომ იხმარება: „ლიხთ-იმერეთი“ და „ლიხთ-იმერი“, „ლიხთ-აქათი“ და „ლიხთ-ამერი“⁴³.

მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ეს იყო ზოგადი, თემობრივი განსაზღვრა რომელიც XVIII საუკუნისათვის დაზუსტებას მოითხოვს.

ქართლის სამეფოს დასავლეთის საზღვარს ბერი ეგნატაშვილი საკმაოდ დაწვრილებით აგვიწერს: „წედისის მთის გადმოდმართი, და კუდარო და ჭალის მთის გარდმოდმართი, ერწო, და მშვილდაურსა და პერანგას გადმოდმართი, გორასძირს-აქათი, ლიჩი, ლოდორა, ქეფინისკევი და ჩხერის ციხე, და მას ზემოთ ისრე გაყოლით მთის აქათი“⁴⁴.

როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, ქართლის სამეფო, დვალეთთან ერთად მოიცავდა მის დასავლეთით მყოფ რაქის ნაწილსაც მდინარე ჭეჯორის ხეობაში: აქა სწორედ წედისის მთა და კუდარო. (მოიგონე ზემოთ მოტანილი ვახუშტის „აღწერის“ ცნობა, სადაც ეს ადგილები ოსებითაა დასახლებული).

⁴⁰ ვახუშტი, აღწერა., გვ. 160.

⁴¹ Картина Грузии или Описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное полковником Бурнашевым в 1786 г., Тифлис, 1896 г., стр. 9.

⁴² იქვე, გვ. 13.

⁴³ ისტორიანი და აზმ., ქცა, 11, გვ. 7, 34, 229, 15, 6 და სხვ.

⁴⁴ ბერი ეგნატაშვილი, ქცა, 11, გვ. 349.

ვახუშტის ისტორიის ცნობითვე, ვახტანგ VI-მ 1711 წ. დვალეთის შემოვლის შემდეგ, „გარდმოვლო კედელსა ზედა და მოვიდა კუდაროს დაჲკუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული“⁴⁵.

აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილი ცნობა, სადაც ავტორი ერეკლე მეფის პრეტენზიებზე ლაპარაკობს ჭეჯორას ხეობაში მყოფი დვალეთის მიმართ: ბუნებრივია, თუ რაჰის ეს ნაწილი ადრევე ითვლებოდა ქართლის სამეფოში, აღმოსავლეთში საკმაოდ ძლევამოსილ ერეკლეს, ამ დროს არავისთვის არ დაეთმო იგი.

პერანგას მთა და მშვილდაურისა, ლიხის მთის გამგრძელებელი ქედებია ჩრდილოეთით, მაგრამ ბერის ცნობაში ნახსენები ერწო და ჭალის მთა-არგვეთის ნაწილები უნდა იყოს. მართლაც ვახუშტის ცნობით: „გამოსდის ყვირილა ერწოს ტბას და მოდის ჩრდილოეთიდან სამკრეთად ჭალამდე“⁴⁶.

ასევე ძველი არგვეთის პუნქტებია, ლიჩი, ლოდორა, მთელი ზეფინის ხევი, ჩხერის ციხე.

მოტანილი ცნობის ანალიზი გვიჩვენებს: ქართლის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი მოიცავდა რაჰისა და არგვეთის აღმოსავლეთ ნაწილებსაც, მაგრამ ლიხის ქედიდან არცთუ ძალიან იყო დაშორებული.

რაც შეეხება ზეფინის ხევს, იგი მთელი საუკუნის მანძილზე ქართლის სამეფოს უცილობელ მფლობელობაში ჩანს. ამის დამადასტურებელ საბუთთაგან საკმარისია ორიოდ მაგალითიც: 1701 წ. „რაჟამს ეუფლა ვახტანგ მამულსა თვისსა (ე. ი. ქართლს — დ. ბ.), მოსცა აბაშიძემ ზეფინის ხევი: „კვანათვან მკვიდრი თქვენი არს“⁴⁷. ამიტომ იყო, რომ აქაური აბაშიძენი ყოველთვის ერთგულობდნენ ქართლის მეფეს და ხშირად ნათესაურ კავშირშიც იყვნენ მასთან. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1746 წ. „მოვიდა აბაშიძე ზურაბ, უხუცესი ძმა ვახუშტისა, რომელი იყო სიძე მეფის ვახტანგისა... დაარწმუნა მეფეს თეიმურაზს, ამისდა სამუქაფოდ უბოძა ქეფინის ხევი, რომელი არს სამზღვარი, ქართლისა და იმერეთისა, მკვიდრი მამული ქართველის ბატონისა“⁴⁸.

ვახუშტის ცნობები ავსებენ და აზუსტებენ ქართლის სამეფოს საზღვარს. მისი სიტყვით: „სურამის დასავლით, ლიხის მთის საშუალსა შინა, არს დაბაფონა. ამ ფონას გასდის ჩხერიმელის მდინარე და მდის დასავლეთ-სამხრეთ შუა მებოძირის ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქვაბამდე არს ქართლისა“. შემდეგ აღწერილია ჩხერიმელის შენაკადები — ჩრდილისა და ნუნისის ხეხები და ჰქვია ამას „აღწერა მთას იქითისა“ (რა თქმა უნდა, იგულისხმება ლიხის მთა)⁴⁹.

ამას მოსდევს „აღწერა ქეფინის—ქევისა: კვლად ფონას ზეით და სურამის დასავლით ლიხის მთას გასდის ქეფინის-ქევის წყალი და მიერთვის ძირულას აღმოსავლიდამ. ხოლო ძირულა გამოსდის მთასა პერანგას და დის ლოდორამდე სამკრით და მუნდამ მომრგვალით დასავლეთად. არამედ არს ვერტყვილამდე ქართლისა, და უწოდებენ ვერტყვი-

45 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება., გვ. 151.
 46 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 151.
 47 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 106.
 48 იქვე, გვ. 124.
 49 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 82.

ლიდამ ნადაბურამდე კეფინის-კევსა... ვერტყვილას მოერთვის, სა-
მკრიდან ვერტყვილისავე კევი. ხოლო ვერტყვილას და ამაშუ-
კეთს შუა არს მცირე მთა, მისრული კოლბეურის მთა-
მდე. და ესე არს საზღვარი ქართლ-იმერთა აწინდელი“.
შემდეგ აღწერილია კეფინის ხევის შენაკადებში⁵⁰. ორივე ამ ქვეთავის აღწე-
რილობა შეტანილია ქართლის სამეფოს აღწერაში და ექვს არ ტოვებს იმა-
ში, რომ ესაა ვახუშტისდროინდელი ქართლის სამეფოს დასავლეთი საზღვა-
რი. აქი ხაზგასმით აღნიშნავს ავტორი, რომ ესაა „საზღვარი ქართლ-იმერთა
აწინდელი“.

იგივეს იმეორებს ავტორი იმერეთის სამეფოს აღწერისას, კერძოდ
მღ. ძირულაზე, ვერტყვილამდე თვის კეფინის ხევს (ქართლის საზღვარში
შემაჯალს). ჩხერიმელაზე ქართლის სამეფოს საზღვარს, აქ ოდნავ განსხვავე-
ბულს იძლევა: „ვახანს არს ციხე კარგი; ამ ციხის პირისპირ დაბა ქვაბი.
ამას ზევით მებოძირი, რომლის ზემოთი დავსწერეთ ქართლზედ. მთას იქი-
თად“⁵¹. ე. ი. პირველ შემთხვევაში, ჩხერიმელაზე ქართლის საზღვარი ჩამო-
ტანილია ქვაბამდე (ვახანის ციხის პირისპირ), მეორეჯერ კი საზღვარი მებო-
ძირზეა. ორივე ეს პუნქტი საკმაოდ ახლოა ერთმანეთთან, ისე, რომ მათ შო-
რის სასაზღვრო ხაზის გატარებით დიდი შეცდომა არ მოგვივა.

მოტანილი ცნობების მიხედვით გამოდის, რომ ქართლის სამეფოს და-
სავლეთის საზღვარი მოიცავდა კედელა კუდაროს მთებს. არგვეთში ეს სა-
ზღვარი გადიოდა ლიხის მთის პარალელურ წყალგამყოფ ქედზე, რომელიც
კოლბეურის მთასთან იწყებოდა და ვერტყვილასთან თავდებოდა. იგი ერთ-
მანეთისაგან გამოყოფდა ძირულასა და კოლბეურის წყლის აუზებს. შემდეგ
სამხრეთით ეს საზღვარი მიჰყვებოდა ვერტყვილა-დაბა ქვაბის გამაერთიანე-
ბელ ხაზს (ამ შემთხვევაში ეგნატაშვილი ბერის მიერ მოცემული პუნქტი:
ჩხერის ციხე — ოდნავ დასავლეთით რჩება).

ჩვენ მიერ ზემოთ მოცემულ საზღვარს, არც მაქსიმე მიტროპოლიტის
1769 წელს შედგენილი წერილი ეწინააღმდეგება. აქ იგი, მისი თანამედროვე
საქართველოს საერთო ვითარებას აღწერს, აღნიშნავს მხარეთა საზღვრებსაც:
იმერეთის მდინარეების ჩამოთვლისას ამბობს, რომ ძირულა იღებს სათავეს
ქართლში, უერთდება ყვირილას და ჰყოფს ქართლისა და იმერეთის საზღვ-
რებს⁵². როცა ძირულაზეა საუბარი, აქაც ნაგულისხმევი უნდა იყოს ძირუ-
ლას ხეობა, მისი აუზი წყალგამყოფ ქედამდე, როგორც ეს ვახუშტისთანაა.

გიულდენშტედტის „მოგზაურობაში“, ასევე ვხვდებით ზოგიერთ მასალას
ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრის შესახებ დასავლეთიდან. თავის
დღიურში იგი აღწერს გზას ქართლიდან იმერეთში: ქრცხინვალი — სურა-
მი — ვახანი — ჩხერი — შორაპანი. სწორედ ამ გზაზე, იმერეთის სასაზღვრო
ციხედ მას ჩხერი აქვს დასახელებული ძირულას მარცხენა შენაკად ჩხერიმე-
ლაზე. აქამდე კი მოიხსენიებს წიფას, სოფ. ქვაბს, ზეთუბანსა და ვახანის ცი-
ხეს⁵³. „ხეობა, ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მა-
რცხნიდან, ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოვ-

50 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 82.

51 იქვე, გვ. 154, 155.

52 А. А. Цагарели, Грамоты..., т. I, 1891, стр. 23.

53 გიულდენშტედტის მოგზაურობა, წიგნი 1, გვ. 173, 175.

დება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისაკენ, იგი ნაყოფიერია და ვეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის მხარეს; თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლა მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის⁵⁴.

ვახუშტისაგან განსხვავებით, რომელიც პოლიტიკური კუთვნილებისდა მიხედვით, ამ მხარეს ქართლის აღწერას მოაყოლებს და „მთას იქით“ უწოდებს, გიულდენშტედტს, იმერეთისადმი გეოგრაფიულად კუთვნილი „მხარე ხრამ“-ის აღწერა იმერეთთან აქვს: „მას უკავია ხევი (ხრამი), ან და მდინარე ჩხერიმელას გაშლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირგვლივ, დიდი ხნის წინ დაიმორჩილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა — იმერეთს⁵⁵. ამას მოსდევს სოფლები, იმერეთის მეფის მორჩილი და მერე — სოფლების რიგი აბაშიძისა, რომლებიც ქართლის მეფეს ემორჩილება — ამ 17 სოფელში რიგით პირველი ვახანის ციხეა.

როგორც ვხედავთ, დასავლეთის საზღვრის ეს ნაწილი, ვახუშტის მსგავსადაა ამ ავტორთანაც განსაზღვრული.

თითქო საფუძველი გვქონდა, იმერეთ-ქართლის პოლიტიკური საზღვარი დანარჩენ ნაწილშიც ვახუშტისებურად გვეგულისხმება გიულდენშტედთანაც. მით უფრო, რომ ყველა სხვაგან, იგი ლიხის ქედს იღებს ზოგად საზღვრად ამ სამეფოებს შორის. მაგრამ, შიდა ქართლის აღწერას რომ ამთავრებს, გულდენშტედტი წერს: „სურამულას მხარე მოიცავს ქართულ მხარე საწერეთლოს. ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს, და, მაშასადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე (ე. ი. სურამულაზე — საწერეთლოში — დ. ბ.) არიან: 1. სურამის ციხე, 2. იტრია, 3. ციხე ოსიაური, 4. ციხე სატივე, 5. დანგრეული ციხე მოხისი, 6. ძაღინა, სადაც სპილენძის მადნებია, 7. ციხე აბისი, 8. სამწვერისი⁵⁶. აქ ჩამოთვლილ სოფელთაგან, რომლებსაც ავტორი სურამულასა და საწერეთლოში თვლის, მდ. სურამულაზე მხოლოდ სამია (სურამი, იტრია, ოსიაური), აღის წყალზეა სატივე, ფცის წყალზეა მოხისი, აბისი და ძაღინა, ხოლო სამწვერისი საერთოდ მტკვარგაღმაა საციციანოში. ასეთი ერთეული — საწერეთლო არც ვახუშტის აქვს სადმე ქართლის მიდამოებში⁵⁷. ამიტომ, ვიდრე არა გვაქვს გვიანფეოდალური ხანის ამის დამმოწმებელი სხვა დამატებითი საბუთი, გიულდენშტედტის ამ ცნობას საბოლოოდ ვერ ვენდობით. რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა — ფეოდალური ცხოვრების რომელიმე მონაკვეთში ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვარი ლიხის აქით გადმოსულიყო, თუნდაც იმგვარად, როგორც ეს გიულდენშტედტს მოაქვს ზემორე; თითქო ასეთსავე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, ვახუშტისთან, როცა ლიხის გამგრძელებელ მშვილდაურის ქედის აღმოსავლეთით, დვანის წყალზე მთაში გვხვდება „ციხე საქართლისა“, იქნებ აქაც ქართლის სასაზღვრო ციხის აღმნიშვნელი იყო ეს სახელი („საქართლის“); მაგრამ ამასაც, ისე როგორც გიულდენ-

⁵⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, წიგნი I, გვ. 175.

⁵⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, ტ. I, გვ. 309.

⁵⁶ იქვე, გვ. 279.

⁵⁷ ვახუშტი, აღწერა, სოფლების სიები.

შტეტლის მოტანილ ცნობას სხვა მასალებით უნდა შემოწმება, ურომლისოდეს მათზე დაყრდნობა არ იქნებოდა გამართლებული.

ბოლოს, ჩვენთვის საჭირო საკითხს აღარაფერს მატებს რეინგესის ცნობა 1780—82 წლისა, რომლის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვრად ზოგადად ლიხის ქედია დასახელებული⁵⁸.

ამიტომ ყველაზე სანდო ამ შემთხვევაში ვახუშტისეული საზღვარი ჩანს, სხვა წყაროებით შემოწმებული და დადასტურებული. იქ, სადაც მეორე სასპასპეტოსა და საამილახვაროს საზღვრებს იძლევა, ვახუშტი წერს: „ვიწყებთ მეორეს სასპასპეტოს, მემარჯვენეს, შიდა ქართლის ნაკუეთსა, რომელი არს აწის ზემო-ქართლი“ (აღსანიშნავია, რომ გვიანსაშუალო საუკუნეებში, ალბათ მას მერე, რაც შუაფეოდალური ხანის ნამდვილი ზემო ქართლი თურქებმა იკდეს ხელთ, მისი აღმნიშვნელი „ზემო ქართლი“, შიდა ქართლის დასავლეთს შეერქვა და ეს დადასტურებულია გვიანი ხანის საბუთებში).

სწორედ ამ ახალი ზემო ქართლის საზღვრებად ავტორს დასახელებული აქვს სამხრეთით მდინარე მტკვარი, აღმოსავლეთით ხაზი კასპის ბოლო, ქსნის სათავეები. ჩრდილოეთით კავკასია, ხოლო დასავლეთით „ძირულას იქითი მთა კოლბურისა, მცირე, რომელი მიყვება ჩრდილოთ კერძ პერანგამდე, მუნიდამ ერწო-კუდარამდე“. ამაზე ჩრდილოეთით, ჩვენ ვნახეთ, რომ ეს საზღვარი კედელას მთებით კავკასიონს მიადგება დვალეთის ჩათვლით. სამხრეთისაკენ კი, ისევ მთა კოლბურისა, ჭეფინის ქვესა და ამაშუკეთს შუა, მიჰყვების სამკრით ვერტყვილამდე; ვერტყვილიდამ ხაზი ჩხერიმელის დაბის ქვაბამდე და მუნიდამ მახვილოს მთის გამჭრელი დვირამდე და ბაკულიანის მთამდე⁵⁹.

* * *

ბერი ეგნატაშვილის ცნობაში ქართლის სამეფოს საზღვრების შესახებ, ყველაზე ბუნდოვანი რჩება ამ სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი და ეს მიუხედავად აქ ჩამოთვლილ სასაზღვრო პუნქტთა სიმრავლისა. ხდება კი ასე იმიტომ, რომ ამ პუნქტების სახელებიდან აღარაა შემორჩენილი, ხოლო ნაწილი შემორჩენილია, მაგრამ დამახინჯებით. ყოველივე ამის მიზეზია მესხეთ-ჯავახეთის დაპყრობა თურქთა მიერ.

ცნობის ეს ნაწილი ასე შემოუნახავს ბერს: სამხრეთ-დასავლეთით არგვეთის ნაწილის შემდეგ ქართლის სამეფოს ეკუთვნოდა „ქეობა ვიდრე დვირამდის, კოდიანს გარდმოდმართი, ნინოსკვერი რომ ჩამოივლის, გაღმით სამგორისკენ, ცივწყაროს ჭე-ჭეე გაყვება, გახულო-ბარშიამის მთა, ჩამოივლის ჯანჯლის ციხე საღამოს თავსა, ბორცვს ზემოთი წაივლის სერ-სერ სათხე ქუნცელის თავსა, გარდავლითა ხენჭურის თავსა, პალაკაციოს მთამდე, რომელსაც თურქნი იელდოღდის ეძახიან“⁶⁰.

რაკი ამ სახელებში ყველაფერი გარკვეული არაა, მე გადავუხვევ ჩვეულებრივ წესს — ყველა ავტორის ცნობათა ცალ-ცალკე განხილვისას და აქვე მოვიხიზმებ ვახუშტისა და გურჯისტანის ვილაჯეთის დიდი დავთრის ცნობებსაც.

⁵⁸ მასალები საქ. კავ. ისტ., 35, 1963, გვ. 161.

⁵⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., გვ. 71 — 72.

⁶⁰ ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ქცა, 11, გვ. 349.

დვირი ცნობილი სოფელია მტკვარზე, ჰობისხევის ცოტათი ზემოთ. ახმეტა კოდიანის მთაც. ეს მალალი, დიდი ტერიტორიის მომცველი მთაა, რომელიც წყალგამყოფადაა ქცეული სამი მხრით. ვახუშტი მას ცალკე აგვიწერს და უწოდებს კიდევ „ჯავახეთის მთას“, რომელიც მოდის ჰობისხევიდან კობტის თავამდე⁶¹. ამ მთის სხვადასხვა მხრის კალთებიდან იღებს სათავეს აქაურ ხევთა უმრავლესობა, ისე რომ, გამოთქმა „კოდიანს გარდმომართი“ ნიშნავს ხეობასა და თორს დვირიდან კობტამდე.

შემდეგ გვაქვს ნინოსკევი და სამგორი. ასეთი დასახლებანი არაა არც „გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდ დაეთარში“, არც სხვა ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წყაროში.

მართალია სამცხის ტოპონიმიაში ხშირად გვხვდება „ნინოწყარო“, „ნინოწყაროები“, მაგრამ „ნინოსხევი“ არსადაა⁶². შესაძლოა ეგ სახელ „ნინოლელში“ იმალბოდეს, რომელიც სოფ. ტაბაწყურის ჩრდ-დას-ით აქვს დამოწმებული ნ. ბერძენიშვილს, წმინდა ნინოს ეკლესიის სიახლოვეს⁶³.

ასევეა ციფწყაროც, რომელიც ერთგან კი იხსენიება „გურჯისტანის დავთარში“⁶⁴, მაგრამ იგი ისეა მოშორებული სასაზღვრო ადგილებს, რომ მისი იდენტიფიკაცია უჭირს. საერთოდ, ეს სამი უკანასკნელი სახელი, ისეთი მცირე ერთეულების ზოგადი სახელებია, რომლებიც ყველგან შეიძლებოდა გაჩენილიყო და ამიტომ მალევე გამქრალიყო.

ამათ მოსდევს დეფიზით შეერთებული „გახშული-ბარშიამის მთა“. აქ უკვე, თუ ეს ორივე საკუთარი სახელია, მთებთან უნდა გვექონდეს საქმე და ცხადია მათი დაკარგვა ასე ადვილად მოსალოდნელი აღარაა. არ ჩანს — ეგნატაშვილის ცნობაში სიტყვა „გახშული“ საკუთარ სახელად-ქცეული ნაზმნარია (როგორც მაგ.: „მოკვეთილი“) თუ — ზმნა. გამომცემელს იგი არც ლექსიკონში, არც სახელთა საძიებელში არ შეუტანია. როგორც არ უნდა იყოს, ასეთი სახელი სხვა წყაროებით უცნობია.

რაც შეეხება „ბარშიამის მთას“ — ეს უნდა ვახუშტისეული „ბარძიმის მთა“ იყოს. იგი მასთან იხსენიება როგორც ჯავახეთისა და თრიალეთის გამოყოფი მთა. თრიალეთს დასავლეთიდან ესაზღვრებოთ: „მთა შავრაშეთი და ტბიხ-ყურის გამქრელი ხაზი. მთა ბარძიმისა და ფარაენის გამქრელი ხაზი ბოლოლის მთამდე“⁶⁵. მათს იგივეობას ხელს უწყობს ამ მთის სწორედ ქართველთა საზღვრად არსებობა, აგრეთვე შემდგომ მოხსენიებული პუნქტების სიახლოვე. ვახუშტის რუკაზე ამავე მთის ძირში არის სოფელი ბარძიმიც.

ბერი ეგნატაშვილის ცნობაში, შემდეგ ნათქვამია „ჩამოივლის ჯანჯლის ციხე საღამოს თავსა“. აქ უნდა „დაეთარში“ ნახსენები სოფ. ჯანჯლა იგულისხმებოდეს⁶⁶, რომელიც ვახუშტისთანაც გვხვდება მის რუკაზე. ეს სოფელი ტაბაწყურის სამხრეთით მდებარეობს, მაგრამ არც ისე ახლოს საღამოს ტბასთან, როგორც ეს ვახუშტის რუკაზეა და ბერის ცნობის კონტექსტი მოითხოვს. ყოველ შემთხვევაში ჯანჯლის — ჯანჯლად მიჩნევას ხელს უწყობს

61 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 131.

62 ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II თბ., 1964.

63 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 121.

64 ს. ჭიჭია, გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდი დაეთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 181.

65 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 41.

66 ს. ჭიჭია, გურჯისტანის., III, გვ. 271 — 2.

ბარძიმის მთის სიახლოვე. საღამოს ტბის თავზე გადმოსული სასაზღვრო ხაზი, მერე ბორცვს ზემოთ „წაივლის“, სერ-სერ სათხე ქუნცელის თავზე.

სათხე, თუ სათხა დღესაც არსებული სოფელია საღამოს ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო სოფ. ქუნცალა იხსენიება „გურჯისტანის დავთარში“, თუმცა მისი მდებარეობა გამოძიებულს გარკვეული არ აქვს, ამიტომ არც მის რუკაზეა აღნიშნული⁶⁷.

შემდეგ ეს ხაზი გადაივლის ხენჭურის თავზე, პალაკაციოს მთამდე, რომელსაც თურქები ბერის ცნობით იელდოღდის უწოდებენ.

სახელი ხენჭური არ იცის ვახუშტიმ, მაგრამ „დავთარში“ არის „ხანჩერიცე ტბა“ ნახსენები, რომელიც საღამოს ტბისა და სათხის სამხრეთ-დასავლეთითაა აღნიშნული რუკებზე. მას იქ „Ханчальгелъ“ ეწოდება. ს. ჯიქიას აზრით, აქ შესაძლოა ყოფილიყო „ხანჯლის ტბა“, რადგან ფორმით იგი მართლაც ხანჯალს წააგავს⁶⁸. მე ვფიქრობ აქაც ამ ორი სახელის გაიგივება შესაძლებელია, მით უფრო, რომ მოტანილ ცნობაში, ბერი ეგნატაშვილი ტბების მხოლოდ სახელებს ამბობს — ერწო, საღამო, ხენჭური. ამავე ცნობაში ქართლის სამეფოს SW საზღვრის ბოლო ხაზად აღებულია პალაკაციოს მთა. ეს უნდა იყოს პალაკაციოს ტბის აღმოსავლეთით მდებარე ქედი W—O მიმართულებისა, რომელიც N-დან საზღვრავდა აბოცს. ვახუშტის რუკებზე სწორედ ამ ქედს აწერია „იელდოღი“ და იქვე ზოფელიცაა აღნიშნული ამავე სახელწოდებით. მისივე ცნობით, პალაკაციოს ტბასა და „აბოცს შორის არს მთა აღბაბასი და იგი მთა არს საზღვარი ქართლისა და ყარსისა, ვიდრე თეთრ-ციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“⁶⁹. თეთრ-ციხე და ტაშადანის ტბა უკიდურესი S და N პუნქტებია აბოცის საზღვრებზე, ამიტომაც გამოდის, რომ ვახუშტი იელდოღდის ქედს აღბაბას მთების ნაწილად თვლის.

ასეთია ცდა ბერი ეგნატაშვილის მიერ, ქართლის სამეფოს საზღვარზე მოხსენიებული პუნქტების იდენტიფიკაციისა. სამწუხაროდ, სერგი ჯიქია ამ ცნობას არ იყენებს, თორემ ალბათ მეტი დამაჯერებლობით იქნებოდა შესაძლებელი მასზე მსჯელობა. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ ბერი ეგნატაშვილის მიერ აქ ჩამოთვლილი სახელების დამახინჯება, გრაფიკულ ნიადაგზე შეიძლება აიხსნას: ბარძიმი-ბარშიმი, ჯანჯლა-ჯანჯლა, ხენჩერიცე-ხენჭური, იელდოღი-იელდოღდი.

ზევით შეძლებისდაგვარად იყო შემოწმებული ახალი ქართლის ცხოვრების ცნობა, ქართლის სამეფოს SW საზღვრის შესახებ. ამიტომ ვახუშტის მაკონტროლებელ ციტატებს მთლიანად აღარ მოვიყვან და მისი რუკით ვიმსჯელებ.

ვახუშტის მიხედვით ამ სასაზღვრო ხაზის სურათი ასეთია: დვირი-კოდიანი-ბაკურიანის მთა; ეგნატაშვილისაგან განსხვავებით, ვახუშტი ამ ხაზს ოდნავ სამხრეთ-აღმოსავლეთით იღებს; თუ ბერი ეგნატაშვილი საზღვარს უფრო დასავლეთით მყოფ სოფლებსა და ტბებზე ატარებს „სერ-სერ“, ვახუშტი აღმოსავლეთით არსებულს არჩევს: ესაა შარვაშეთისა და ბარძიმის მთები, საღამოს მაგიერ თაფარავენი. აქიდან კი ვახუშტი მიდის SO მიმართულებით ბოლოლისა და ყარაღაჯის ქედებისაკენ. მერე კუთხეს აკეთებს და ბრუნდება

67 ს. ჯიქია, გურჯისტანის., III, გვ. 339.

68 იქვე, გვ. 359.

69 ვახუშტი, აღწერა., გვ. 38.

2. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV.

W მიმართულებით პალატიოს, ანუ აღბაბას მთამდე. ბერი ეგნატაშვილი კი, ეს ხაზი უფრო დასავლეთით საღამოსა და ხანჩოლის ტბებზე გავლით უფრო ნაკლები კუთხით უერთდება პალატიოს მთებს⁷⁰.

გიულდენშტედტის ცნობების მიხედვით (რომელიც მისთვის ზეპირად მიუწოდებიათ), ქართლისა და ახალციხის თურქული გუბერნიის საზღვარი მტკვარზეა. აქ იგი ასახელებს 14 განადგურებულ სოფელს მტკვრის აუღლებით, იწყებს ბორჯომიდან და ამთავრებს ჭობისხევით. ესენი ქმნიან საზღვარს ქართლის სამეფოსა და საფაშოს შორისო. „შემდეგ მტკვრის ორივე მხარეზე, არიან თურქეთის ხელში მყოფი დასახელებული ციხეები“ და ჩამოთვლას იწყებს აწყურით⁷¹.

როგორც ვხედავთ, გიულდენშტედტითაც საზღვარი ჭობისხევისა და აწყურს შორის გამოდის. საზღვრის დანარჩენ ნაწილებზე ავტორი არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი რუკიდან ჩანს, რომ საზღვარი დაახლოვებით ვახუშტის მსგავსია (აქ სიზუსტის დაცვა არ ხერხდება პუნქტების ნაკლებობისა და რუკის სპეციფიურობის გამო); ყოველ შემთხვევაში ხაზი გადის ჭავჭავთისა და თრიალეთის შორის და ყაიყულის (ე. ი. აბოცის) დასავლეთით⁷².

აწყურს ასახელებს საქართველო-თურქეთის საზღვრად რეინგესიცი. ხოლო უფრო სამხრეთით, ახალციხის მხარესა და ქართლის სამეფოს საზღვრად ყარაღაღის მთებია დასახელებული⁷³. საფიქრებელია ეს იგივე ვახუშტისეული ყარაღაღი, ანუ ირჯანის ქედი იყოს.

ბერი ეგნატაშვილის არაერთგზის შემოწმებული ცნობა ქართლის სამეფოს საზღვრების შესახებ, ამჟღავნებს თითქმის სრულ იგივეობას XVIII ს-ის სხვა, მაკონტროლებელ წყაროებთან. განსხვავება მხოლოდ ახლახან განხილულ შემთხვევაში ჩანს. საფიქრებელია, ავტორს მისი თანამედროვე ვითარება აძლევდეს ამის უფლებას. იქნებ მის მიერ საზღვრის უფრო შორს გადატანაში ასახულია საუკუნე, როცა ქართლის სამეფო უტევს ახალციხის საფაშოს, არ ცნობს ძველ საზღვრებს და ყოველ შესაფერ მომენტში მის გადასინჯვას ესწრაფვის.

ქართული წყაროებიდან ნათლად, ჩანს, რომ ესაა განუწყვეტელი თავდასხმებისა და აწიოკების ხანა. იბრძვის როგორც ცენტრალური ხელისუფლება, ისე ადგილობრივი ფეოდალები. სეხნია ჩხეიძე მოგვითხრობს, როგორ გააქციეს ავალიშვილებმა ურუმთა ჯარი სადგერთან 1734 წ⁷⁴. ეს შეტევები ძლიერდება 40-იან წლებშიც: თეიმურაზ მეფის ჯარი არბევს ჭავჭავთს, მერე „არზრუმს აქითს“, საორბელოს ჯარები ხერთვისს აწიოკებენ; „ქართლის ჯარისაგან ოსმალური ქვეყანა ისე შეშინებული იყო, რომ ყოვლის ქვეყნის კაცს ციხესა და სიმაგრესა შინა მიემართნეს“⁷⁵, ამას მოყვება 70-იან და 80-იან წლებში ერეკლეს გამარჯვებები ასპინძასთან, ხერთვისთან, ახალქალაქ-არტაანთან⁷⁶.

70 იხ. ვახუშტის რუკის ბროსესეული გამოცემა.

71 გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 217 — 19.

72 იქვე, რუკა.

73 მასალები საქართველოს და... 35, 1963, გვ. 163 და 166.

74 საქ. ცხოვრება, გვ. 46.

75 პ ა ვ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 96, 121.

76 ო მ ა ნ ხ ე რ ხ ე ლ ი ძ ე, საქ. ცხოვრება, გვ. 266 — 267.

ბურნაშოვს აღნიშნული აქვს, რომ ერეკლე შემთხვევას არ უშვებდა მხარეზე თავისი გავლენის გასაძლიერებლად და რომ საერთოდ, ქართველ მეფეები, სამეფო სახელწოდებაში თავიანთ თავს ხაზგასმით აცხადებდნენ ამ ქვეყნის მემკვიდრეობით მფლობელებად⁷⁷.

„საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერაში“, რომელიც 1769—1784 წწ. რედაქციებითაა წარმოდგენილი, ახალციხის მხარეს აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა ზემო ქართლი, თრიალეთი და სომხითი „და ესე ახალციხელნი ჩვენთან მშვიდობით და დაზავებით არიან და ოდესმე აშლით“⁷⁸.

* * *

ბერი ეგნატაშვილი საქართველოს სამხრეთის საზღვრის აღნიშვნისას ამბობს, რომ იგი „პალაკაციოდამე სერ-სერ ჩამოივლის, კარის სოფლის აქათი ერეენის საზღვრამდის, ჩამოყოლით ბანბაკი და ლორე, ვიდრე ყაზახის საზღვრამდე“⁷⁹. როგორც ვხედავთ, სურათი საკმაოდ ზოგადია, მაგრამ ეს ჩვეული „სერ-სერ“ ისევ წყალგამყოფ ქედებს გულისხმობს: ცხადია ბამბაკი და ლორე ქართლის სამეფოს საზღვარშია მოყოლილი, ასევეა ყაზახიც (როგორც ჩანს, ბერი ეგნატაშვილის ტექსტში გამოთქმა „ვიდრე ყაზახის საზღვრამდე — გულისხმობს ყაზახის 0 საზღვარს და ნიშნავს „ყაზახის ჩათვლით“. ამაში გვარწმუნებს ტექსტის ანალიზი; ასე მაგ: ამავე ცნობაში ბერი ქართლის საზღვარზე ამბობს: ეპირა „ქეობა ვიდრე დვირამდი“, ე. ი. დვირის ჩათვლით, რადგან ათაბაგს სუერია უკვე „დვირს ზეითი“. ასეთივე ვითარებაა მისი მეორე ტექსტის განხილვისასაც).

XVIII ს-ის შუა წლებში საქართველოს სამეფოს სამხრეთი საზღვარი რომ ისევ აბოცი და ბამბაკია, ეს ჩანს ომან ხერხეულიძისა და პაპუნა ორბელიანის ნაშრომებიდან: 1744 წ. ყარსიდან წამოსულ ნადირშაჰს თეიმურაზ მეფე „მიეგება აბოცს, რომელ არს ყაიყული“⁸⁰. 1747 წ. კი, ისევ ნადირშაჰთან მიმავალ მეფეს „მიესალმნენ ქართველნი და კახნი ბანბაკს და გამობრუნდნენ“⁸¹.

ვახუშტის მიხედვით, ქართლის სამეფოს საზღვარი სამხრეთით, მის დროს მოიცავდა ბამბაკს და მის სამხრეთით ემეზობლებოდა ერეენის მხარეს, „ერეენისა და ამის“ (ე. ი. ბამბაკის) გამყოფელი არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი... რომელი წარივლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუაგანვლის დავიდრე რახსადმდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძი სომხით-ერეენისა არს, ხოლო ჩრდილო კერძი ბერდუჯისა და რანისა“⁸². ე. ი. ეს დიდი და მარად თოვლიანი ქედი, რომელიც ბანბაკის სამხრეთით გადიოდა W—O მიმართულებით, ყოფილა ქართლისა და ერეენის მხარის საზღვარი. ამ მთებს

⁷⁷ Карина Грузин..., გვ. 14.
⁷⁸ ლ. მელიქსე თ-ბევი, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა, თბ., 1936, გვ. 17.
⁷⁹ ქცთ II, გვ. 349.
⁸⁰ საქ. ცხოვრება, გვ. 249.
⁸¹ იქვე, გვ. 131.
⁸² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 35.

ავტორი „ერევნის მთებს“ უწოდებს, რაც „ბამბაყის ქედს“ შესაბამისად მდგომარეობს რუკებზე.

გიულდენშტედტს არ აქვს საზღვრების ზუსტი დასახელება საქართველოს S და O მხარეებისათვის, მაგრამ მასთან მოცემულია საქმაოდ საინტერესო დახასიათებანი ქართლის სამეფოში მის დროს შემავალი მხარეებისა. მისი სიტყვით, „დებედა და ბამბაყის მხარე არის ერეკლეს ქვეშევრდომი, მეფემ ის მისცა ბატონიშვილს გიორგის“⁸³.

საქართველოს სამეფოში აქვს დასახელებული ბამბაყი რეინეგსსაც, რომელიც ქართლის სამეფოს S საზღვარზე ამას გარდა ასახელებს აგრეთვე ყარაქილისას და ბელიბექს (ბელიბოქს)⁸⁴. ყარაქილისა სწორედ ბეზობდალისა და ბამბაყის ქედებს შორისაა მოთავსებული.

S საზღვრის შესახებ ერთსულოვანი აზრია XVIII ს-ის ყველა რუკაზედაც: ბამბაყის სამხრეთით მყოფ დიდ ქედზე გადის ქართლის სამეფოსა და ერევნის სახანოს საზღვარი. სამავიეროდ ყველა მისი თანამედროვისაგან განსხვავებული აზრი, ქართლის სამეფოს SO საზღვრის შესახებ გამოთქმული აქვს ვახუშტის; მისი აზრით საქართველოს თანამედროვე („აწ“) საზღვარი SO მხარეს, მდინარე ბერდუჯზეა — ანუ დებედაზე (ბუნებრივია იგულისხმება წყალგამყოფი ქედი, დებედას აუზის აღმ. მხარეს მყოფი) უკიდურესი პუნქტი კი ხუნანია მტკვარსა და ქციის შესაყარში. „არამედ ბერდუჯის მდინარის აღმოსავლეთი კიდე უპყრავთ ბორჩალებს. და დასავლეთის კიდის კერძი უპყრავს მეფესა ქართლისასა, ვიდრე ხუნანამდე. ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამკრით და მიადგების წინთქმულს ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამისი არს რანისა და დასავლეთ კერძი არს ბერდუჯისა. გარნა არს ძველად საერისთაო ხუნანისა. შემდგომად აქუნდა თვის ერისთავი (რომელსა იტყვიან აწინდელსა ხანსა, რამეთუ ოდეს მიიღო შაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო, რამეთუ გექმნებოდა შესავალ-გამოსავალი ადვილად ქართლსა შინა)“⁸⁵.

სამწუხაროდ ვახუშტიმ აქ ძველ წყაროებში მოხსენიებული ბერდუჯის მდინარე, შეარქვა დებედას ალბათ ძველი თემობრივი საზღვრის საჩვენებლად, თან ისე, რომ მთლად ნათელი წარმოდგენა არ ჰქონია ამ სასაზღვრო მდინარესა და ქედზე. ამან გამოიწვია სამართლიანი დაეჭვება და აზრთა სხვაობა მდინარე ბერდუჯის, ამავე სახელწოდების ქედისა და ხუნანის ლოკალიზაციის საკითხში.

XVIII ს-ის სხვა წყაროებში ბერდუჯი არ გვხვდება: ამიტომაც მასზე კამათი ვახუშტისთან, მით უფრო, ამ საუკუნის ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ საზღვრებზე საუბრისას უადგილო ჩანს. ეს მაშინაა საჭირო, როცა ძველი ქართლის საზღვრებზე იქნება მსჯელობა შესაბამისს წყაროებზე დაყრდნობით. აქ კი, უამისოდაც ნათლად შეიძლება ჩვენება, რომ XVIII ს-ის ქართლის სამეფოს საზღვარი დებედა და ბორჩალო არ იყო.

ამისათვის, გარდა თავში მოტანილი მასალისა, შეიძლება დავასახელოთ გიულდენშტედტის ცნობების ის ნაწილი, სადაც მეტი დაწვრილებითაა ამ მხარეზე საუბარი. ავტორს ბორჩალო სომხითის პროვინციაში აქვს აღწერი-

83 გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 75.
 84 მასალები საქართველოს და... გვ. 161.
 85 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 35.

ლი: მას უქავიო „დედბდას ქვედა მიდამოები, ქციისა და მტკვრის მარჯვენა ნაპირები, მტკვრის შენაკად ინჯამდე ქვევით“⁸⁶. სხვაგან იგი უფრო აღმოსავლეთით მდებარე მდინარე ინჯის ხეობის გამო აღნიშნავს, რომ „ინჯაზე სოფ. ყულფში და იმ ხეობაში მყოფი სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი თათარ დიდებულებს ყაზახში“⁸⁷.

ავტორს ყაზახის მხარეც ქართლის სომხთის პროვინციაში შეყავს და მის მდებარეობას განსაზღვრავს — მტკვრის მარჯვნივ, ბორჩალოსა და ინჯიდან ქვევით, განჯამდის⁸⁸. აქვე ჩამოთვლილი სოფლები განლაგებულია მდინარე აღსტაფისა და მისი შენაკადების ორივე მხარეს⁸⁹, თითქმის დილიქანამდე.

შამშადილოს გიულდენშტედტი არ ახსენებს, მაგრამ რადგან ყაზახის აღმოსავლეთით განჯაა დასახლებული, უნდა ვიფიქროთ, მასაც ყაზახთან გულისხმობს ავტორი. ქართლის სამეფოს მდინარეთა ჩამოთვლასაც იგი აღსტაფურათი იწყებს.

გარდა ზემოთქმულისა, ქართლის სამეფო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, სამხრეთით ერეენის, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით განჯის სახანოზედაც ავრცელდება თავის გავლენას. ერეკლეს ბრძოლების შედეგად ეს სახანოები მოხარკედ ექცნენ მეფეს. ამის შესახებ ერთსულოვნად მოგვითხრობენ როგორც ქართული წყაროები, ისე უცხო მოგზაურთა ჩანაწერებიც.

1750 წ. აზატ-ხანის დამარცხების შემდეგ ერეკლემ „...დააყენა ქართველთა თავდათაგანი გამგეთა საქმეთა ერეენისათა; უბოძა ჯარი ყაზახ-ბორჩალოსი და ერეენისა ბამანახანს, აგრეთვე ჯარი ქართველთა ზაალს ორბელიანს და გაისტუმრა ნახჩევანს. რა ჩავიდნენ დაიქირეს ისევ ნახჩევანი...“ გაქირეების დროს, მტრის შემოსევისას, განჯის, ყარაბაღის, ბარგუშათის ხანები შემოეხვეწნენ ქართველებს: „ეს ქვეყნები თქვენნი არისო, ...მოგვეხმარენითო, ბევრსაც მოგართმევთო... და თქვენთან დავიხოცებითო“⁹⁰.

XVIII ს-ის II ნახევრის „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“ მოგვითხრობს, რომ ერეენის მხარეს ლეკთაგან და ყიზილბაშთაგან დასუსტებულს, ერეკლე მეორემ „ხელი დასდო და საფარველსა ქვეშე თვისსა შემოიყვანა. და ოდეს მისსა სამყრობელსა ქვეშე შემოვიდა, მაშინ ყოველთაგან უვნებლად დაშთენ და ერეკლე მეფესა დაუწყეს მონება და ხარკთა მიცემა. ჩვენსა და ამათ შუა მთა მსძევს ესე გვარი, რომელ ურემი და ქარავანი გარდავა“.

ამავე წყაროდან ჩანს, რომ განჯის მეპატრონენი გარე მეზობლებისაგან დამარცხებულან და „გარდაცვენილან“ მრავალჯერ. ერეკლეს თავისი ჯარებით ქალაქი, ციხე და ქვეყანაც მტრისათვის წაურთმევია, დაპყრობილი სახანო კი შემკვიდრეობით მფლობელთათვის გადაუცია. „და მიზეზითა უკუშ ამითა, ერეენისაებრ მორჩილება დაიწყეს და ხარკის მიცემა მეფეს ირაკლის შეძლებისამებრ მათისა. და რადგან ლეკზედ მახლობელად იმყოფებიან, მიზეზითა ამითა განჯის ქვეყნის მხევალნი ტფილისს იმყოფებიან“⁹¹.

86 გიულდენშტედტის მოგზაურობა., I, გვ. 243.
 87 იქვე, გვ. 73.
 88 იქვე, გვ. 241.
 89 იქვე.
 90 პ. ა. ორბელიანი, საქ. ცხოვრება, გვ. 188 — 189.
 91 ლ. მედიკსე-ბეგი, საქართველოს მეზობელ., გვ. 18, 19.

გიულდენშტედტით განჯა წინათ სომხითის მხარეში შედიოდა. სპარსეთში ამტყდარი არეულობის დროს კი ჩამოშორდა მას და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას მაინც ავრცელებს მასზე⁹².

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ქართლის სამეფოს S და SO საზღვარი რუკაზე მოიცავს აბოცს, ბამბაკს, ბორჩალოს, ყაზახსა და შამშადილოს; ერევნისა და განჯის სახანოები კი განიხილება როგორც დამოკიდებული სახანოები.

⁹² გიულდენშტედტის მოგზაურობა..., I, გვ. 247.

ჯ. გვასალია,
თ. თოფჩია

XV ს. სამოციან წლებში, რთულ საგარეო პოლიტიკურ და შინა მწვავე სოციალურ წინააღმდეგობათა ვითარებაში, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო სამ დამოუკიდებელ-იმერეთის, ქართლის და კახეთის სამეფოდ დაიშალა. კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს წარმოშობის თარიღად ითვლება 1466 წელი, როცა გიორგი VIII გადადის კახეთში და დასაბამს აძლევს კახეთის სამეფო შტოს¹.

გიორგი მეფემ მნიშვნელოვანი სამხედრო და ადმინისტრაციული რეფორმები ჩაატარა, რაც ქვეყნის თავდაცვის უნარს საგრძნობლად ზრდიდა. იგი საერისთაოებს აუქმებს და აწესებს სამოურაოებს. „მაშინ მოისპო ერისთავნი პერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა ვითარცა არიან დღემდე. მოურავი ქისიყისა, ელისენისა, წუჭეთისა, დიდოეთისა, თიანეთისა, კიათურისა (კიაურისა—ავტ.), შილდა-ყვარელისა, მარტყოფისა, გრემისა, პანკისისა და სხვანიცა“².

მოურავები მეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ. მათი უფლება-მოვალეობა სათანადო წიგნებით იყო განსაზღვრული; ისინი მეფის ურჩობას ადვილად ვერ გაბედავდნენ და ხელმწიფობასაც ვერ დაიჩემებდნენ. მთავარი კი ის იყო, რომ მოურავს აღარ ჰქონდა სამხედრო ხელისუფლება, რომელიც ყოფილი ერისთავების სიძლიერის უმთავრეს წყაროს წარმოადგენდა.

კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი რეფორმა ჩაატარა: საერისთაოებთან ერთად გააუქმა მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთი ოთხ სადროშოდ დაჰყო; მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი არ ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მამასაღამე, სარდლობაც მემკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა³.

ამგვარმა რეფორმებმა კიდევ უფრო გააძლიერა კახეთის სამეფო ხელი-

¹ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, 263.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება (1469 — 1800), ზ. კვიციანიძის გამოცემა, თბ., 1913, 158.

³ საქართველოს ისტორია, 1958, 273.

სუფლება და შეასუსტა ძლიერი ფეოდალები, გაამრავლა მეფის ხელისუფლების მომხრე საშუალო და წვრილ აზნაურთა რიცხვი.

გიორგი მეფემ ყოფილი პერეთის ტერიტორიაც უშუალოდ თავის სამფლობელოდ აქცია. „ამანვე (გიორგიმ—ავტ.) მოსპო სახელი პერეთისა და იწოდა, ვითარცა აღვსწერეთ, არა მისცა მთავართა ძალი, არამედ თვით დაიპყრა“⁴.

გიორგისვე უკავშირდება გრემის სატახტო ქალაქად ქცევა. „კვალად-პყო გრემი ქალაქი და ტახტი პერ-კახთა“⁵.

საქართველოდან გამოყოფილი კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებ ცნობები დაცული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებას. ი. ჯავახიშვილის სამართლიანი განცხადებით, „ჯერჯერობით არა ჩანს ის წყარო, რომლითგანაც ამოღებული უნდა იყოს ეს ცნობები. ამის გამო მათი ღირსების დაფასება და სანდოობაც ჯერ გამოსარკვევია“⁶.

მიუხედავად ამისა, ეს ცნობები, სხვათა არარსებობის პირობებში, რჩება დღეისათვის ძირითადად. სწავლულ კაცთა კომისიას კახეთის სამეფოს საზღვრები XV საუკუნისათვის ასე წარმოუდგება: „ამა კახთა ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა: გარდემოღმართი ლეკის მთისა, ეპყრა თუშეთი, ხოლო დიდონი არა მორჩილობდეს ნებისებრ მისისა; ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადაც შეერთვს ფშავისწყალი არაგუსა; მიერითგან ვიდრე არაგუს გაღმართი ქვემო-რამდის;“

ქვემო-რამდამე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერსა წყალი გასდის და გაერთვს მარტყოფის წყალსა; გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჯი-სუმდე, აჯი-სუს ვიდრე მტკურის შესართავამდე, მას ქუემოთი მტკუარს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“⁷.

კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვარი ბერი ეგნატაშვილს შაქისის საზღვრამდე მიჰყავს. ჩვენთვის საინტერესო ადგილის შესახებ განსხვავებულ ცნობას იძლევა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტი: „აჯი-სუს გაყოლით ვიდრე მტკურის შესართავამდე და მას ქუემოთ მტკუარს გაღმართი და შაქისი ვიდრე შირვანის საზღვრამდე“⁸.

როგორც ვხედავთ, აქ შაქისი კახეთის სამეფოშია შეყვანილი. ჩვენის აზრით, პირველი ცნობა უფრო ახლოს უნდა იყოს სინამდვილესთან, რადგან შაქი „სახანოდ“ ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში იქცა, მაგრამ შესაძლოა მეორე მოსაზრების ავტორი რაიმე ცნობას ემყარებოდა.

შაქი რომ უკვე XIV საუკუნის ბოლოსათვის კახეთისაგან (საქართველო-საგან) გამოყოფილია, ამას მოწმობს ბერი ეგნატაშვილი: თემურის ლაშქარი „წამოვიდეს მუნითგან, და ჩამოვლეს კახეთი, და ივიცა ალაოკრეს და დაწვეს და წარვიდეს. და იყო მუნ ჟამ რაოდენ მე, ხოლო წარვიდა და მივიდა შაქის და მიერთნეს ყოველნივე მკვდრნი მის ადგილისანი, დიდებულნი და მცირენი, კაცკასიანნი და ლეკნი, შირვანელნი და გილან-მაზანდარელნი“⁹.

სხვა ადგილას ვკითხულობთ: „და ვითარცა მოიწვია თუე მარტისა, შე-

⁴ ე ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, 158.

⁵ ი ქ ვ ე.

⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1928, თბ., 152.

⁷ ქართლის ცხოვრება, II, თბ. 1959, 348 — 349.

⁸ ი ქ ვ ე, 476.

⁹ ი ქ ვ ე, 329.

მოიკრიბა სიმრავლე ლანგ-თემურ და წარმოემართა კუალად ქართლად. გაძვნილი ფრიად. და დაუტევა შაქისი და მოიწივა ბარდაეს.¹⁰

XVI ს-ის შუა წლებშიც შაქი კახეთისაგან გამოყოფილი ჩანს. ამაზე მიგვითითებს ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტი, სადაც 1546 წლის ქვეშ შემდეგია აღნიშნული: „ხოლო ეამსა მას შინა შეითქუნეს მეფე ქართლისა ლუარსაბ, მპყრობელი კახეთისა ლეონ და ათაბაგი ქაიხოსრო. ამათ შეკრეს პირობა და დაუწყეს რბევა და ოკრება ქუეყანასა ყიზილბაშისასა ადარბადაგანსა. მაშინ განუდგა შაჰ-თამაზს მპყრობელი შირვანისა ასანბეგის შვილი დავრიშ მაჰმად. მაშინ შაჰ-თამაზ შემოიყარა სიმრავლენი სპათანი, წარმოვიდა და წამსავე მოიწია ყარაბაღს. მაშინ წარავლინა კაცი და შეუთულა ლევანს, მპყრობელსა კახეთისასა, და გარდამოიბირა იგი. და მოვიდა ლევან შაჰ-თამაზთან. და იყო განდგომილ დავრიშ მაჰმად, ძე ასანბეგისა, რამეთუ ეამსა მას ოდეს ეპყრა შაჰ-ისმაილს შაქისი, მას ეამსა მოუკდა ბატონი ლევან ასანბეგს, და იავარჰყო შაქისი და მოკლა ასან-ბეგ. ამისა შემდგომად მოიყვანეს ძე მისი დავრიშ მაჰმად, და გააბატონეს შაქელთა, და მტერ იყვნეს ურთიერთას დავრიშ მაჰმად და ბატონი ლევან“¹¹.

ცოტა ქვემოთ იგივე ავტორი მოგვითხრობს: „მაშინ წარავლინა ბატონი ლევან სპითა მრავლითა მის ზედა. და მივიდეს რა, შაქისი მოაოკრეს, და იავარ-ჰყვეს სრულიად შაქისი, და გარე-მოადგეს ციხესა მას, რომელსა შინა იყო დავრიშ მაჰმად, და იყო ხანსა რაოდენსავე, და ვერღარა უძლო გამაგრება, და ღამით განვიდა ციხესა მისგან. ხოლო სცნა რა ბატონმან ლევან, დევნა უყო. მიეწია და შეიბნეს, და გაემარჯუა ბატონს ლევანს, და მოკლეს დავრიშ მაჰმად, და შემოიქცა, გამარჯუებული, და მოართუა თავი დავრიშ მაჰმადისა შაჰ-თამაზს. ხოლო უყო წყალობა მრავალი ბატონს ლევანს, და წარმოვიდა სახიდ თვსად კახეთს“¹².

ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერილობისა და რუკის მიხედვით, შაქის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი მიჰყვებოდა გიშის-წყლის აღმოსავლეთით მდებარე ქედს. ი. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, გიშის-წყალი ეწოდებოდა ალაზნის აღმოსავლეთ შენაკადს (ხუთვერსიანი რუკის აგრი-ჩაის) იმ ადგილს ქვეით, სადაც მას ერთვის ბატარა მდინარე გიში (Киши)¹³.

ი. ლინევიჩის აზრით, საზღვარი ელისუს სასულტნოსა და შაქს შორის გადიოდა აგრი-ჩაის შენაკად კაშკა-ჩაიზე¹⁴, ხოლო დ. ბაქრაძის მიხედვით კი იმავე აგრი-ჩაის შენაკად ყარა-სუზე, რომელიც კაშკა-ჩაის დასავლეთით მდებარეობს. დ. ბაქრაძე ყარა-სუს ყანი-ყობასთან აიგივებს¹⁵. საინტერესოა მდინარე ყანი-ყობის (Кани-кобу) ლოკალიზაცია, რომლის სასაზღვროდ ხსენება წყაროებში არაერთხელ გვხვდება. ჩვენთვის უცნობია რა საფუძველზე აიგივებდა დ. ბაქრაძე ამ მდინარეს ყარა-სუსთან. კავკასიის ხუთვერსი-

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, II, თბ. 1959, 330.

¹¹ იქვე, 504.

¹² იქვე, 505.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, ტფ., 1919, 11.

¹⁴ И. Линевич, Бывшее Елисейское султанство, Сборник сведений о кавказских горах, Тифлис, 1873, I.

¹⁵ Д. Бахрадзе, Заметки о Закатальском округе, Записки Кавк. отд. имп. русского геогр. общ., кн. XIV, вып. I, 1890, 249.

ნი რუკის 1897 წ. შედგენილ ეგზემპლარზე, მდ. ალაზნის ქვედა წელს ავტო-
ჩაის შეერთების სამხრეთით აწერია „р. Каныг“. შეიძლება ამ პილდრონში
დაცული იყოს ყანი-ყობას სახელი, რომელსაც მე-17 ს. რუსი ელჩები
„Кан“-ის სახელწოდებით იცნობენ. როგორც ჩანს, სასაზღვრო მდინარედ გა-
იაზრებოდა მდინარე ალაზნის ქვედა წელი მის ერთ-ერთ შენაკადთან (ავრო-
ჩაისთან, ქურმუხის წყალთან ან ყაფი-ჩაისთან) ერთად. წყაროთა ზოგი მონა-
ცეში თითქოს ლაპარაკობს ყანი-ყობის ყაფი-ჩაისთან (ხუთვერსიანი რუკის
Капу-чай) გაიგივების სასარგებლოდ.

მე-17 საუკუნის 40-იან წლებში კახეთში რუსი ელჩების მოგზაურობის
ჩანაწერებში ვკითხულობთ: «Того же дни послы с тое деревни пошли и
начевали в именье Кумыцкого Мамет хана мурзы, под деревнею под Ма-
шебашею от Теймураза царя земли от бозару Загеми за 10 верст.

Того же дни с тое деревни пошли и пришли на рубеже Теймураза
царя земли с шаховою землею, на реку Кан.

...Того же дни пошли от рубежа Теймураза царя землею и ночева-
ли Теймураза царя под деревнею под Тасманом»¹⁶.

ამ ამონაწერიდან ჩანს რომ სოფ. მაშებაში თეიმურაზის სამფლობელოს
გარეთ მდებარეობს და მის კუთვნილ ბაზარი-ზაგემისგან 10 ვერსითაა დაშო-
რებული. სასაზღვრო მდინარე კანთან (ყანი-ყობა) ახლოს ივარაუდება სოფე-
ლი თასმანი (იხ. რუკა 1).

წყაროში მოხსენებული სოფ. მაშებაშის სახელი დაცული უნდა იყოს მდ.
ქურმუხის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლის მეშებაშის სახელწოდებაში.
ი. ლინევიჩი მას „მაშებაშის“ ფორმით იცნობს და აღნიშნავს, რომ ადრე
სოფელს ქურმუხის აღმოსავლეთით უცხოვრია, ხოლო მის დროს (1870-იანი
წლები) მდინარის მარჯვენა ნაპირას გადასახლებულა¹⁷. ხუთვერსიანი რუკის
მიხედვით, სოფელ მაშებაშის დასავლეთით 10 ვერსზე მდინარე ყაფი-ჩაი
არის, რომლის დასავლეთით დაახლ. 3 ვერსზე სოფლები თასმალო და ზაგა-
მია აღნიშნული. თასმალო რუსი ელჩების „ტასმანი“ უნდა იყოს, ხოლო ზა-
გამი კი „ზაგემი“. ყაფი-ჩაის გაიგივებას (ყანი-ყობასთან) (Кан) მხარს დაუ-
ჭერდა კავკასიის მხარის 1868 წ. რუკაზე აღნიშნული მდინარის სახელწოდე-
ბა „Коны“, რომელიც შეესაბამება ი. ლინევიჩისა და ხუთვერსიანი რუკების
ყაფი-ჩაის¹⁸.

¹⁶ თავადი მიშეცისა და დიაი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში (1640—1643), მ. პოლიევ-
კტოვის გამ., ტფ., 1928, 12—124.

¹⁷ И. Линевич, Ук. соч., 19.

¹⁸ ყანი-ყობასა და ყაფი-ჩაის იდენტიფიკაციას ხელს უშლის იმავე რუსი ელჩების სხვა-
ცნობა, რომლის მიხედვით სასაზღვრო სოფლად დასახლებულია ქურმუხის პირას მდებარე
სოფ. კახი. ხოლო მდინარე კანი მისგან აღმოსავლეთით ივარაუდება (თავადი მიშეცისა და
დიაი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში, 161), ყანი-ყობასა და ქურმუხის წყლის იდენტიფიკაციის
სასარგებლოდ ლაპარაკობს ი. კლაპროტი: „ქურმუხი [მდებარეობს] მდინარე კანზე (Kani oder
Kanic), რომელიც... სამხრეთისაკენ მიედინება და მარცხენა მხრიდან იერთებს რა ეგრს, ვლი-
სენს შემოსაზღვრავს“ (I. Klaproth, Geogr.—hist. Beschreibung des Ostlichen Kau-
kasus..., 1814, 65). აქედან გამომდინარეობს, რომ კლაპროტისეული „კანი“ თანამედროვე ქურმუ-
ხის წყალია, ხოლო აგრი—იგრი-ჩაი. კლაპროტის მიხედვით, ეგრი არის კანის (ქურმუხის წყლის
მარცხენა შენაკადი. ფაქტობრივად კი. პირიქით, ქურმუხის წყლის ერთი ტოტი ეგრის (ავრი-ჩაის)

1639 წელს კახეთში მყოფი რუსი ელჩები აღნიშნავენ, რომ თეიმურაზისეულ ბაზარი-ზაგენიდან მამედხან მურზის სადგომებამდე (სოფ. მამუბაშა) 10 ვერსია¹⁹.

*XVI—XVIII სს. ტრაგიკული აღმოჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში. აქ იქმნება ალისა და ელისუს სასულთნოები და ჭარ-ბელაქნის ე. წ. „უბატონო თემები“, რომელთაც მეტად უარყოფითი გავლენა იქონიეს, საერთოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით კახეთის ისტორიაში.

ოსმალ-ყიზილბაშ დამპყრობთა განუწყვეტელი შემოსევების გამო ეს მხარე სავსებით ჩამოქვეითდა და გაუდაბურდა. მცხოვრებთა რიცხვი შემცირდა. დაღესტნელმა ლეკებმა თანდათნობით იწყეს ჩამოსახლება; ოსმალეთ-ირანის მხარდაჭერით ისინი ამოწყვეტილი მოსახლეობის ადგილს იკავებენ. ლეკებმა ხერხიანად ისარგებლეს ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობებით და ადგილობრივი კახელი გლეხები თავიანთ ყმებზე გაიხადეს²⁰.

ჭარ-ბელაქნის პოლიტიკური წარმონაქმნი მტკიცე დასაყრდენი გახდა ოსმალეთისა და სპარსეთის აგრესიული პოლიტიკისათვის საქართველოს მიმართ. ქართლ-კახეთის მრბეველი ლეკებისათვის კი იგი მეტად საიმედო ბაზად გადაიქცა²¹.

მე-15 საუკუნისათვის კავკასიის მთიანეთში კასპიის ზღვის პირას, ყალიბდება მცირე სამთავრო-სამშახლო, რომელიც აქაურ მთიელ ტომებში ფეხს იკიდებს და ცდილობს მათ გაერთიანებას. ჩამოყალიბების დღიდან სამშახლო კახეთს უპირისპირდება და მათ შორის დაუსრულებელი მეტოქეობა იწყება²².

შამხალი კახეთს პირაქეთა დაღესტანს ეცილებოდა. კახეთს ამისი დათმობა ადვილად არ შეეძლო. საკუთარი საზაფხულო საძოვრები ადარ ექნებოდა და თვითონაც ქვეყანა კედელმორღვეული რჩებოდა. მთის დაქარგვის შემდეგ მთელი კახეთი, განსაკუთრებით კი მისი უმდიდრესი აღმოსავლეთი ნაწილი, კავკასიის მთიელთა და გადამთიელთა მუდმივი თავდასხმების მსხვერპლი გახდებოდა²³.

ვიდრე დაღესტანი ოსმალეთს დაუკავშირდებოდა, ლევან კახთა მეფე წარმატებით უმკლავდებოდა მათ შემოტევას. „ხოლო ლევან მდიდარი და

მარჯვენა შენაკადია, ზ. ელილის მონაცემებითაც ჩანს, რომ ყანი-ყობი და ეგრიჩი კაცის აღმოსავლეთით მდებარეობენ (ზ. ელილი, საინგილო, 1947, 165). არაა გამორიცხული, რომ „კანინს“ ქვეშ არა ერთი, არამედ ორი მდინარე იგულისხმება. გ. ჩანავაშვილის აზრით: ყანი-ყობი კახის სამხ-აღმ-ით 10 კმ-ზეა (გვ. 41). სხვა ადგილას კი მას სპირისპირო მიმართულებით — ქუბრუხიდან დას-ით 7-8 კმ-ზე თავსებს (საინგილო, თბ., 1970, 6).

¹⁹ Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615—1640), изд. М., Полиевктова. Т., 1937, 335.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I, 188.

²¹ თ. პაპუაშვილი, ჭარ-ბელაქანი (კავ-ენისელი) XIX ს. პირველ მესამედში, საქსლ. დისერტაცია, ხელნაშედი, თბ., 1953, 7.

²² ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკვ. I, 12—14; მისივე, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953, 75—76.

²³ საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1948, 309—310.

ქვეყანა აღესილი იყო მშვიდობით: არამედ უკეთეს კავკასთა ლევანს მორჩილებდნენ. გარნა ვერცარას ჰყოფდნენ საენოს მისსა²⁴.

ლევანის დროს ადგილი აქვს გაღმა-მხარში „ლეკთა“ პირველი ახალშენების განენას ქარში. ლეკები აქ კახთა მეფის ნებართვით მის ყმებად სხდებიან²⁵. კახთა მეფეს ემორჩილება აგრეთვე დაღესტნის სამხრეთ ნაწილში მოსახლე ზოგი თემი, მაგალითად ყაზიყუმუსა და კახეთის სამეფოს შორის მდებარე წახურის მთავრის მიწები²⁶.

1562 წ. სპარსეთის შაჰი თამაზი მფარველობის ხელს ადებს წახურის მფლობელ ადიუტარულბეგს და უბოძებს ფორმანს, რითაც საქართველოს სამეფოს მოხელეებს უკრძალავს ხელი შეახონ მის მიწებს²⁷.

1604 წ. შაჰ-აბასმა „შემდგომად აღებისა ერევნისა მიულო აღექსანდრეს კაცი“²⁸, უწყალობა იგი ერთ-ერთ გამაჰმადიანებულ ქართველ თავადს ვახვახიშვილს და სულთნის პატივში აიყვანა. ამით ჩაეყარა საფუძველი ელისუს სასულთნოს, რაც აღმოსავლეთ საქართველოსთან და საერთოდ კახეთისათვის დიდ პოლიტიკურ მარცხს მოასწავებდა. ეს ამცირებდა კახეთის თავდაცვის უნარიანობას და ლეკებს გზა ეხსნებოდათ კახეთში ჩამოსასახლებლად.

1607 წ. ოსმალეთის ხონთქარმა ოსმან II წახურელ ალი-სულთანს ჯილდოდ უწყალობა კახური სოფლები: კახი, მეშაბაში, ზერნა, ლექეთი, ყუმი, ალაგიონი²⁹.

მე-17 ს. შუა წლებში კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი ყანი-ყობაა, მაგრამ კახეთის სამეფო თავის კულტურულ-რელიგიურ გავლენას გაცილებით აღმოსავლეთით ავრცელებდა. რუს ელჩებს 1640 წლის ქვეშ დაუტავთ შემდეგი ცნობა: «28 апреля поехали государства послы из Грузней из загеми в базару на своих лошадях... И ехали послы того дни... у и стали на речке; та де речка грузинской земле рубеж. И оттоле шли лязгнцами два дни. На третий день паехали церковь пустую в шахове земле архиепископа грузинского Аливердея, а архиепископ был тут в деревне»³⁰.

ამ საინტერესო ცნობაში აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კახეთის იმდროინდელ სასაზღვრო მდინარიდან (რომელიც, ალბათ, ელჩთა აღწერილობათა სხვა ადგილების მიხედვით ყანი-ყობაა) აღმოსავლეთით, სამი დღის სავალზე, ხანის მიწებში არის ალავერდელ ეპისკოპოსზე დაქვემდებარებული ეკლესია და მიუხედავად გართულებული პოლიტიკური ურთიერთობისა, ალავერდელი მისულა, ალბათ, თავისი მრევლის მოსაკითხავად.

XVII ს-ის დასაწყისში შაჰ-აბასის ლაშქრობების შედეგად კახეთი აოხრდა და ამოწყდა. გაღმამხარი გაუკაცრიელდა. დაღესტნელები იწყებენ ქართულ ნასოფლარებში ჩამოსახლებას.

XVII ს. 70-იან წლებამდე კახეთის მეფეები ახერხებდნენ რომ ეს დაღესტნელი მოახალშენეები მორჩილებაში ჰყოლოდათ, მაგრამ მდგომარეობა არსებითად

²⁴ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 164.

²⁵ იქვე, 165.

²⁶ Белокуров, Сношения России с Кавказом, I, 1889, 59.

²⁷ . დუმბაძე, აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან, თბ., 1953, 8. Акты, т. II доп. II, док № 1, 1085; მ

²⁸ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 169.

²⁹ თ. პაპუაშვილი, დსახ. ნაშრ., 55-56.

³⁰ Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 414.

იცვლება, როცა კახეთში (1677—1703 წწ.) მმართველებად ყიზილბაში ხანებმა სხდებიან და დაღესტნელები მრავლად სახლდებიან კაკ-ენისელის ქართულ სოფლებში. იწყება ქართველ გლეხთა „გალეკება“.

როცა 1703 წ. შაჰმა კახეთი ისევ მემკვიდრე ქართველ მეფეს ჩააბარა (ერეკლე I და მისი ძე დავითი), კაკ-ენისელში მდგომარეობა არსებითად შეცვლილი იყო. მთის ძირობის „ლეკურ“-მაჰმადიანური მოსახლეობა ქართველი მეფის მორჩილებას არ აპირებდა³¹.

1727 წ. ოსმალეთის სულთანმა საგანგებო ფირმანით საშვილიშვილოდ დაუმტკიცა ქარელ ლეკებს მათ მიერ მინატაცები ქვეყანა იმ სამსახურისათვის, რომელიც ჭარელებმა მართლმორწმუნეთა ფაღიშაჰს ისლამის გავრცელების საქმეში აჩვენეს.

ოსმალეთმა ქარელებს გაეზის წყალსა და ყაფუ-ჩაის შორის გაღმა მხარი დაუმტკიცა. დაპყრობილი ქართული სოფლები ქარელებმა მძიმედ დაბეგრეს. ამავე დროს მათ თანდათანობით აიძულეს ქართველი მოსახლეობა მაჰმადიანობა მიეღოთ. აი, ამ დამორჩილებულ-დაბეგრულ ქართველ გლეხს ეწოდა — ინგილო, განსხვავებით ტერმინ „ლეკისაგან“, რომელშიაც უპირატესად მებატონე ან თავისუფალი იგულისხმებოდა დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ ვინ იყო ის წარმოშობით: ავარიელი, წახურელი თუ ქართველი („გალეკებული“). ასე რომ „ლეკი“ და „ინგილო“ უფრო სოციალური შინაარსის ცნებაა, ვიდრე ეთნიკური³². — წერს ნ. ბერძენიშვილი.

ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ „აღწერის“ შედგენის დროისათვის (მე-18 ს. 30-იანი წლები) კაკ-ენისელი კახეთის სამეფოს ისეთივე პროვინციებად გაიზარება, როგორც შიგნით და გარე კახეთი, ქიზიყი და გაღმა-მხარია. მხოლოდ ვახუშტი აღნიშნავს, რომ „აწინდელთა ჟამთა დაეშენენ ქარელნი, გარნა მოსრნა ივინიცა შანადირ, და აწ ოკერ არს“³³. ასე რომ ვახუშტის დროისათვის მთელი ჭარ-ბელაქანი პოლიტიკურად არ უნდა წარმოედგინოთ საბოლოოდ კახეთის სამეფოსაგან ჩამოცილებულად.

ელისენის სამოურაო ჭარ-ბელაქნის ნაწილს შეიცავდა. ვახუშტის დროს ელისენი აღმოსავლეთის მხრიდან შემცირებულია. ვახუშტი წერს: „ამას ზეით, ბოეთანს, ერთვის ალაზანს ბელაქნის წყალი. ამ წყალსა და გიშის-წყალს შორისი, ალაზნამდე და კაკასიამდე, არს ელისენი, არამედ აწ ქურმუხს აქეთ“³⁴, ე. ი. ელისენი ადრე გიშის წყლამდე ვრცელდებოდა, ჩანს ვახუშტის დროს ქურმუხამდე დაპყრობილი აქეთ ლეკებს და ელისენი (რომლის მოურავი — „ელისენთ მოურავი“ ხშირად იხსენიება XVIII ს. ქართულ წყაროებში) ქურმუხამდე შემცირებული კვლავ შედის კახეთის ფარგლებში. ვახუშტის „აწ ქურმუხს აქათი“ სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს. ვახუშტის რუკაზე კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი გასდევს ქურმუხის დასავლეთით მდებარე წყალგამყოფ ქედს. დაახლოვებით ამავე ადგილს გულისხმობს ვახუშტი თავისი თანამედროვე კახეთის საზღვრად: „და არს სრულიად აწინდელის კახეთის საზ-

³¹ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმოხილველი, III, 1953, 81.

³² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., 81.

³³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, 97.

³⁴ იქვე, 96.

ღვარი: სამხრით დიდის ალაზნისა და პატარას ალაზნის შესართავი დამუშავდა და მისი ნიღამ ხაზი კავკასამდენ გავლილი, და კვალად ხაზი მტკვრამდე მისული³⁵.

მართალია მე-18 საუკუნის დასაწყისიდან კავკასიის იჩენს კახეთის სამეფოსაგან სრული დამოუკიდებლობის მოპოვების ტენდენციას, მაგრამ კახეთისა და შემდეგ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფეები ამ მხარეს თავისად თვლიდნენ და ხელს არ იღებდნენ მის საბოლოო შემოერთებაზე. მეტიც, კახეთის მეფეებს კავკასიის რეალურად ჰქონდათ პოლიტიკური და ეკონომიური უფლებები. ამ მხრივ საინტერესოა ენისელთ (ელისეთ) მოურავის საკითხი.

მე-15 ს. მიწურულიდან ელისეთ მოურავი კახეთის მეფის ისეთივე მოხელეა, როგორც თიანეთის, ჭიაურის, ქიზიყის და სხვა მოურავნი. თავი რომ გავანებოთ მე-17 ს-ის საბუთებს, თვით მე-18 საუკუნის ნარატიულ წყაროებში და დოკუმენტებში ენისელთ (ელისეთ) მოურავი კახეთის მეფის მოხელედ იხსენიება ან ივარაუდება³⁶.

პაპუნა ორბელიანი 1747 წ. ერთი ბრძოლის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ერეკლეს მხრივ საზავო მოლაპარაკებაში მონაწილეობდნენ კახის სახლთუხუცესი და ელისეთ მოურავი: „...მოითხოვა აბდულა-ბეგმა ბატონის-შვილმა დიდრონი კაცნი. შევიდა სახლთუხუცესი კახისა გრიგოლ თუშთ მოურავი ჯიმშერი და ელისეთ მოურავი დავით, ალაპარაკეს და ეს პირი დადვეს“³⁷.

თვით მე-18 საუკუნის მიწურულშიც კი ერეკლე II აქვს გარკვეული უფლებები ენისელში. 1797 წლით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით ჩანს, რომ ერეკლე ასისტობას აძლევს ენისელის ასისტავის შვილს მამატ ალის: „როგორც ძველთაგან თქვენს ოჯახს ჰქონდა იმ წესით და იმ გარეგნებითა, რაც პატივი ქისიყის ასისტავს ჰქონდა იმ პატივთა და რაც ენისელის სოფლებში საჩალთევე, საფეტუე ქეშქელები გქონდათ იმითი. ყიმერში ქეშქელი ერთი, ალიბადში ქეშქელი ერთი, ურხვიანში ქეშქელი ერთი, პატარა ლაიჯში ქეშქელი ერთი“³⁸.

შეიძლება გაჩნდეს კითხვა, რომ საბუთებში „ენისელთ მოურავი“ ყოველთვის აღმოსავლეთით (ქურომუხთან) მდებარე ენისელისა (ელისენი) კი არა არამედ გრემთან ახლოს მდებარე სოფ. ენისელის მოურავი იგულისხმებოდეს. ასეთი დაშვება ნაკლებ სავარაუდოა. ვახუშტი ბატონიშვილი როდესაც ჩამოთვლის მე-15 ს. სამოურავოებს, ელისენთან ერთად ახსენებს გრემის სამოურავოს. ცნობილია, რომ ეს სამოურავოები საკმაოდ დიდ ტერიტორიებს მოიცავდა, ამიტომ წარმოდგენილია მეზობელ სოფლებში ცალ-ცალკე სამოურავო ყოფილიყო. გრემის მეზობლად ენისელის სახელწოდების მქონე სოფელი მე-18 საუკუნის 70-იან წლებამდე არ ჩანს. ვახუშტი ბატონიშვილი გაღმა-მხარის სოფლებს შემდეგი თანმიმდევრობით ჩამოთვლის: საბუე, გრემი, გვერდისძირი, ალმატი³⁹.

³⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, 87.

³⁶ იხ. საქართველოს ცენტრალური არქივის 1448 ფონდის საბუთები: 571, 2305, 1722, 1552, 576, 2308; აგრეთვე პაპუნა ორბელიანის ისტორია.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, 1854, სანკტ-პეტერბურგი, 403.

³⁸ საქ. ცენტრ. არქივი, ფ. 1448, საბ. 57.

³⁹ ვახუშტი, აღწერა., 208.

1767 წ. საბუთით ჩანს, რომ ერეკლე II ენისელთ მოურავს დავითს და მის ძმებს უწყალობებს სვიმონიშვილის მამულს გვერდისძირსა და გურჯაანში⁴⁰. 1796 წ. წყალობის წიგნით იულონ ბატონიშვილი შიო სიღამონიძეს სხვასთან ერთად აძლევს გრემის ბოლოს 6 დღის მიწას, რომელსაც „თავს ენისელთ მოურავის ზვარი უძვეს... დასავლეთისაკენ საგრემო შარა...“⁴¹.

ჩანს, ენისელთ მოურავის ზვარს ენისელი ეწოდა. შესაძლოა, ეს იგივე გვერდისძირის მამული იყოს. ვახუშტი ბატონიშვილის სოფლების სიაში გრემის გვერდით გვერდისძირია დასახელებული, ენისელი კი არ იხსენიება. გიულდენშტედტი გრემის გვერდით ენისელს ასახელებს. 1801—1802 წწ. აღწერაში გრემის მეზობლად იხსენიება ენისელი და აღდგომის ეკლესია, 1804 წ. აღწერაში გრემის გვერდითაა ენისელი (ორივე აღწერაში გვერდისძირი აღარ ჩანს)⁴².

მე-18 ს. 60-იანი წლების კახეთის სამეფოსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი საზღვრების შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“, რომელსაც ზოგი მკვლევარი თვლის 1757 წ., ხოლო ლ. მელიქსეთ-ბეგი 1766—69 წწ. შედგენილად. აქ აღის სასულთნოს შესახებ ნათქვამია: „აღის სულტანი, რომელიც ძველად კახეთის მეფის ერთი მთავარი არის და კახის სულტანად სახელდებული, და დროთა შაჰაზ პირველისათა გამაჰმადიანებული და გამდგარი კახეთის სამეფოსაგან, და ესეცა აღმოსავლეთით ძეს კახეთზე“.

ჰარის, ჭინიხისა, თალისა და ბელაქნის შესახებ რამდენადმე განსხვავებული ცნობაა: „თალის ხეობა, ჭინის ხეობა და ბელაქნის ხეობა, ესენი უბატონონი არიან და ამათი ხალხი ვაკის რაიათი თარაქამაა, რომელშიაც იბოებიან მცირედნი ქრისტიანები და ძველად ეს ადგილები სულ კახეთის სამეფოს ნაწილები არიან და ამ მახლობელს ჟამებში მრავალჯერ უმსახურიათ კახეთის მეპატრონეთათვის, და ეს ადგილები მოოხრებულთა შაჰ-აბაზ პირველთანა დროთა... ესენი სულ კახეთის მიწაში სახლობენ და ქიზიყის ასე ახლოს მეზობელნი არიან, რომ, სოფლით სოფლამდე ზოგი ოცდათი ვერსი არის...“⁴³.

გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროისათვის (1770-იანი წლები) კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი გავაზ-კიკაანია. „ალაზნის ნაპირიდან მივდიოდით 1/2 საათი აღმოსავლეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მივედი სოფელ გავაზამდე, აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსა სოფელი კიკაანია. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით, ახლა კი ლეკეთ ჰარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავაზიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართველები)“⁴⁴ — წერს გიულდენშტედტი.

40 საქ. ცენტრ. არქ., ფ. 1448, საბ. 576.

41 იქვე, საბ. 1552.

42 გ. ბ. კ. ო. რ. ი. ძე, კახეთის აღწერა 1801 — 1802 წლისა, საქართველოს არქივი, №11, ტფილისი, 1927, 154—185, ცხრილი 5.

43 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა მე-XVIII ს. შიორე ნახევრისა, ტფ., 1936, 24 — 25.

44 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1, თბ., 29.

სხვა ადგილას კი გიულდენშტედის სოფლები—ბელაქანი, კატეხი, თალა კახეთში შემავალ სოფლებად ეგულება⁴⁵. აქ შეიძლება თავი იჩინა ქართველ მეფეთა სამართლიანი პრეტენზიის გამოძახილმა, რომელთაც ეს მხარე საქართველოს განუყოფელ ნაწილად მიაჩნდათ და იბრძოდნენ მის „აღდგომა-გამოხსნისათვის“.

გიულდენშტედტი ქარს ასე აგვიწერს: „მხარე ქარი ანუ ჯარი მდებარეობს დაბლობზე კავკასიის სამხრეთ შტოსა და მთისწინეთს შორის, ალაზნის მარცხენა მხარესა და სამურს შუა, ის არის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი ლეკეთისა და ესაზღვრება კახეთს. მისი სოფლებია: 1. საბელაქანი, 2. მაწეხი, 3. ქარი, 4. თალა, 5. კანკურაუ, 6. მიშილიშა, 7. ალაბათი, 8. ჯინიხი, 9. გულუკი, 10. კახი, 11. ელისუ, 12. წახური, 13. ვერხიანი, 14. იენგიხი, 15. კატეხი, 16. ჯინიხი, 17. გულუკი. ქარმა შემდეგი სოფლები მოსტაცა კახეთს—ალაბათი, კახი, ვარხიანი და ინგიხი, ისინი ეკუთვნიან უკვე დასახლებულ ქარელ პატარა მთავრებს. მათი მოსახლეობა ჯერაც ქართველებია. ვერხიანი და წახური ეკუთვნის მთავრის შვილს მუჰამედ ბეგს ილისუში... კიდევ ერთ პატარა მთავარს, სახელდობრ, ჰაჯი ჩალაგს ეკუთვნის რამდენიმე სოფელი ზემოთ დასახლებულის გარდა... ეს მხარე თებელთან ერთად ადრე ემორჩილებოდა კახეთის მეფეს და იყო ქრისტიანული. ახლა ის დამოუკიდებელია, არ აქვს რელიგია“⁴⁶.

ამ აღწერის მიხედვით უკიდურესი დასავლეთი სოფელი ქარელთა არის ბელაქანი, მაშასადამე გიულდენშტედტის დროს კახეთის პოლიტიკური საზღვარი აღმოსავლეთით ვრცელდება ბელაქნამდე. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში კახეთისა და მისგან ჩამოცილებული ქარ-ბელაქნის საზღვრად მაქის წყალი ითვლება.

იოანე ბატონიშვილს (1799 წ. აღწერა) კახეთის სოფლების სიაში შეტანილი აქვს ქარ-ბელაქანი სოფ. ბაზრამდე და ფადრამდე⁴⁷.

დასავლეთი საზღვარი. კახეთის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი, საუკუნეთა მანძილზე სხვადასხვა პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, ცვლილებებს განიცდიდა. XVII ს-მდე არაგვის ერისთავი კახეთის მეფის ყმა იყო, მაგრამ შემდეგ იგი ქართლის მეფის ქვეშევრდომად იქცევა. XVI—XVII სს. განმავლობაში არაგვის ერისთავები სცვლიდნენ თავიანთ სამფლობელოს ფარგლებს და კახეთის დასავლეთი საზღვარი ცვლილებას განიცდიდა. მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ საზღვარი ქართლსა და კახეთს შორის ტრადიციულად ძირითადად არაგვი იყო.

XV ს. დასასრულისა და XVI ს. დასაწყისისათვის ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით კახეთის ბატონს ეპყრა „ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადაც შეერთეს ფშავისწყალი არაგუსა; მიერთთან ვიდრე არაგუს გაღმართი ჭევ-ძმორამდის“⁴⁸. ხოლო ძესა კონსტანტინესასა მეფესა დავითს, ე. ი. ქართლის მეფეს ეპყრა: არაგუს აქათი, და ფშავისწყალს-აქათი, გუდამაყარი და ჭეხვილას-აქათი, და კასრის ჭეხს-აქათი“⁴⁹.

45 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 261.

46 იქვე, II, თბ., 1964, 89—91.

47 ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდის ხელნაწ. № 3729.

48 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, 348.

49 იქვე, 349.

ახალი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტში ვკითხულობთ: „ქორონი-კონსა რღ: (1445) მეფემან ალექსანდრე დასუა კახეთს უმრწემესი ძმა დი-მიტრისი, გიორგი, და მისცა ზემო-კერძონი მთის ალაგნი. მუნითგან არაგუს გამოღმართ ქვე-ძმარამდის“⁵⁰...

მაშასადამე, ამ დროს საზღვარი გასდევს მდინარე არაგვს და ზემოთ ფშავის არაგვს, უფრო ზუსტად, გუდამაყრისა და ფშავის არაგვის წყალგამყოფს.

მე-15 საუკუნის 70-იან წლებში ვახუშტის მიხედვით ქართლისა და კახეთის მეფეები მარტყოფის, საგურამო-ხერკისათვის იბრძვიან: „...არამედ კურთხევასა კოსტანტინესსა წარვიდნენ რომელიმე ეპისკოპოსნი და წარჩინებულნი ჰერ-კახთანი, და არცა უტევებდა კოსტანტინე მეფე პყრობად დავითს მარტყოფს, საგურამოს და ხერკსა და ვერ ბრძო დავით კოსტანტინეს, ვინადგან ეშინოდა ერისთავთა თვისთაგან“⁵¹...

უკვე შემდგომი მეფე გიორგი (სხვა ცნობებით ლევანი) სპობს საერისთაოებს და აწესებს სამოურთოებს. მათ შორის მოხსენებულია მარტყოფის მოურავი⁵², რაც იმას ნიშნავს რომ მარტყოფი ამ დროს უკვე კახეთის ხელშე-შია.

იმავე გიორგის დროს, „მოსლვასა უზუნ ასან-ყაენისასა, რას მოსრნეს ხერკი, საგურამო, მარტყოფი და თიანეთი, ამან გიორგი უძღვნა ყენსა ძღვენი დიდი და ტყენი ქალ-ყმანი და აღუთქვა მორჩილება და დაადგრა მშვიდობით“⁵³. ამ კონტექსტიდან ჩანს, რომ XVI ს. დასაწყისისათვის ხერკი, საგურამო, მარტყოფი, თიანეთი კახეთის მეფის სამფლობელოებია, რომლის დალაშქვრის შემდეგ მეფე გიორგი აღუთქვამს უზუნ ასან ყაენს მორჩილებას.

1513 წ. კახეთის მეფე ავგიორგის კლავენ ძალისში. ქართლის მეფე დავითი კახეთს იპყრობს 7 წლით⁵⁴. 1520 წ. „დაჯდა ლევან კახთა მეფე და დაიპყრა საზღვარი კახეთისა“⁵⁵.

ლევანი მუხრანს მოდის ქართლის მეფე დავითთან საბრძოლველად. გურიელის შუამავლობით მოწინააღმდეგენი შეთანხმდნენ „და ჰყვეს ზავი განჩინებითა საზღურისათა“⁵⁶. აწესებენ საზღვარს, მაგრამ ვახუშტი მასზე კონკრეტულად არ უთითებს.

1574 წ. გარდაცვლილ ლევან მეფის ნაცვლად მეფდება მისი ძე ალექსანდრე. ალექსანდრე მეფე ეხმარებოდა ლალა-ფაშას შაქისა და შირვანის ლაშქრობაში. „მერე უკუმოიქცა (ლალა-ფაშა —ავტ.), შემოვლო მტკვრის პირი და მიპყვა ალექსანდრე არაგვამდე. მერმე გამოუტევა ალექსანდრე და შოვიდა კახეთს მშვიდობით“⁵⁷.

აქედან ჩანს, რომ ალექსანდრეს სამეფოს დასავლეთ საზღვარი არაგვია. მე-17 ს. I მეოთხედისათვისაც ქართლ-კახეთის გამყოფი არაგვია. შაჰ-აბაზი არბევს კახეთს. თეიმურაზი გარდაიხვეწება იმერეთს. შაჰი კახეთის გამგებლად

50 ქართლის ცხოვრება, II, 476.

51 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 157.

52 იქვე, 158.

53 იქვე.

54 იქვე, 160.

55 იქვე, 161.

56 იქვე.

57 ვახუშტი, სპ. ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამ. 110.

ნიშნავს ნოდარ ჯორჯაძესა და დავით ასლანიშვილს, ისინი სამი თვეს შემდეგ თეიმურაზს კახეთში იწვევენ. „წარმოსრულს იმერეთიდან თეიმურაზს მოჰყუ-
ნენ თვით გიორგი მეფე, ლევან დადიანი და მამია გურიელი არაგვამდე უკ-
ნებლობისათვის ქართველთასა და მუნ მოეგებნენ ყოველნი კახნი სრულიად.
ხოლო იმერთა მეფე და მთავარნი უკუნიქცნენ თავისადე და თეიმურაზ და-
იპყრა კვალად კახეთი“⁵⁸.

1648 წ. ახლო ხანებში „როსტომ დაიპყრა კახეთი და მისცა ზაალ ერის-
თავსა ერწო-თიანეთი და ხერკი, არამედ კახნი უმეტეს იყუწნენ თვისად და
ზაალისათანა. ხოლო თეიმურაზ შემდგომად გლოვისა იწვია ლევან დადიან-
ვან“⁵⁹.

1657 წლისათვის ზაალ კვლავ უჭირავს კახეთის მიწები: „ხოლო კა-
ხეთს შემდგომად სიბერისათვის როსტომისა დასვეს სალიმ-ხან ქს ჩქნზ, ქრ
ტმე, არამედ ზაალსავე, ეპყრა ზემო თქმულნი ქვეყანანი (ე. ი. ერწო-თიანე-
თი და ხერკი—ავტ.) და კითხვითა მისითა მართვიდა სალიმ-ხან კახეთსა. ამას
სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს“⁶⁰.

1659 წლისათვის კახნი „თუმცა ეპყრა მურთაზალი ხანს, გარნა უფრო
მორჩილებდნენ მეფესა ვახტანგს და იყუწნენ წინაშე მისსა“⁶¹.

1688 წლისათვის კახეთს განაგებს აბაზ ყული ხანი. „გარნა ეპყრა ერწო-
თიანეთი არაგვის ერისთავსავე. ამისა შემდგომად მოვიდა ერეკლე მეფედ ქარ-
თლისად და ამას ნებითა ხანისათა მიეგებნენ რომელნიმე კახნი ყაზახსა შინა.
ვინათგან მიეცა ყეენსა თუშნი და ქისიყელნი ტალად. ერეკლესათვის და კა-
ხეთი სრულიად ეპყრა აბაზ-ყული-ხანს...“

ამისა შემდგომად ეზრახა ერეკლე მეფე ბრძანებითა ყეენისათა აბაზ-ყუ-
ლი ხანს და მოვიდა ერეკლესა ყარაღაჯს და დაასვენეს წართმა ერწო-თიანე-
თისა და ამა პირსა ზედა ერეკლე მეფე წარვიდა კვალად ტფილისს. ხოლო
აბაზ-ყული-ხან წარავლინა კახნი და დაიპყრეს ერწო-თიანეთი და იქმნა რა
იგი აღვსწერეთ“⁶².

აქედან ჩანს, რომ 1688 წლამდე ერწო-თიანეთი ეპყრა არაგვის ერისთავს.
ხოლო ამის შემდეგ კვლავ კახეთის სამეფოსთანაა შემოერთებული.

1703 წ. კახეთს აძლევენ ერეკლეს ძეს დავით იმამ-ყული-ხანს. დავითმა
„დაამშვიდა ჭარი და აღუთქვეს მოცემა ხარკთა. ... ხოლო ამას აზრახეს, რათა
მოვლოს საზღვარი თვისი და მიიღოს მოხსულნი კახეთისანი. სთნდა ესე კახ-
თაგან და მოვლო ერწო-თიანეთი და მივიდა ჯვარს, მუნიდამ განვიდა და იხი-
ლა მცხეთა. ხოლო მცხეთას მოვიდა ვახტანგ განმგებელი ქართლისა და დარ-
ბაზობდნენ ურთიერთს. ზავ-ჰყვეს ამათ სიყვარულსა ზედა, მერმე წარმოვიდა
ჯვარიდამ და მოვიდა მარტყოფს მუნიდამ ყარაღაჯს“⁶³.

მატიანის ამ ადგილას ჯვარი, ერწო-თიანეთი და მარტყოფი კახეთში იგუ-
ლისხმება.

⁵⁸ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ. 117.

⁵⁹ იქვე, 123.

⁶⁰ იქვე, 124.

⁶¹ იქვე, 125.

⁶² იქვე, 129.

⁶³ იქვე, 137.

მე-18 ს. I მეოთხედის ვითარების წარმოდგენა შეიძლება ვახუშტის გეოგრაფის მიხედვით. ვახუშტი პირდაპირ არ საუბრობს ქართლისა და კახეთის სამეფოთა საზღვარზე, მაგრამ თუ დავაკვირდებით ამ სამეფოთა მოსაზღვრე ცალკეულ ერთეულთა ვახუშტისეულ საზღვრებს, შეიძლება საერთო საზღვრის დადგენა. იგი ზოგადად კვლავ არაგვს გასდევს.

ქართლის მეოთხე სასპასპეტოს საზღვრებს ვახუშტი ასე განსაზღვრავს: „ქვე-მხარი მტკვარს მიადგების და მტკვრის კიდე მცხეთამდე“⁶⁴. ხოლო მესამე სასპასპეტოსათვის იძლევა შემდეგ საზღვრებს: „...მუხრანი, ორი არაგვი, ქსნის-კევი და მამული მისი მესამე სასპასპეტოსი არს. გარნა საზღვარი მუხრანისა არს ძვევის-წყლიდამ დიღმის იწრომდე. არამედ აწ აღმოსავლით მზღვრის არაგვი...“⁶⁵.

ვახუშტის ორ არაგვში უნდა იგულისხმებოდეს მთიულეთისა და გუდამაყრის არაგვები. იგი ხერკს ანუ საგურამოს მიაკუთვნებს კახეთის სამეფოს, ხოლო მის დასავლეთ საზღვრად არაგვს სდებს⁶⁶. ასევე არაგვის მარცხენა სანაპიროზე განლაგებული სოფლები მას კახეთში შეაქვს.

შეიძლება გვეფიქრა რომ ვახუშტი აღწერს საერთოდ ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროვინციებს და არა მის თანამედროვე ვითარებას. მაგრამ ვახუშტი უპირველესად თავის თანამედროვე სურათს ასახავს. განსაკუთრებით ეს ჩანს ნაშრომზე დართულ სოფელთა სიებში. ვახუშტი ბატონიშვილი, რომ თავისი დროის ხერკ-საგურამოს მიაკუთვნებს კახეთის სამეფოს, ჩანს რუსთველის სასპასპეტოს აღწერიდან: „მუნებური (რუსთაველი—ავტ.) ეპისკოპოზი მოცვალეს აქა (მარტყოფს—ავტ.) და ზის აწამდე, და არა შეუცვალეს სახელი, არამედ იგივეს რუსთველს უწოდებენ. მწყემსი არის მარტყოფ-საგურამო-ხერკისა. არამედ აწ აქუსცა დროშა სასპასპეტო, და არიან ამის სასპასპეტოსანი გარეთ კახეთი ქისიყამდე და მარტყოფ საგურამო, და არს მემარცხენე ბრძოლასა“⁶⁷.

ასევე XVIII ს. პირველი მეოთხედის კახეთის ხალხის აღწერის დავთარში, რომელიც არაა სრული, შეტანილია არაგვის მარცხენა ნაპირზე განლაგებული სოფლები — ბოდავი, ნოდოკრა, ახატანი, ძაგნაკორა, წირდალი⁶⁸.

1781 წ. შედგენილ არაგვის ხეობის და არაგვის საერისთავოს ბარის სოფლების აღწერის დავთრებში არაგვის მარცხენა მხარეს განლაგებული სოფლები არაა მოხსენებული.

1743—1744 წწ. კახეთის მეფე თეიმურაზი ადგილობრივ მომხრეთა დახმარებით იპყრობს ჯერ არაგვის, ხოლო შემდეგ ქსნის ხეობასა და საერისთავოს. ასე, რომ როდესაც ნადირ-შაჰი თეიმურაზს უმტკიცებს ქართლის მეფობას, მას (თეიმურაზს) ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა.

1762 წ. ქართლისა და კახეთის სამეფოები ქართლ-კახეთის სამეფოდ ერთიანდება. თითქოს აქ უკვე იშლება ქართლ-კახეთის საზღვარი, მაგრამ 70-იანი წლებისათვის, როდესაც გიულდენშტედტი მოგზაურობს საქართველო-

64 ვახუშტი, აღწერა., 51.

65 იქვე, 60.

66 იქვე, 94.

67 იქვე, 95.

68 ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, 274—275.

ში, ძველი ვითარება რამდენადმე შემორჩენილა. გიულდენშტედტი ლაპარაკობს რა კახეთის საზღვრებზე, აღნიშნავს რომ მის დასავლეთით შინა (შიდა) ქართლია. იგი არ მიუთითებს სასაზღვრო ხაზზე, მაგრამ რადგანაც შიდა ქართლი არასდროს არაგვის აღმოსავლეთით არ ვრცელდებოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მის მიერ შედგენილ რუკაზე ქართლისა და კახეთის საზღვრის გატარება არაგვისა და იორის წყალგამყოფზე — ე. წ. კუხეთის მთაზე უზუსტობის ბრალია, თუმცა გიულდენშტედტის სასაზღვრო ხაზი ჭეშმარიტებასაც, რომ ასახავდეს, არც ეს იქნებოდა მოულოდნელი, რადგან ერთ სამეფოდ გაერთიანებული ქართლისა და კახეთის სამეფოთა ურთიერთ მოსაზღვრე სოფლები უცხოელ მოგზაურს შეეძლო ან კახეთის, ან ქართლის პროვინციისათვის მიეკუთვნებინა.

საინტერესოა 1799 წ. იოანე ბატონიშვილის მიერ შედგენილი სოფლების სია, სადაც ქართლისა და კახეთის მოსაზღვრე მხარის შესახებ შემდეგია აღნიშნული: „კახეთს რაცა სოფლები მიეწერება ჩრდილოეთის კერძო, რომელიც მდებარეობს გრდანიისა და საგურამოს ხეობისა არიან შემდგომნი ესე: გრდანი, ავჭალა, ტევანი, დუმაგრდანი, მანკოდა, დელეუბანი, ტუტალა, ჯაჭვი, ფოხო, ჯვარი, წიწამური საგურამოს ციხე, წიწამური, ახოტი, დური, ძველ დური, მარაი, გორის უბანი, ბაღნიანთ კარი, მაწკარფერი, ავაზი, თეზი, ჩრდილი, ზუარეთი, ედიშელიძე, ლაფი, ახატანი, შაკიხინი, ზავარა, იბისი, არჯაველა, ჯილაური, ბიწმენი. თიანეთის ხეობა-თიანეთი, ჩარგალა, ბაჩალი, იორი, ქოპატი, ბაღიანი, ნაცელიანი, კავთელა, ლაფანი, ნოგორნა, ძაგნაკორა, ვერხუნა, ტუტალა, ბორიანი, კახიანი, ბოტა, ბულაჩაური ანუ ბელჩაური, წირდალი, საცხოტი (ალბათ საცხაოტო — ავტ.), ზარიძე, ჩინთი, ბოდავი, უინვანი, ხარჭაში, საშიში, თვალივი, ტუშური და სხვ“⁶⁹.

აქედან ჩანს, რომ იოანე ბატონიშვილი არაგვის მარცხენა ნაპირზე განლაგებულ ყველა სოფელს კახეთისად მიიჩნევს.

სამხრეთის საზღვარი. XV ს. მიწურულისა და XVI ს. დასაწყისისათვის კახეთის სამეფოს სამხრეთი საზღვრის შესახებ ცნობას გვაწვდის ბერი ეგნატაშვილი და ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე ტექსტის ავტორი.

ბერი ეგნატაშვილი წერს: „...მიერთიგან ვიდრე არაგუს გაღმართი ქვემორამდის; ქვე-მორიდამე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერისა წყალი გასდის და გაერთვის მარტყოფის წყალსა; გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჯი-სუმდე, აჯი-სუს ვიდრე მტკურის შესართავამდე, მას ქუემოთი მტკურს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“⁷⁰.

ხოლო ქართლის მეფის დავითის სამფლობელოების აღწერისას, ბერი ეგნატაშვილი იგივე საზღვრის შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „მეფესა დავითს ეპყრა: აჯი-სუს ზევით უდაბნონი, და სამგორ-ქუემოთი, ლილო და ლილოს ქუემოთი და ქვე-მორას ქუემოთი და არაგუს აქათი...“⁷¹.

დაახლოებით ასეთივე ცნობას გვაწვდის ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე ტექსტის ავტორი: კახეთის მეფეს ეკუთვნის „მუნიდგან არაგუს გამოღმით ქვე-მორამდის, კულად ქვე-მმარიდამ გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი ლილოს სერსა წყალი გასდის და შეერთვის, მარტყოფის წყალსა გაყოლით

⁶⁹ ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდის ხელნაწ. № 3729.

⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, 348—349.

⁷¹ იქვე, 349.

ვიდრე ამართულამდე და ამართულს გაყოლილი ვიდრე აჯისუდმდე და აჯი-სუ
გაყოლით ვიდრე მტკუარის შესართავამდე და მას ქუემოთ მტკუარს გაღმარებულ
რთი...⁷².

სამხრეთის საზღვრის განხილვა დავიწყით მისი აღმოსავლეთი ნაწილიდან.
იგი აქ იწყებოდა ალაზნისა და მტკვრის შესართავიდან და მოყვებოდა
მტკვარს აჯი-სუდმდე ანუ მწარე წყლამდე (აჯი-სუ თურქულად ნიშნავს მწარე
წყალს). ი. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „სამხრეთით მწარე წყალი, ე. ი. დაახლო-
ვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყალს შესართავია“⁷³.

ახალი ქართლის ცხოვრების ტექსტის მიხედვით აჯი-სუ მტკვარს თითქოს
ჩრდილოეთიდან ერთვის და საზღვარიც მას გაჰყვება. ბერ ეგნატაშვილთან არ
ჩანს აჯი-სუ რომელი მხრიდან უერთდება მტკვარს. 1905 წ. დაბეჭდილ ხუთ-
ვერსიან რუკაზე მტკვარს სამხრეთიდან ერთვის პატარა მდინარე, რომელსაც
აწერია აჯი-სუ. იგი აღსტაფის წყლის შესართავიდან 15-კმ-ზე აღმოსავლეთით
ერთვის მტკვარს. ვახუშტის რუკაზე აჯი-სუ ანუ მწარე წყალი მტკვარს ერთვის
ჩრდილოეთიდან აღსტაფის წყლის აღმოსავლეთით.

აჯი-სუს ზევით მტკვრის ჩრდილოეთით უდაბნონი, „სამგორ ქუემოთი“
უპყრია ქართლის მეფე დავითს. სამგორის მთის სამხრეთით არის მწვერვალი,
რომელსაც ხუთვერსიან რუკაზე აწერია „ამართულა“. ეს ტოპონიმი „ამართუ-
ლი ქვა“-ს სახით იხსენიება 1579 წ. შეწირულობის წიგნში. ალექსანდრე (კახ-
თა) მეფემ დაუმტკიცა მცხეთას ძველად შეწირული მიწა სამგორში რომლის
ერთ-ერთი საზღვარი იყო ამართული ქვა⁷⁴. ცნობილია, რომ ქვეები აღი-
მართებოდა სასაზღვრო ადგილებში. ამიტომ მეტად ნიშანდობლივია ქართლ-
კახეთის სასაზღვრო ხაზზე ასეთი ტოპონიმის არსებობა და მისი დადასტურე-
ბა მე-16 ს. საბუთში.

შემდეგ სასაზღვრო ხაზი გასდევს მარტყოფის წყალს, ლილოს სერსა და
ხეჭმარას (ხეჭმორას).

საინტერესოა ხევ-ძმარას მდებარეობის განსაზღვრა. ვახუშტი წერს: „ავ-
ჭალა არს მტკვრის კიდესა ზედა. ამ ავჭალის ბოლოს არს კევეძმარი, ჩამოვარ-
დების მშრალი კევი ქვიტყირის ლილოდამ მტკვარამდე. და ესე არს საზღვარი
აწინდელი ქართლ-კახეთისა“⁷⁵.

სხვაგან ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო არს მეოთხე სასაპასტო ტფილისი-
დამ, ვიდრე ტაშის-კარამდე, მეფისა თანა მყოფნი, და იმზღურების: აღმოსავ-
ლეთ ლილოს საზღვრით, რომელი განვლის ხაზი შარობის ლილოსასა აღმო-
სავლეთ-სამჭრითკენ ლოჰინამდე, რომელსა ეწოდების ომანისკევი, მუნით განვ-
ლის სამგორსა და ჩადივარს შუა, და მრავალ-წყაროსა, და სათას ჰალას შუა,
და მიადგების ბერთ-უბნის ღელესა. ხოლო ლილოდამ ჩრდილოთკენ მიადგების
ქევე-ძმარს, და ქევე-ძმარი მტკვარს მიადგების და მტკვრის კიდე მცხეთამდე“⁷⁶.

მაშასადამე, ხევ-ძმარი ჩაუვლის კიდეზე (ე. ი. სამხრეთით) ავჭალას და
უერთდება მტკვარს. დღეს ხევ-ძმარა ეწოდება ხევს, რომელიც ჩრდილო-და-

72 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 476.

73 ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, 14.

74 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, I, თბ.,
1964, 19.

75 ვახუშტი, აღწერა, 94.

76 იქვე, 51.

სავლეთით ჩამოუღის თბილისის ლენინის რაიონის ახალ უბანს — „ხევმარაშის დასახლებას“ და მიემართება ავჭალის სამხრეთით.

სამხრეთის სასაზღვრო ხაზის დადგენისას კვლავ გვეხმარება ვახუშტი, რომელსაც დაუცავს ცნობა მისი თანამედროვე ქართლ-კახეთის საზღვრის შესახებ: „იორს და მტკვარს შუა ასტყდების მცირე მთა ხორანთიადმევე, რომელსა ეწოდებინ გჳელტბა და გარეჯა. ეს მთა აწ ჰყოფს ქართლსა და კახეთს: ხორაუგიდამ მწარე-წყლამდე და მტკვრამდე კახეთისა, ხოლო მწარე-წყალს იქით ნახევარი, აღმოსავლეთის კერძი, კახეთისა, და ნახევარი, დასავლეთის კერძი, ქართლისა. ეს გარეჯის მთა მიადგების სათის-ჭალას კუხეთის მთას და მერეთ, ჩადიგრის გორაებით, მიადგების ლილოს, და ლილოს მთა მიადგების ეგრეთვე კუხეთის მთას⁷⁷..

ხორანთას ვახუშტი ვარაუდობს ივრისა და ალაზნის შესართავთან⁷⁸, ხოლო ხორაუგს ნორიოსა და სართიჭალის ხაზზე.

საინტერესოა, რომ ხორაუგის ზევით, ნორიოს ჩრდილოეთით კახეთის მთის კალთაზე არის მთის მწვერვალი „ქვა-ჯვარი“, რაც, ალბათ, სასაზღვრო ქვა-ჯვარი იყო. ხოლო იგივე მთაგრებილი მცხეთასთან გვირგვინდება „ჯვარიით“ (არაა გამორიცხული რომ მცხეთის ჯვრის ადგილას თავდაპირველად იდგა სასაზღვრო ქვა-ჯვარი). თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, გამოდის რომ ამ სასაზღვრო მთაგრებილზე გვაქვს მცხეთის ჯვარი, ნორიოს ქვაჯვარი და სამგორის ამართული ქვა (ჯვარი). შესაძლოა ეს „ჯვრები“ უფრო ძველი სასაზღვრო საშენები იყოს, ვიდრე ქართლ-კახეთის გვიანდელი სამეფოების არსებობის დროინდელი საზღვარია⁷⁹.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის დროინდელი (მე-18 ს. I მეოთხედი) ქართლ-კახეთის საზღვრები, ძირითადად, ემთხვევა ბერი ეგნატაშვილის მიერ XV—XVI საუკუნეებისათვის მოცემულ საზღვრებს. აქ შეიძლება ორი ვარაუდის დაშვება: 1) ბერი ეგნატაშვილს (მე-18 ს. I მეოთხედის მოღვაწეს) თავისი დროის საზღვრები გადააქვს ადრეული ხანისათვის, ან 2) ბერი ეგნატაშვილი ეყრდნობა რომელიმე სანდო ძველ წყაროს და სასაზღვრო ხაზი XVI—XVIII სს. მანძილზე არ განიცდის არსებით ცვლილებას⁸⁰.

⁷⁷ ვახუშტი, აღწერა., 89.

⁷⁸ იქვე, 88.

⁷⁹ ამასთან დაკავშირებით გვახსენდება ვახუშტისთან დაკული ცნობები გარდაბნის შესახებ. ერთგან იგი აღნიშნავს: „ამასვე (გარდაბანს—ავტ.) უწოდეს შემდგომად აგარანი. არამედ შემდგომად ვანდომისა გრიგოლ მთავრისა, ამას დაეღვა გრდანი, ლილო, და ძარტყოფი, და იწოდა ესენი გარდაბანად“ (ვახუშტი, აღწერა., 50).

სხვაგან: „განდვა რა გრიგოლ მთავარი, ამან მოსპო სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკოზად. და ამით მთავრობასა შინა ჯვარს — ქვეითს, სამკრის კერძს, ეწოდა გარდაბანად, არამედ შემდგომად კვირიკემ დაიპყრა რა პერეთიც, იწოდა კახთ შეფედ...“ (იქვე, გვ. 86 — 87).

აქ მოხსენებული კახეთის მთავარი გრიგოლი მოღვაწეობს 787 — 827 წლებში, ხოლო კვირიკე XI ს. I მესამედში.

როგორც მოტანილი ადგილებიდან ჩანს, ვახუშტისეული გარდაბნის ჩრდილოეთი სასაზღვრო ხაზი ემთხვევა ჩვენს მიერ სასაზღვრო ქვაჯვარებზე ნაგარაუდევ ხაზს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სასაზღვრო ხაზი VIII — IX სს. მიჯნაზე მაინც უკვე არსებობს.

⁸⁰ ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ნათლად არ ჩანს თუ ქალაქი რუსთავი და მისი მიდამოები XVI — XVII სს. მანძილზე რომელი სანეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. მე-17 ს. მიწურულიდან რომ რუსთავი ქართლის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, ეს ეჭვს არ იწვევს.

ჩრდილოეთის საზღვარი. კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვარი შედგებოდა რბივად სტაბილური იყო. იგი ძირითადად გასდევდა კავკასიონის მთავარ ქედს. XV—XVI კახეთის სამეფოში შედის ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, თუმცა იყო ცალკეული პერიოდები როდესაც ეს პროვინციები განდგომილნი იყვნენ კახეთისაგან⁸¹. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, XV საუკუნეში ვიორგის (თუ ლევან) მეფის დროს, „ამათ არა მორჩილებდნენ თუშნი და ფშავ-ხევსურნი, არამედ დიდოეთი ერთგულებისათვის დავეთისა ერთგულებდნენ ამათ და მსახურებდნენ“⁸².

XVI ს-ში, მეფე ლევანის დროს, კახეთის სამეფო კარი ახერხებს მთიულეების დამორჩილებას: „...არამედ ამას წინათა კახთა მეფეთა არღა-რა მორჩილებდნენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრნა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარნი მათნი უვნოდ მძოვარ-იყუნენ კახეთს და მისცა შეწირულობა ლაშას ჯუარსა თიანეთს შინა და მიერითგან მოსცემდნენ ლაშქარსა და ბეგარსა“⁸³.

რაც შეეხება დიდოეთს, იგი როგორც ზევით იყო აღნიშნული, XV საუკუნეში ემორჩილებოდა კახეთს. როგორც ჩანს, შემდგომ ხანებში დიდოეთი განუღვა კახეთს. 1639 წ. „ყვეენმან შეიწყნარა ძღვენი და მოსცა კახეთი თეიმურაზს და ხალათი და მოემცნო პირველისა შენდობა და აწ ერთგულად ყოფნა და ესრეთ მრავალგზის წარუვლინებდა ძღვენსა... განიზრახა თეიმურაზ შესვლად დიდოეთს, რათა მოაქციოს კერპობისაგან და ჰყოსცა გზა რუსეთისა და შეიწიოს იგინი. შემოკრებულთა კახითა შეუხდა და შემუსრნა რაოდენიმე კოშკნი და მოსწვა დაბნები“⁸⁴.

მე-18 ს. I მეოთხედში მხოლოდ თუშეთის სამხრეთის ნაწილი ემორჩილება კახეთის მეფეს. რაც შეეხება ფარსმის თუშებს „იგინი არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა“⁸⁵.

ამავე პერიოდისათვის დიდოეთის მხოლოდ ნახევარი შემოდის კახეთის სამეფოში. ვახუშტის მიერ შედგენილ რუკაზე მხოლოდ დიდოეთის ნახევარია შეტანილი კახეთის ფარგლებში. „აღწერაში“ ვკითხულობთ: დიდოეთის „ლეკის მკარე დაიპყრნეს-რომელიმე ლეკთა და მოჰმადიან ჰყვეს, და სხვანი ჰვიეს, და არიან ეგრეთვე და კახეთის მხრისანი ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა ლაშქართა, რათა ვიდოდნენ საჯაროდ კახეთს, ვინათგან ზიდვენ კახეთიდან საზრდელსა, საშიშლოსა და სახმარსა თვისთა“⁸⁶.

ვახუშტის გეოგრაფიის მოტანილი აღგილიდნ ჩანს, რომ ნახევარი დიდოეთი ეკონომიური დაინტერესების გამო პოლიტიკურად კახეთის სამეფოს ემორჩილება, ისევე, როგორც თუშეთი⁸⁷.

81 რამდენადაც პირიქით ხევსურეთი და თუშეთი მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ სასაზღვრო ხაზი ქედის ჩრდილოეთითაც გადიოდა.

82 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამ., 1913, 158.

83 იქვე, 163.

84 ქართლის ცხოვრება, 11, 1854, 122.

85 ვახუშტი, აღწერა... 105.

86 იქვე, 104.

87 შეიღარე თ. ზოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1968, 195.

საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერაში (მე-18 საუკ. II ნახევარი) ამ მხარეების შესახებ წერია: „კიდევ კახეთის სამეფოს ნაწილი, რომელსაც კახეთზედ ჩრდილოდ კერძო არიან ოთხნი თემნი, — დილოეთი, ქისტრი, ღლიღვი და ზურზუკი ლეკთაგან მიგუხმნიან და გაჰუმამაღიანებიათ“⁸⁸.

აქედან ჩანს, რომ ის თემები, რომლებიც კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, მის მოსაზღვრეებად იქცნენ.

ასეთია ზოგად ხაზებში გვიანდელი ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები.

⁸⁸ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა XVIII ს. II ნახევარი, 1936, 27.

სისხლში ამ სოფელს იღებს ცხადია, რომ ქვემო სვანეთი უკვე ცალკეა გამოყოფილი და უშუალოდ იმერეთის სამეფოში შედის (ჯაფარიძეები ამ შემთხვევაში სამეფო ხელისუფლების სახელით გამოდიან). ამას ადასტურებს ისიც, რომ გადასახადის თავის ნებით დამდებთა შორის ქვემო სვანეთის არც ერთი თემი არ გვხვდება².

შუაფეოდალურ ხანაში ოდიშის საერისთავოს საზღვრები უნაგირას ქედამდე აღწევდა და მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირს მიყვებოდა. მის აღმოსავლეთით იწყებოდა სამოქალაქო.

XV ს. II ნახევარში სამოქალაქოს უდიდესი ნაწილი იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა, ხოლო მისი ერთი ნაწილი, ცხენისწყლის დასავლეთით, ოდიშის შემადგენლობაში შევიდა. ამ მდინარის შუა წლებში საზღვრად იმერეთსა და ოდიშს შორის მდ. ცხენისწყალი გვევლინება³. მდ. ცხენისწყლის ქვემო წელში იმერეთის სამეფოს ტერიტორია ამ მდინარის დასავლეთით ვრცელდებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონი ამ ტერიტორიას ვაკეში გულისხმობს. „ხოლო საჩაჯავაძის — სალომინაოს, როინს გაღმით, სამკრეთით არს ვაკე, და ისახელების მათ აღვილთა სივაკისათვისთ, და ამას მზღვრის: აღმოსავლით წყალ-წითელა ყვირილიდამ კვახჭირის მთამდე; სამხრით მზღვრის ყვირილა და რიონი; დასავლეთ ცხენისწყალი და ცხენის-წყალიდამ წასული ხაზი ისულეთამდე და რიონამდე... ამას შინა, ცხენისწყლისა და რიონისაკენ, არს საჭილაო, სამიქელაო“⁴.

სამიქელაო მდ. ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზეა. რიონის მარჯვენა ნაპირის ტერიტორია ცხენისწყლის ხერთვისიდან ტეხურის ხერთვისამდე, ვახუშტის აღწერის მიხედვით, საჭილაოში შედის.

ვახუშტი ბაგრატიონი ამ შემთხვევაში გადმოგვცემს XV საუკ. II ნახევარის სინამდვილეს. იგი საჭილაოს უწოდებს ქვეყნის იმ ნაწილს, რომელიც თავის დროზე ქილაძეების გვარეულობას ეკუთვნოდა. ქილაძეები გვიანფეოდალურ ხანაში ძლიერ ფეოდალებად ითვლებოდნენ: „ქილაძეები ერთ დროს მთავრები იყვნენ და ფლობდნენ დიდ მხარეს გურიასა და სამეგრელოს შორის. გურიაში მათი სამფლობელო საერისთაომდის მიდიოდა, ესე იგი, მათ ეკირათ მთელი ახლანდელი მხარე გურიისა, რომელსაც ჰქვია საჯავახო, სამეგრელოს მხრით მათი სამფლობელო, როგორც ირკვევა ეხლა, ბანძამდის მიდიოდა. ამ საზღვრებში შედიოდა, გარდა საჯავახოისა სამტრედია, ეხლანდელი საჭილაო, აბაშა, სეფეთი“⁵.

XIX ს. დასაწყისის ერთი საბუთის თანახმად საჭილაოში შემდეგი სოფლები შედიოდა მარანი, ილორი, ნაფალური, სამტრედია, სანავარდო, გულეკარი, ჯვიშანჭალა, ქორეის უბანი, ტოლები, ქვეტილა, ეკალი, ნაფაცხევი, ტყვირი, ტილორი და შუაქალაქი⁶.

2 პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

3 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. საქ. ისტ. გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967, გვ. 164.

4 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 164.

5 ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა საქართველოში, ძვ. საქართველო, III, ტფ., 1913 — 1914, გვ. 3.

6 საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 1130, დადიანების საბუთები 1803 — 1849 წწ.

ქილაძეების სამფლობელო ცხენისწყლის დასავლეთით უფრო ვრცელ-
იყო ვიდრე ვახუშტის აქვს მოხაზული. იგი აღწევდა უნაგირას სამხრეთ კალ-
თებს. ამ ტერიტორიაზე მდებარეობდა შხეფის ციხეც⁷. საქილაოს გარდა ქი-
ლაძეების სამფლობელოში საჯავახოც შედიოდა.

საჯავახო ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ასე მოიხაზება: „ხოლო კვა-
ლად ცხენის-წყლის შესართავს ქვეით რიონს მოერთვის სამკრიდამ საჯავა-
ხოს -- წყალი. ეს გამოსდის ფერსათს, და არს შენობიანი კეობა და მოსავ-
ლიანი ყოვლითა მარცვლითა, ხილ-ვენახითა, პირუტყვითა, ნადირითა და
ფრინვლითა. ხოლო მზღვრის საჯაოხოს: აღმოსავლეთ მთა მცირე, ფერსათი-
დამ ჩამოსული ჩდილოთ კერძოთ, საჯავახოსა და საჩინოს შორისი; სამკრით
ფერსათის მთა; დასავლით ფერსათიდანვე ჩამოსული მთა, გურიასა და საჯა-
ვახოს შორისი; ჩდილოთ რიონის მდინარე“⁸.

საჯავახოში, მე-19 საუკუნის დასაწყისის ოფიციალური ცნობით, შემდეგი
სოფლები შედიოდა: ბურნათი, ნანეიშვილისეული, ქვემოტეხილი, ციხეთი,
ობუთეანი, ქალაგანი, ყოვლად წმიდის კარი, ნიგოზლუა, ნოლა, აბაშა, ქვაყუდე,
ღრმა ღალი, მუხაყრუა, ოფეთი, თორგაული, წიაღუბანი⁹. მაშასადამე, იმერე-
თის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი დღევანდელ საჯავახოს ქედზე
გადიოდა.

ამრიგად, იმერეთის სამეფო გარკვეულ ხანამდე სოლივით იყო შეჭრილი,
გურიასა და ოდიშს შორის და აქ მას ეკავა ტერიტორია რიონის ორივე მხარეს
ქედიდან ქედამდე. ჩრდილოეთით იგი ვრცელდებოდა კავკასიონის ქედამდე,
სამხრეთით აღწევდა სამცხე-საათაბაგომდე, რომელთან გამყოფი იყო ფერსა-
თის მთები, ხოლო აღმოსავლეთით ვრცელდებოდა ლიხის ქედამდე.

მე-15 ს. II ნახევრიდან ქილაძეები შეეცადნენ თავიანთი სამფლობელო
დამოუკიდებელ სამთავროდ გადაქციათ. მაგრამ, მათ ეს ვერ შეძლეს. ამისი
მიზეზი უპირველეს ყოვლისა მათი სამფლობელოს გეოგრაფიულ მდებარეო-
ბაში უნდა ვეძებოთ. იგი გადაშლილი იყო მდინარეების ცხენისწყლისა და
რიონის ორივე ნაპირზე და ეკონომიურად სუსტად იყო დაკავშირებული ერთ-
მანეთთან.

ქილაძეთა სამფლობელოს საზღვარი მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებთან
ხელოვნური იყო; იგი არ ემთხვეოდა მნიშვნელოვან გეოგრაფიულ ფაქტორს:
დიდი მდინარე იქნებოდა ეს, თუ მთიანი ზოლი. ამან გააადვილა მისი დაპყრო-
ბა მეზობელი სამთავროების მიერ.

1548 წ. გარდაიცვალა იმერეთის მეფე ბაგრატი და ტახტზე ავიდა მისი ძე
გიორგი. პირველ ხანებში მეფესა და მთავრებს შორის მშვიდობა სუფევდა,
მაგრამ მალე ატყდა შინაომი, მეფემ კავშირი შეკრა გურიელთან და დადიანს
დაუწყო ბრძოლა. უკანასკნელი დამარცხდა და მხოლოდ ოსმალეთის სულთნის
დახმარებით დაიბრუნა ტახტი და გურიელსაც შეურიგდა. მაშინ „მეფემან გი-
ორგიმ მოუწოდა ჯავახს ქილაძეს, მოჰკლა იგი... რამეთუ მიდგომიდა იყო და-
დიანისა და დაიპყრა მამული ჯავახ ქილაძისა მეფემან გიორგიმ. ესე აღუძნდათ

⁷ თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეო-
გრაფიის კრებული, III, 1967, გვ. 165 — 168.

⁸ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 149.

⁹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი — 1130 და-
დიანების საბუთები, 1803 — 1849 წწ.

დადიან-გურიელსა, შეითქვენ და მოვიდნენ სპითა და არა აუფლებდენ გიორგი მეფესა მამულსა ზედა ქილაძისასა. არამედ ნახევარი დაიპყრეს დადიანსა და ნახევარი გურიელსა¹⁰.

ქილაძეების სამფლობელოს განაწილება ამით არ დამთავრებულა. ვახუშტის ისტორიიდან ირკვევა, რომ მისი ერთი ნაწილის განაწილებაში მონაწილეობა მიუღია ლევან I დადიანის ბიძას ბათულიას და მის წილად ზვდომია რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე საჯავახო. ლევან I დადიანის სიკვდილის შემდეგ ოდიშში შინაომი ატყდა, რომელიც მორიგებით გათავდა. „მერმე ზავჰყვეს მეფემან და გურიელსან ძმათა შორის, მოიყვანეს გიორგი და დასვეს დადიანადვე, ხოლო მამიას მისცეს ქილაძისა და რევანის მამულნი“¹¹.

ახლა უკმაყოფილო ბათულია დადიანმა წამოყო თავი: „არამედ შემდგომად ამისა მოიხსენა შური ბათულიამ, ბიძამან დადიანისამან, შემოიკრიბა საჯავახო, რამეთუ მას ეპყრა იგი და მოიბირნა ვინამენიცა მეგრელნი, წარვიდა, რათა თავს-დასხმით ღალატად მოჰკლას გიორგი დადიანი, აგრძნა ესე გიორგი დადიანმა და შემოიკრიბნა სპანი. ესე უთხრეს ბათულიას, უკმოიქცა და მოვიდა საჯავახოსავე: ამისთვის ესე აუწყა მეფესა დადიანსან და ძმამან მისმან მამიამ. ხოლო მეფემან გურიელსა მიუთხრა, რათა მოჰკლას ბათულია ამის წილად და დაიპყრას თვით საჯავახო ორთავე ნებითა. განიხარა გურიელმა, შეიპყრო ბათულია ზაკეთ... პატიმარი ჰყო ოზურგეთს და დაიპყრო საჯავახო თვისად. მერმე კვალად მოუთხრეს მეფემან და დადიანსან გურიელს მოჰკლვა ბათულიასი: ხოლო გურიელსან, არა მოჰკლა თვით. არაედ მისცა ნება და ამათ წარავლინეს კაცი და მოაშთვეს ბათულია“¹².

1582 წ. გარდაიცვალა გიორგი დადიანი და ოდიშის მთავარი გახდა მისი ძმა მამია. ქილაძეების სამფლობელოს ის ნაწილი, რომელიც მას ცალკე ჰქონდა გამოყოფილი, ახლა უშუალოდ შეუერთდა ოდიშის სამთავროს.

ამრიგად, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში იმერეთის სამეფომ საბოლოოდ დაკარგა ქილაძეების სამფლობელო. მისი ერთი ნაწილი ოდიშს შეუერთდა, ხოლო მეორე ნაწილი კი გურიელებმა მიიტაცეს.

ოდიშს და იმერეთს შორის საზღვარი ეხლა უკვე მთლიანად ცხენისწყალს მიუყვებოდა. ხოლო იმერეთსა და გურიას შორის საზღვარი გახდა მდინარე რიონი და „მცირე მთა საჩინოსა და საჯავახოს შორისი“.

ამგვარი მდგომარეობა იყო XVII ს. სამოცდაათიან წლებამდე.

აქვე აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება—რამდენიმე ცნობით ლევან II დადიანის დროს საზღვარი იმერეთსა და ოდიშს შორის მდინარე რიონზე გადადის. შევჩერდეთ ამ ცნობებზე საგანგებოდ: „კოლხიდა მდებარეობს იმერეთსა და აფხაზეთს შუა. იმერეთი აღმოსავლეთით აქვს და აფხაზეთი ჩრდილოეთით. იმერეთისაგან მას ჰყოფს სახელგანქმული მდინარე ფაზისი, რომელიც მკვიდრთაგან იწოდა რიონად...“¹³ — წერს არქანჯელო ლამბერტი.

ასეთსავე ცნობას გვაწვდის შარდენიცი: კორაქსი და ფაზისი, მდინარეები, რომლებსაც არაერთხელ იხსენიებენ ძველი ისტორიკოსები და რომლებსაც

10 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, II, გვ. 291.

11 იქვე, გვ. 293.

12 ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 293.

13 არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938.

უხლა კოდორი ეწოდებოდა, საზღვრავენ ოდიშს. პირველი მას გამოჰყოფს აფხაზებისაგან, მეორე კი — იმერეთისაგან¹⁴.

ლევან II დადიანმა მრავალჯერის წარმატებით ილაშქრა იმერეთზე. მის უპირველეს ამოცანას შეადგენდა სამოქალაქოს ხელში ჩაგდება და ოდიშის საზღვრების კვახჭირის ქედამდე გადაწევა. მაგრამ ლევან II დადიანის ლაშქრობები მძარცველურ ხასიათს უფრო ატარებდნენ, ვიდრე ცდას ქვეყნის შემომტყევისა. მიუხედავად ამისა, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ გარკვეულ ხანაში ლევან II დადიანმა მოახერხა ოდიშის საზღვრების გადაწევა რიონამდე, თუმცა ამაში ეჭვი შეგვაქვს შემდეგ გარემოებათა გამო:

1. ვერც ვახუშტი ბაგრატიონთან და ვერც ამ ხანის სხვა ისტორიკოსთან ვერ შევხვდებით ცნობას იმის შესახებ, რომ იმერეთ-ოდიშის საზღვარი მდ. რიონზე გაივლიდა;

2. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში ლევან II დადიანის მიერ გაცემული მრავალი წყალობის წიგნი გვხვდება (არქანჯელო ლამბერტის ოდიშში ყოფნის დროს ის იყო ამ სამთავროს მმართველი), მაგრამ ჩვენ ვერ შევხვდებით ვერც ერთ საბუთს, რომელიც ლევან II დადიანის ან სხვა რომელიმე დადიანის მიერ არის გამოცემული, სადაც მოხსენიებულია ცხენისწყლის აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტი, გარდა რამდენიმე სოფლისა, რომლებიც უშუალოდ ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდნენ;

3. ლევან II დადიანი ყველაზე ძლიერი ხელისუფალი იყო დასავლეთ საქართველოში და შეიძლება დაგვეშვა, რომ თავისი ძლიერების ზენიტში მან მოახერხა იმერეთის სამეფოსათვის წაერთმია რიონის დასავლეთით მდებარე ტერიტორია და სწორედ ეს ფაქტი უნდა ჰქონდეს აღნიშნული არქანჯელო ლამბერტს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესო მასალებს წარმოადგენენ რუსი ელჩების სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ანგარიშები, რომლებიც იმერეთში იყვნენ 1651 წ. ეს ის ხანაა, როდესაც ლევან II დადიანი თავისი სიძლიერის მწვერვალზე იმყოფება, მას ტყვედ ჰყავს იმერეთის მეფის ძმა მამუკა და ტახტის მემკვიდრე ბაგრატი... სად გადის ამ დროს საზღვარი იმერეთსა და ოდიშს შორის? ქუთაისიდან ზაფხულის ნაევარი დღის სავალზე. მაშინ როდესაც ქუთაისიდან რიონის ზღვის შესართავამდე, ე. ი. ფოთამდე ორი დღის სავალი ყოფილა¹⁵. ქუთაისიდან ფოთამდე ასზე მეტი კილომეტრია, ე. ი. ამ ქალაქიდან ოდიშის საზღვრებამდე ოცდახუთი კილომეტრი მაინც იქნებოდა, დაახლოებით იმდენი, რამდენიც ქუთაისიდან მდ. ცხენისწყლამდე არის.

ამრიგად, ლევან II დადიანის ყველაზე დიდი წარმატების დროსაც საზღვარი ოდიშსა და იმერეთს შორის გადიოდა მდ. ცხენისწყალზე და არა რიონზე, როგორც ეს არქანჯელო ლამბერტის ჰგონია, თუმცა არაა გამორიცხული, რომ რაღაც ტერიტორია ამ მდინარის მეორე ნაპირზეც ჰქონოდათ დადიანებს; ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი რჩებოდა იმერეთის სამეფოში.

1657 წ. ლევან II დადიანი გარდაიცვალა და მთავარი გახდა მისი ძმისწული ლიპარიტი. ამით ისარგებლა ალექსანდრემ — იმერეთის მეფემ: „შემოკრიბნა სრულად სპანი იმერეთანი და წარვიდა ოდიშს შურის-გებად; ამას ვერ წინააღუდგა ლიპარიტ დადიანი, შევიდა ალექსანდრე ოდიშს, მოსწყვიტნა, მო-

¹⁴ Шарден, Путешествие по Закавказью в 1672—1673 гг., 1902, стр. 38.

¹⁵ შ. პოლიევქტოვი, სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში, ტფ., 1926, გვ. 45, 85.

სტყვევანა, ააოხრნა... დასვა ოდიშს დადიანად ვამიყ და თვით იპყრა უნავირას აღმოსავლეთის კერძი და უნავირას იქითი დასავლეთისა მისცა ვამიყს¹⁶.

ამრიგად, დროებით იმერეთის საზღვარმა გადაიწია უნავირამდე. მალე მდგომარეობა შეიცვალა. 1660 წ. გარდაიცვალა ალექსანდრე იმერთა მეფე და მისი ძე ბაგრათი ავიდა ტახტზე. მალე მის წინააღმდეგ მისი დედინაცვალი დარეჯანი, თეიმურაზ პირველის ასული გამოვიდა და დასავლეთ საქართველოში გაუთავებელი შინაომი დაიწყო, რომელიც ფაქტიურად სოლომონ პირველის გამეფებამდე გრძელდებოდა.

ცოტა ხნით უპირატესობა მიიღო ვამიყ დადიანმა. იგი დაუკავშირდა ვახტანგ მეხუთეს, ქართლის მეფეს. მოკავშირეებმა იმერეთის სამეფო ფაქტიურად გაიყვეს: „და დაიშახლენ მეფე ვახტანგ და დადიანი ვამიყ და დაიპყრა დადიანმან ბუჯის წყლის დასავლეთის კერძონი და აღმოსავლეთის კერძონი მისცა ვახტანგ მეფესა და ბაგრატ მეფე მყოფობდა ციხესა შინა ქუთაისს“¹⁷.

ვამიყ დადიანის წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. მალე ვახტანგ მეხუთე გამოვიდა მის წინააღმდეგ, რადგან, განზრახვითა ცოლისა თვისისათა განუტევეა მზახლობა ვახტანგ მეფისა დადიანმან ვამიყ და დაწინდული არჩილისა მისისა ასული მისცა ლოლობერიძეს... ესე შეუძნდა ვახტანგ მეფესა... გარდამოვლო ვახტანგ მეფემან მთა ლიხისა მიერთვენ სრულად ზემოურნი იმერნი მას და ლაშხის შვილი ხოსია თავი ლეჩხუმისა¹⁸. ვამიყ დადიანმა ვერ გაბედა შებრძოლება და ოდიშში გაიქცა, შემდეგ კი სევანეთში, სადაც ის „შეჩენითა ხოსია ლაშხის შვილისა მოკლულ იქნა. ვახტანგ მეხუთემ ოდიშის მთავრობა მისცა ლევან II დადიანის ძმის იესეს შვილს, შამადავლეს, რომელმაც ბიძის საპატივცემულოდ ლევანი დაირქვა.

იმერეთში შინაომი გრძელდება, რაშიც აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდნენ მეფე არჩილი, ბაგრათი და თეიმურაზ პირველის ქალიშვილი — დარეჯანი. 1668 წ. დარეჯანი დაიღუპა ამ ბრძოლაში. ახლა ბაგრატ მეფის მეტოქედ არჩილი გამოდიოდა.

ამ ხანებში დასავლეთ საქართველოს ასპარეზზე გამოდის ახალი გვარეულობა ჩიქოვანებისა, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა მომდევნო ხანებში.

XVII ს-ის 80-იან წლებში ჩიქოვანებმა მიაღწიეს დადიანობას და ოდიშში გამოთავრდნენ. ამავე ხანაში საბოლოოდ განიჭტიციეს თავიანთი უფლებები ლეჩხუმზე ოდიშის მთავრებმა.

XVIII ს-ის I ნახევარი დასავლეთ საქართველოში სრული ანარქიის ხანაა, ძნელი დასადგენია თუ რას ფლობდნენ იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი. საკუთრივ იმერეთისა და ოდიშს შორის საზღვრად მდ. ცხენისწყალი ითვლებოდა. მაგრამ სინამდვილეში საზღვარი ხშირად იცვლებოდა. ასე მაგ., 1730—1742 წწ. გაცემული ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ იმერეთის მეფის უფლებები ცხენისწყლის დასავლეთით ვრცელდებოდა და საჭილაო მას ეპყრა: „ტყვირის მონასტერი თერთმეტი მოსახლე კაცით მეფემ ალექსანდრემ თავისი მეუღლის დადიანის ქალის ნიშანშიდ შესწირა: ასე, რომ საჭილაოს აზნაურის-შვილებს ყველას მისი ნიშანი მართებს“¹⁹.

¹⁶ ეახტუშტი ბაგრათიონი, საქართველოს., გვ. 305—306.

¹⁷ იქვე, გვ. 308.

¹⁸ ეახტუშტი, ისტორია..., გვ. 306.

¹⁹ ს. კაკაბაძე, დას. საქ., I, გვ. 152.

მომდევნო ხანაში ოდიშის საზღვარმა ცხენისწყლის აღმოსავლეთით გამოინაცვლა. კაცია დადიანის მიერ 1766 წ. გაცემული საბუთის თანახმად²⁰; „სანავარდო საქილაოშიდ“, მის სამფლობელოში შედიხ²¹.

1772 წ. იმერეთში გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროს სანავარდო იმერეთის სამეფოს საზღვრებში შემოდის²¹.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ საჯავახო თავდაპირველად იმერეთის შემადგენლობაში შედიოდა. XVI საუკ. დასასრულისათვის იგი გურიელების ხელში გადადის: თუ ვის ეკუთვნოდა საჯავახო XVII საუკუნისა და XVIII ს. I ნახ. წყაროებში არ ჩანს. ეს კია, რომ XVIII ს. II ნახევარში საჯავახო იმერეთის ტერიტორიაა. ამას კარგად მოწმობს გიულდენშტედტი²². საჯავახო იმერეთის სამეფოს გაუქმებამდე მის შემადგენლობაში შედიოდა. ამის დამადასტურებლად მოვიყვანოთ ორ საბუთს:

„ესე წიგნი მოგართით.. თქვენ ერისთავს ქაიხოსროს ჩუენ ერთობით საჯაოხლებმა ჩვენი ხელმწიფის მეფე სოლომონის ბრძანებით“...²³.

მეორე საბუთში, რომელიც 1806 წ. არის შედგენილი, სოლომონ II საჯავახოს „გამოჩინებულის ხატის ადგილზედ“ ყმის შეწირულობას ამტკიცებს²⁴.

ფიზიკურ-გეოგრაფიულად იმერეთ-ამერეთის გამყოფი ლიხის ქედია, მაგრამ პოლიტიკურ ერთეულთა საზღვრად, ბუნებრივი ზღუდეები ხშირად არ იყვნენ განმაპირობებლები.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, იმერეთისა და ქართლის სამეფოს საზღვარი შემდეგნაირად გამოიყურებოდა: წიფა, გოგოლათი, ზვარე, ჩდილი, ნუნისი, გდვისი, მებოძირი და ხეფინის ხევი მთლიანად, ქართლისაა. ე. ი. ჩხერი-მელა-ძირულას ზემო დინებანი. „ფონას გასდის ჩხერიმელის მდინარე და მიდის დასავლეთს — სამხრეთ შუა მებოძირის ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქვაბამდე არს ქართლისა“. შემდეგ — „სურამის დასავლით ლიხის მთას გასდის ხეფინის-ხევის წყალი და მიერთვის ძირულას აღმოსავლეთიდან... არს ვერტყვილამდე ქართლისა, და უწოდებენ ვერტყვილიდან ნადაბურამდე ხეფინის-ხევისა და მას ზეით არს ულუმბის მონასტრისა, არამედ აწ მიხუმლი აქუს იმერთან... ვერტყვილას მოერთვის სამხრიდან ვერტყვილასვე ხევი, ხოლო ვერტყვილას და ამაშუკეთ შუა არს მცირე მთა მისრული კოლბურის მთამდე, და ესე არს საზღვარი ქართლ-იმერთა აწინდელი“²⁵. მაშასადამე, ქართლის სამეფოს, ვახუშტის მიხედვით, ლიხის ქედის დასავლეთით უკავია სოფლები: ფონა, ნადაბური, წაქვა, ხევის-ჯვარი, გრიგალათი, ციციური, მლაშე, ვერტყვილა, ხუნევი, გესამანია, ბუინევი (ეს სოფლები ხეფინის-ხევისაა), წიფა, გოგალათი, ზღვარე, ჩდილი, ნუნისი, გდვისი, მებოძირი²⁶.

ვახუშტის რუკების მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი მდ. მდ. ძირულასა და დუმელას შორის გადის. მათ მიხედვით იმერეთის კუთვნილი მოსა-

20 ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. 11, თბ., 1921, გვ. 31.
 21 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 159.
 22 იქვე, გვ. 159, 305, 309.
 23 სსსა, ფ. 1448, № 2078.
 24 სსსა, ფ. 1448, № 888.
 25 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 82.
 26 იქვე, გვ. 82, 204.

ზღვრე სოფლებია: ვახანი, ქვაბი, ამაშუკეთი, ქედური, კოლბური, გოგალაყუ-
ბანი და თხოზინა. ქართლისა — ნუნისი, ჩრდილი, მებოძირი, ვერტყვილა,
ვერტყვილა, ციკვიური, ნადაბური, ლიჩი და ლოდორა²⁷.

ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით (რომელიც, თითქოს XVI ს. ამსახველ სუ-
რათს იძლევა, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანს, რომ იგი თავის დროინდელ ვითარე-
ბას გადმოგვცემს), იმერეთის საზღვრები ასე გამოიყურება — დასავლეთით
ქართლს ეპყრა „წედისის მთის გადმოღმართი, და კუდარო, და ჭალის მთას
გარდმოღმართი, ერწო, და მშვილდაურსა და პერანგას გარდმოღმართი,
გორასძირს-აქათი, ლიჩი, ლოდორა, ქეფისკევი, და ჩხერის ციხე, და
მას-ზემოთი ისრე გაყოლით მთის-აქათი... ხოლო მპყრობელსა იმე-
რეთისასა: წედისის მთის-აქათი, დიგორის მთას-აქათი. ლენტეხი და თაყუერი,
რომელსა აწ ქვეან ლეჩხუმი, — ცხენისწყალსა ჩაყოლით გამოღმართი, და სა-
ჯავახოს-აქათი, გაყოლით ფერსათის მთას-აქათი, ვიდრე ქართლია საზღვრა-
მდის“²⁸.

როგორც ვხედავთ, ორი თანადროული ავტორი ერთმანეთს ემთხვევა და
უნდა ვიგულისმოთ, რომ ბერი ამ შემთხვევაში თავის დროინდელ ვითარებას
გადმოგვცემს, რომელიც გადააქვს XVI საუკუნეში. ამ ავტორთა შორის გან-
სხვავება ისაა, რომ ბერს ქართლის საზღვარი ჩხერამდე ჩააქვს და ჩხერს ქარ-
თლში გულისხმობს და ამით თითქოს სცილდება ერთმანეთს ვახუშტი და ბე-
რი, მაგრამ ვახუშტის ჩხერიმელას აღწერისას ნათქვამი აქვს, რომ „ჩხერს
ზეით არს გზა ქართლს მიმავალი, მოსაკიდელი სივიწროვისათვის წოდებული,
ვახანამდის“²⁹. ჩანს, ჩხერი იმერეთის ის პუნქტი იყო, სადაც იწყებოდა ქარ-
თლის გზა, ასევე სახელდებული, და, შესაძლებელია, ბერის უზუსტობა ამან გა-
მოიწვია; თუმცა, აქ არსებობს მეორე შესაძლებლობაც — ჩხერი საბაშიო
ციხეა და ბერის დროს თუკი ეს ციხე იმ შტოს ეკავა აბაშიძეებისას, რომელ-
ნიც პოლიტიკურად ქართლის სამეფოში შედიოდნენ XVIII ს. დასაწყისიდან³⁰,
მაშინ ბერი სწორედ ამ ვითარებას გადმოგვცემს; რომ შესაძლებელია ასეთი
სიტუაციიდან ამოსულიყო ბერი, ამის საბუთად გამოდგება ჩხერის ციხის სხვა-
დასხვა შტოს აბაშიძეების ხელიდან ხელში გადასვლა XVII—XVIII სს. მან-
ძილზე. ასე მაგალითად, ჩხერის — ციხე ნასისხლად მიართვა გიორგი აბაშიძემ
პაატა აბაშიძეს (1658—1676 წწ.)³¹.

1762 წ. ჩხერის ციხე ნიკოლოზ აბაშიძემ მიჰყიდა სოლომონ პირველს.
საბუთში ვკითხულობთ: „ჩხერის ციხე მოგყიდე... მიწა წყლით; მთით და ბა-
რით და სამძღვარი ამათი ბრუსისს აქათ ჩხერის შამომავალი, ახლა მეორე სა-
მძღვარი ვახანისაყენ — სამძღვრის წყლის აქეთ კიდევ ჩხერის შამომავალი“...³².
როგორც ჩანს, ჩხერმა XVII საუკ. 70-იანი წლებიდან ვიდრე XVIII საუკუნის
50-იან წლებამდე სამჯერ შეიცვალა მფლობელობა და იმასთან დაკავშირებით
შეიცვალა ქართლ-იმერეთის პოლიტიკური საზღვარი. ბერის მიერ ჩხერის ქარ-

27 ვახუშტის ატლასი, რუკა №6 6, 7, 18; სცხა, ძველი საბუთების განყოფილება.
28 ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის
ცხოვრება II, თბილისი, 1959, გვ. 349.
29 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 155.
30 საქართველოს ცხოვრება, ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ შედგენილი, მეორე გამოცემა
ზ. კიუნიანიძისაგან, თბილისი, 1913, გვ. 336 — 340.
31 ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფონდი Sd — 535.
32 დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. II, გვ. 16 — 17.

თლში შემოტანა ერთ-ერთ ასეთ მომენტს ასახავს ალბათ. საინტერესო იხილავა, რომ ნიკოლოზ აბაშიძე ჩხერის გამყიდველია იმერელია და მის მიერ გატყვევულ საბუთში ჩხერის აღმოსავლეთ საზღვრად, ვახანისაკენ, „სამძღვრის წყალი“ დასახელებული. ეს „სამძღვრის წყალი“ უნდა იყოს ბეოლის ხევი. ჩანს ასეთი ვითარება კარგა ხნის დამკვიდრებულია და მამასადამე, აქ საზღვარი ვახანთან უნდა გაველოს. მაგრამ 1804 წ. ერთი დოკუმენტით ჩანს, რომ ვახანიც თითქოს იმერეთისაა: ეს დოკუმენტია სათხოვარი მუხლები სოლომონ მეფისა რუსეთის იმპერატორისადმი, სადაც XIII მუხლში ვკითხულობთ: „... გზა საქართველოსა საზღვრიდგან ვახანზე მდებარე ქუთაისადმდე... გავაწმენდინოთ და გავაკეთებინოთ საურმე გზად და ვიქონიოთ ყოველთვის იგი სრულისა წარმართეთა“³³... გამოთქმა „საქართველოს საზღვრიდგან ვახანზე მდებარე“ ჩვენის აზრით, ნიშნავს, რომ ვახანს აღმოსავლეთითაა საზღვრის ხაზი.

იმერეთის მეფის ალექსანდრე V-ის 1737 წ. რუსკის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი ლიხის ქედს გასდევს. ამ რუსკით მდ. ძირულის სათავეც იმერეთშია. იმერეთშია შემდეგი სოფლები: კოლბოური, ლოდორა, ლიჩი, გესამანია, უბისა, ჩხერი, ნუნისი და ვახანი. შემდეგ საზღვარი მკვეთრად უხვევს დასავლეთისაკენ და სამხრეთით ხაზი ფერსათის ქედს გასდევს³⁴.

1788—1810 წწ. შორის დაწერილი ბარათით, იმერეთის მეფე სოლომონ II თავისთან იბარებს ქაიხოსრო აბაშიძეს, გოგია ალექსისძეს და „ვახანს ვინც მაგისტანა მარგებელი კაცი გეგულებოდეს“³⁵. ე. ი. ვახანი ამ დროს იმერეთისაა. სხვა საბუთით კი ვახანი 1804 წ. ქართლის აბაშიძეთა წარმომადგენლისა ჩანს³⁶.

XVIII ს. 70-იანი წლების მოგზაურის გიულდენშტედტის მიხედვით ხეფინის ხევი იმერული მხარეა, „ის დასახლებულია იმერლებით და უკუირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი“³⁷ და სოფლები — ნადაბური, ციციყაური, გრიგოლათი, ხევიჯვარი, წაქვა, გეთსამანია, ხუნევი, ვერტყვილა და ვერტყვილა-მეჩალა. მამასადამე, მის მიხედვით იმერეთის (პოლიტიკურად) კუთვნილება გამოდის. ასევე იმერეთისაა ჩხერიმელას ხეობაში მდებარე სოფლები, ვიდრე ვახანამდე. მისი და ზემოთ მდებარე სოფლების მფლობელია აბაშიძე, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება, თუმცა მხარე იმერეთისაა³⁸.

პოლიტიკურად იმერეთშივე აქვს გიულდენშტედტს შეტანილი „ზემო ქვეყანა“ და მისი სოფლები. ჩვენ აქ ყველა მათგანს აღარ ჩამოვთვლით, ეს საკირო ამჟამად არაა, დავასახელებთ იმ სოფლებს, რომლებიც ბერისა და ვახუშტის მიხედვით თითქოს ქართლში იგულისხმებიან, ე. ი. სასაზღვრო სოფლები როგორა აქვს გიულდენშტედტს, მას გავუსვამთ ხაზს: მანდაეთი, ჩხილაური (ჩხირთული), მეჩხეთური, უსახელო, ლიჩი, ლოდორა, გოლისი, მოძვი და ჯალაურთა — იმერეთისაა. აქვე გიულდენშტედტი მიუთითებს, რომ ზემო ქვეყნის სოფლების „უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს დანარჩენები

33 საქ. სახ. მუზ. ისტორიული დოკუმენტები და არქივები, II, 1953., გვ. 40.

34 ამ რუსკის ფოტოკოპირი ინახება ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის ვახუშტის მუზეუმში.

35 ცსსა, ფ. 1448, საბ. № 851.

36 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, თბ. 1955, გვ. 370.

37 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1962, ტ. I, გვ. 303.

38 იქვე, გვ. 309.

კი — მეფესა და მეფის-ძეს გიორგისა და არჩილს³⁹. მაშასადამე, ეს დოკუმენტი XVIII ს. 70-იან წლებში მფლობელობითაც და პოლიტიკურადაც ამერეთის სამეფოს შემადგენლობაშია.

გიულდენშტედტით, ზემო ქვეყანა ყვირილის ზემო დინებაა, ვიდრე ლიხის ქედამდე, „იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან (იგულისხმება კავკასიონის მთავარი ქედი. ავტ.) სამხრეთისაკენ გადაკიშული გადაწყვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთი, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხემზე მდებარე ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება სააბაშიოდ“⁴⁰.

1661 წ. ერთი საბუთით ზემო ქვეყანა უნდა გავივით ბუჯასწყლის ზევით, ვიდრე ლიხის მთამდე. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. მეფეთ მეფე შაჰნავაზ უშეშთაესთა მოგანსენებთ და უქუედაესთა გიბრძანებთ, ერთობილნო ბუჯასწყალს ზედათნო, ხრეთიანათ ლიხის მთამდი, მერმე თქუენი სარდრობა ზაალ წერეთლისათვის გუბოძებია“...⁴¹. ამის შემდეგ, 1680 წ. ამ მხარის სარდლად გიორგი იმერთა მეფე ამტკიცებს ქაიხოსრო წერეთელს⁴². ე. ი. XVII ს. ზემო ქვეყანა ერთი მხარეა და ერთი სასარდლო ლიხის ქედამდე. ზემო ქვეყანაში შედიოდა ლიხი და ლოდორა 1691 წელსაც⁴³ და, მაშასადამე, ისინი იმერეთის კუთვნილებანი არიან პოლიტიკურადაც.

ასევე ცვალებადია ვერტყვილისა და ვერტყვილის ქალის ბელიც. 1628 წ. დოკუმენტის მიხედვით მათზე ხელი აქვთ იმერეთის მეფეებს⁴⁴.

1766 წ. შედგენილ აკ რუკის მიხედვით ქართლ-იმერეთის საზღვარი დუმელა-ძირულის წყალგამყოფ ქედს მიჰყვება, სამხრეთ მონაკვეთზე ეს ხაზი მკვეთრად უხვევს აღმოსავლეთისაკენ, ისე, რომ ვახანს იმერეთში მოიტოვებს. სამხრეთის საზღვარი ისევ ფერსათის მთებს მიჰყვება⁴⁵. სხვა რუსული რუკით, რომელიც 1784 წ. შედგენილია თბილისში ბურნაშოვის მიერ, საზღვრის ხაზი ასევეა, ოღონდ ვახანი ქართლისაა⁴⁶.

გიულდენშტედტის რუკით საზღვარი გასდევს ლიხის ქედს და ვახანიც იმერეთისაა⁴⁷.

1783 წ. შედგენილი რუკით, რომელსაც საკმაოდ სოლიდური დასათაურება აქვს — „Генеральная карта присоединенных к Российской империи Грузинских царств Кахетии и Карталинии и царства Имеретии с ево княжествами Гурии и Мингрелии с показанием их границ“⁴⁸ — და რომლის ავტორი ბურნაშოვი უნდა იყოს, იმერეთის საზღვრები ასე გამოიყურება: ჩრდილოეთით — გაჰყვება კავკასიონს, სვანეთს საზღვარ გარეთ მოიტოვებს; დასავლეთით — მიუყვება ცხენისწყლის ხეობას. პუნქტი ლეჩხუმი (ეს თავისთავად საინტერესოა) რჩება საზღვრის გარეთ. 44-ე პარალელის შემდეგ საზღვარი გადადის ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეს და მკვეთრად რიონს. სამხრეთით — გასდევს საჯავახოს ქედს, შემდეგ ფერსათის

³⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, 1962, ტ. I, გვ. 301.

⁴⁰ იქვე, გვ. 299.

⁴¹ ისტ. დოკუმენტი იმერ. სამ. და გურია-ოდიშის სამთავროებისა, წ. I, გვ. 33.

⁴² იქვე, გვ. 27—28.

⁴³ ხელნაწ. ინსტ. ფ. sd—415.

⁴⁴ იქვე, ფ. sd — 14680.

⁴⁵ ЦГВИА, ფ. ВУА, ს. № 20473.

⁴⁶ იქვე, დოკ. № 20477.

⁴⁷ იქვე, დოკ. № 20509.

⁴⁸ იქვე, დოკ. № 20476.

ქედს ვიდრე ვახანამდე, რომელიც იმერეთში შედის; აღმოსავლეთით — მიჰყვება ლიხის ქედს.

აქ საჭიროა განვიხილოთ კიდევ ორი რუკა ბურნაშოვის შედგენილი 1783 წ. ამ რუკების ძირითადი დანიშნულება ყოფილა გზების ჩვენება, სად რამდენი ჯარის დაყენება იქნებოდა შესაძლებელი და ლაშქრობისას რომელი გადასასვლელი უნდა დაეჭირათ. ამ რუკებით (რომლებიც ერთი მეორის სრული იდენტურია, ოღონდ ერთი შავია და მეორე გადათეთრებული) იმერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი ასე გამოიყურება (სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ): დაუყვება მდ. ბეოლის წყალს (რომ ეს ბეოლის წყალია რუკას არ აწერია. ჩვენ დავადგინეთ. ავტ.), ეს არის ალბათ ზემოთ მოტანილ ერთ საბუთში მოხსენებული „სამძღვრის წყალი“. შემდეგ აყვება მდ. ჩხერიმელას და ქედს, რომელიც ჰყოფს ძირულასა და სურამულა-ქერათხევს ერთმანეთისაგან (ლიხის ქედი). ეს ხაზი ქართლში მოიქცევა: ვახანს, ჩრდილს, ნებოძირს და წიფას (სხვა პუნქტები არაა დატანილი). ამ რუკებზე იმერეთის აღმოსავლეთის საზღვარი მეორეცაა დატანილი, რომელიც მთლიანად ლიხის ქედს გაუყვება ისე, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი პუნქტები იმერეთში ექცევა. პირობითი ნიშნებით ჩანს, რომ პირველი ხაზია ძირითადი. იგი იმ ნიშნითაა დატანილი როგორც იმერეთ-თურქეთის საზღვარი (ტირე — სამი წერტილი; მეორე ხაზი წერტილებით). მეორე ხაზს აწერია „Временная Имеретическая Граница“⁴⁹. ჩანს ეს ტერიტორია სადავო ყოფილა ქართლს და იმერეთს შორის.

ყველა აქედან გამომდინარე, ჩანს, რომ პოლიტიკური საზღვარი ქართლ-იმერეთს შორის მყარი და უცვლელი არ ყოფილა. ის ძირითადად დამოკიდებული იყო სათავადო მფლობელობაზე. აბაშიძე ეყმობ ქართლის მეფეს, სააბაშიო გაიყო და მისი ნაწილი ქართლის საგამგებლოში შევიდა. ხშირად ერთი სოფლის ან ციხის მფლობელის გამოცვლაც, მის პოლიტიკურად სხვის კუთვნილებას ნიშნავს. ამის კარგი ილუსტრაციაა აგრეთვე სხვა დოკუმენტური მასალებიც, 1664—1694 წწ. შორის შედგენილი საბუთების მიხედვით ჩანს, რომ ლიხის ქედის ერთი ნაწილი წერეთელ-ამირეჯიბის სადავო სამფლობელოა. პაპუნა წერეთელი და დავით ამირეჯიბი ერთმანეთს ედავებოდნენ მთას. წერეთელი ამბობდა: „ჯვარს აქეთ“ ჩემიაო (ჯვარი ერქვა სოფელს ქერათხევეში გადასასვლელზე). ამირეჯიბი კი — „ძირულას იქეთ“ ულუმბის ღვთისმშობლისაო. დავის გადაწყვეტილებით ჯვარს აქეთ“ ძირულამდე მოკრებილი ღალის ნახევარი ულუმბის ღვთისმშობელს მიეკუთვნა. ე. ი. ლიხის ქედის ეს ნაწილი საერთო მფლობელობაში დარჩა ქართლელ და იმერელ ფეოდალთა და, მაშასადამე სამეფოთა შორის⁵⁰. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრის ლიხის დასავლეთით გადაწევა, საბოლოოდ დამკვიდრებული XVIII ს-ის განმავლობაში ჩანს, და მაშასადამე, ამ დროის საზღვარი რუკაზე ისე უნდა აისახოს, როგორც ეს ბერსა და ვახუშტის აქვთ. ოღონდ ბერისაგან განსხვავებით საზღვარი ბეოლის ხეზე გაივლის.

საინტერესოა, რომ ეს საზღვარი ციხე-კოშკებით არ არის ჩაყვანილი. ჩანს, აქ საზღვრის ცვლილება ქართლ-იმერეთს შორის მტკიცეული მაინც და მაინც არ ყოფილა და ეს ცვლილება ძირითადად ფეოდალთა ხელიდან ხელში ადგილ-მამულთა გადასვლით (ყიდვა-გაყიდვა, წყალობა და ა. შ.) გამოიხატებო-

⁴⁹ ЦГВИА, ფ. ВУА, დოქ. №№ 20504 და 20475.

⁵⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტი, ფონდი Hd — 2489. ჩანს საბუთი იმერეთშია შედგენილი.

და. აქ თუა სადმე ციხე ან კოშკი, ძირითადად სალეკო ციხე-კოშკებია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ადრეფეოდალურ ვახანის ციხესა და გვიანფეოდალური ხანის დასაწყისში აგებულ ხარაგაულისა და ჩხერის ციხეებს.

საბოლოოდ დავასკვნათ: საზღვარი კავკასიონის ქედიდან გაივლის წედისის მთას, კუდაროს, ყვირილის ხეობაში გადმოვა და ერწოს ქართლში დატოვებს. შემდეგ ქალას იმერეთში დატოვებს, გადავა ძირულის ხეობაში, გაივლის პერანგას მთაზე, გორაძირზე, შემდეგ ძირულისა და დუმალას წყალგამყოფზე და ჩავა ხუნევის პირდაპირ. შემდეგ ძირულის დაყოლებით ვერთყვილამდე, შემდეგ მარცხენა მხრიდან აპყვება ძირულას მარცხენა ნაპირზე ისე, რომ ხუნევისა და ბუინევის ქართლში დატოვებს: შემდეგ პატარა ქედს აუყვება სამხრეთისაკენ და ბოლოს, ბეოლისხევის აყოლებით სათავეებამდე, ფერსათის მთებამდე.

რაც შეეხება სამხრეთ საზღვარს, აქ ვახუშტი, ბერი და სხვა ზემოთ მოტანილი წერილობითი თუ კარტოგრაფიული დოკუმენტები ერთსულოვნად მიუთითებენ ფერსათის მთებს, რაც ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებითაც დასტურდება. ოღონდ ესაა, ამ საზღვარს, პოლიტიკური სიტუაციიდან გამოსული იმერეთის სამეფო ჩანს მეტ ყურადღებას აქცევს. ასე, მაგალითად, თითქმის ყველა ხეობაში, რომელიც კი დადოს ანუ ფერსათის მთებიდან ჩამოედინება იმერეთისაკენ, გვიანფეოდალური ციხე დგას. ასეთებია: ვანში; ლელენის ზევით, სახულართან; ფარცხნალში; ღუდუმეჭეთში; ხონში; კვალითში; სვირში, ბაღდათში და ა. შ.

ასეთი ქსელი ციხეებისა, ყველა გასასვლელის ჩაკეტვა, აუცილებელი და საჭირო. იყო სამცხის ოსმალთა მიერ მიტაცების შემდეგ, თუმცა, ესეც არ აღმოჩნდა საკმარისი და ოსმალ-თურქები თუ ახალციხეში დაბუდებული ლეკები ხშირად დაუპატიებელი და დაპატიებელი სტუმრები იყვნენ იმერეთისა.

თ. ბერაძე

ვახუშტი ბაგრატიონის კალამს ეკუთვნის „საქართველოს ცხოვრება“, სადაც გადმოცემულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII ს. II ნახევრამდე. მისი აზრით ისტორია ანუ „მატიანე“ იყოფა: „ადგილის აღწერად, ნათესავმეტყველებად, წლისმრიცხველობად, და მოქმედების აღწერად“¹. შესაბამისად „საქართველოს ცხოვრებაში“ ერთი ნაწილი საქართველოს აღწერას აქვს დათმობილი. აქ ქართლის, კახეთის, სამცხე-საათაბაგოს გვერდით მოცემულია „აღწერა ეგრისის ქვეყანისა, ანუ აფხაზეთისა, ანუ იმერეთისა“, სადაც ერთ თავად გამოყოფილია ოდიში².

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა პირველ ე. წ. „ყაზანურ“ ატლასში, რომელიც 1735 წელსაა შედგენილი, ოდიში მხოლოდ ერთ რუკაზეა გამოხაზული³.

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მეორე ატლასი 1737—43 წლებშია შედგენილი. აქ ოდიში რვა რუკაზეა გამოხაზული. ყველაზე დაწვრილებით № 20 და № 21 რუკებზე⁴.

1 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 3.

2 ვახუშტი ბაგრატიონის ირგვლივ ცნობები ჩვენ ამოღებული გვაქვს შემდეგი ნაშრომებიდან: ვახუშტი, აღწერა... შესავალი, ვახუშტის ბიოგრაფიისათვის, ეკუთვნის ნ. ბერძენიშვილის კალამს; ივ. ჭავჭავაძის რედაქცია, ბატონიშვილი ვახუშტი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1926; აღ. ჭავჭავაძის რედაქცია, ვახუშტი ბაგრატიონი გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფი, კრებული. ვახუშტი, როგორც გეოგრაფი, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, 1947, 1; ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული ნაშრომები, წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ქუთაისი, 1948, VIII; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული შესწავლის ფუძემდებელი ვახუშტი ბაგრატიონი (1696—1772წწ.), თბ., 1956. Л. Маруашвили, Вахушти Багратиони, его предшественники и современники, М., 1956.

3 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი — II 2079. ატლასის რუკათა აღწერილობა მოცემულია: ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია—H), ტ. V, თბ., 1949, გვ. 48—49; ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის..., გვ. 301—306; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული..., გვ. 73—82. Л. Маруашвили, Вахушти Багратиони..., გვ. 95—100.

4 ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მეორე ატლასი ინახება საქართველოს სსრ ცენტრალურ ისტორიულ არქივში. იხ. კოლექცია 1446, ხელნაწერი № 104. ამ რუკათა ატლასის შესახებ

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა მონაცემებს მის ოდიშის აღწერილობასთან ერთად განვიხილავთ. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ მის რუკებზე შავი ზღვის სანაპირო ხაზი არაა ზუსტად გამოხატული, სანაპირო ხაზი მათზე კლაკნილია, მდინარეთა მეტი ნაწილი ხმელეთში ღრმად შეჭრილ ზღვის ყურეს შეერთვის. სინამდვილეში შავი ზღვის ნაპირი უმნიშვნელო კლაკნილობით გამოირჩევა⁵.

ოდიშის აღწერილობას ვახუშტი ამ ქვეყნის სახელწოდებათა ეტიმოლოგიით იწყებს: „ხოლო ესე ოდიში ისახელა ორითა სახელითა: პირველად მევეგრელნი, რამეთუ ეგროს აღაშენა ქალაქი და უწოდა ეგრი... ხოლო ოდიში — განდგნენ რა ეგრისის მდინარის იქითნი და მიერთნენ ბერძენთა, იტყოდინა: „ოდეში იყომე ქვეყანა იგი ჩვენი“⁶.

ოდიშის ვახუშტისეული ეტიმოლოგია ხელოვნურია. იგი სავსებით სწორია, როდესაც აღნიშნავს, რომ ამ პოლიტიკურ ერთეულს მეორე სახელი აქვს და იგი ეგრი ფუძიდან მომდინარეობს. მაგრამ ეს მეორე სახელი არის არა „მევეგრელნი“, არამედ სამეგრელო.

ქვეყნის სახელის ასხნის შემდეგ ვახუშტი იძლევა ოდიშის საზღვრებს: „ხოლო საზღვარი ოდიშისა არს ცხენის-წყალი და ხაზი ისულებთამდე, მერმე თავკერსა და ოდიშს შორისი მთა, კავკასილამ ჩამოსული სამჭრით და კვალად თაკუერიდამდე წარსული კავკასიით ჩდილოთ, ვიდრე ეგრისის სათავემდე, ოდიშსა და სვანეთს შორისი, სამჭრით მდინარე რიონი, გურია-ოდიშს შორისი, და კვალად ეგურის მდინარის შესართავს დასავლეთი შავი ზღვა; დასავლეთ ზღვა შავივე და კვალად ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასილამ ჩამოსული სამჭრით ზღვა-მდე“⁷.

ვახუშტი ბაგრატიონი ოდიშში ვრცელ ტერიტორიას აქცევს ცხენისწყალიდან ანაკოფიამდე. ამავე დროს მის შემადგენლობაში არ შეყავა რიონისპირეთი ცხენისწყალსა და ტეხურს შორის. ასეა ეს მოცემული მის რუკებზეც. ვახუშტი ბაგრატიონს ეს ტერიტორია იმერეთში შეაქვს.

ოდიშს ვახუშტი XV ს. II ნახევრის საზღვრებში გვაძლევს, როდესაც ერთიანი საქართველო დაიშალა სამეფო-სამთავროებად. მისი ნაშრომიდან კარგად ჩანს, რომ უფრო ადრე ოდიშის აღმოსავლეთი საზღვარი უნაგირას ქედამდე აღწევდა. ვახუშტი ბაგრატიონი იძლევა XVII ს. I ნახევრის ოდიშის საზღვრებსაც, რომელიც ამ დროს ცხენისწყლიდან მდ. კელასურამდე აღწევდა.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები ოდიშის საზღვრების ცვალებადობის შესახებ ჩვენ სწორად მიგვაჩინა⁸.

დასადგენია ოდიშის საზღვრები ვახუშტი ბაგრატიონის დროს. იგი წერს: „ხოლო აწ ეგრისის მდინარემდე უპყრავსთ აფხაზთა, და მას ზეით, სამჭრის კერძო დადიანსა“⁹.

აგრეთვე იხილეთ: ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწილი, პირველი, დ. ბაქრაძის რედაქციით. წინასიტყვაობა მეორე (ბროსესი) ტფ., 1885, გვ. XIII—XVII. აღ. ჭავჭავაძისეული, ვახუშტი ბაგრატიონი..., გვ. 18—23. დ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი..., 23. 313. დ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული..., გვ. 82—83.

5 ლ. მარუაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონის..., გვ. 318.

6 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 165.

7 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 168.

8 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967.

9 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 170.

XVII ს. დასასრულს აფხაზეთის მთავარმა სარეკ შერვაშიძემ ხელში ჩაიგდო ოდიშის სამთავროს დასავლეთი ნაწილი ენგურამდე. მის სიკვდილის შემდეგ, მისი მემკვიდრეობა ზეგნაყ შერვაშიძის შვილებმა გაინაწილეს. ერთ მათგანს ყვაპუს შეხვდა ტერიტორია მდინარეების ლალიძგასა და ენგურს შორის. ამ მხარეს შემდგომში მისი შვილის მურზაყანის სახელიდან სამურზაყანო ეწოდა¹⁰.

ენგურის დასავლეთით სამფლობელოს დაკარგვას ოდიშის მთავრები არ შერიგებოდნენ, ხოლო სამურზაყანოს თავის ქვეშევრდომად მიიჩნევდნენ. აქ განსხვავებული ვითარება იყო, ვიდრე აფხაზეთის მთავართა მიერ დაპყრობილ ოდიშის სხვა ნაწილში: აქ მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა უცვლელი დარჩა და არც მაჰმადიანობას მოუკიდია ფეხი. ყოველივე ეს ოდიშის გავლენის შედეგი იყო. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა იმის შესახებ, რომ მის დროს ეგრისწყალის (დაახლ. მდ. ლალიძგის) სამხრეთი ტერიტორია დადიანების ხელშია, XVII ს. 40-იანი წლების სინამდვილეს უნდა გამოხატავდეს¹¹.

ვახუშტი ბაგრატიონი გვიჩვენებს ოდიშის საზღვრების ცვალებადობას, ამიტომ უნდა ჩაითვალოს ამ ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის პირველ მკვლევარად.

ოდიშის აღწერას ვახუშტი ბაგრატიონი ცხენისწყლის ხეობით იწყებს: „და ცხენისწყლის დასავლით არს მუნვე ბანძა და ციხე კეთილნაშენი.

ბანძას ზეით და ცხენისწყლის დასავლით, და მისი მკვერტი, მაღალს აღგილხედ, არს ჭყონდიდი, ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენი, მარტვირისა. ესე აღაშენა მეფემან აფხაზთამან გიორგიმ და შეამკო ყოვლითა შემკობილებითა საეკლესიოსათა. დაფლული არის მეფე ბაგრატი. ამანვე დასვა მუნ ეპისკოპოზი, და აწცა არს მწყემსი უნავირის აღმოსავლეთისა ცხენისწყალმდე“¹².

ჭყონდიდის მონასტრის მდებარეობა ვახუშტი ბაგრატიონს ისე ზუსტად აქვს აღწერილი, რომ საგულსხმოა, მას ეს საყდარი დათვალიერებული აქვს. ჭყონდიდის საეპისკოპოსოს გარდა სახელოვანი გეოგრაფი ოდიშში კიდევ ხუთ საეპისკოპოსო ცენტრს ჩამოთვლის: ციში, წალუნჯიხა, ბეღია, მოქვი, ღრანდა. სხვა მასალასთან შეჯერებით ირკვევა, რომ ვახუშტი ამ საკითხში სწორია.

ჭყონდიდის შესახებ ისტორიული ცნობები ვახუშტი ბაგრატიონს „მატიანე ქართლისადა“ აქვს აღებული¹³.

ბანძაში ამჟამად ციხე-სიმაგრის კვალი არ შეიმჩნევა. 1737 წ. შედგენილ დასავლეთ საქართველოს რუკაზე აღნიშნულია „ბანძა ფალას სასახლე“. ამ პერიოდში დიდი ფეოდალის სასახლე იმავე დროს ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა. ამიტომ ვახუშტი სწორია, როდესაც ბანძაში ციხეს აღნიშნავს.

¹⁰ И. Антелава, Очерки по истории Абхазии XVII—XVIII веков, Сухуми, 1949, стр. 24.

¹¹ З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959, стр. 258.

¹² ვახუშტი, აღწერა... გვ. 166.

¹³ ჭყონდიდის აშენებაზე „მატიანე ქართლისაში“ ვითხულობთ: „...მიიღო სრულობით მეფობა აფხაზთა გიორგი მეფემან, იგი იყო... უშეტეს ყოველთა მანენბელი ეკლესიათა... აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ, და განაშენა იგი ნაწილთა სიმრავლითა წმიდათა მარტულთათა“. ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 265. ბაგრატი IV დაკრძალვაზე მემატიანე წერს: „და დიდითა დიდებითა, და პატივითა წარიყვანეს და დამარხეს ჭყონდიდს“. იქვე, გვ. 315.

ცხენისწყლის ზეობის შემდეგ ვახუშტი აღწერს აბაშის ზეობას: „ამათა დასავლით დის მდინარე აბაშა, პირველ სხვის სახელით წოდებული. შემდგომად, მოიქცა რა ანაკოფიიდან მურვან ყრუ, აქ დაბანაკებულთა მოაშთო ამან ჰქ აბაში, და მიერთვან იწოდა აბაშა. ამაზედ არს სახარია, ციხე და სასახლე დადიანისა“^{14,15}.

დადიანის ციხესა და სასახლეს სახარიას ვერ მივაგენით. არც წერილობით წყაროებშია იგი დამოწმებული.

საინტერესო მოსაზრება წამოაყენა შ. ჯღარკავამ, მან ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ვახუშტისეული სახარია მდებარეობა ამის რუკებზე ნასოფლარ მარსილს შეესაბამება, რომელიც უკვე არქანჯელო ლამბერტის რუკაზეა მოცემული. აქ ცხოვრობდნენ ხარბედიები, რომლებიც ძველად შეიძლება სოფელსაც კი ქმნიდნენ სახარბედიოს სახელით. შ. ჯღარკავას აზრით ვახუშტისეული სახარია შეიძლება დამახინჯებული სახარბედიო იყოს¹⁶.

აბაშის ზეობის შემდეგ ვახუშტი ტეხურის ზეობას აღწერს: „ამის დასავლით დის მდინარე ტეხური. იწოდა ჩქარად დინებისაგან, რამეთუ შემუსრაეს და მტეხარე ჰყოფს ხიდსა თუ სხვასა რაის. გამოსდის მასვე კეკასისა, მიერთვის ისულეთს ჩრდილოდამ რიონს. ხოლო ტეხურისა და აბაშას შესართავს ზეით, უნაგირას მთის ძირზედ და ტეხურის დასავლის კიდებედ, არს შხეთს ციხე დიდნაშენი და სასახლე დადიანისა. ამას ზეით, კიდევ ტეხურისავ კიდებედ, არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილშენი, საყოფელი აფხაზთა კათალიკოზისა. აწ სენაკს ზეით უნაგირას ძირში, არს ნაქალაქევი, ციხე-გოჯად წოდებული. ეს აღაშენა ა მეფის ფარნაოზის ქაშს ქუჯიმ, ქალაქი და ციხე, და ამისი საერისთოვე იყო სრულიად რიონის დასავლეთი სვანეთით. შემუსრა ყრუმ, არამედ იყო კვალად ქალაქი, და შემდგომად მოიხრდა ქალაქი. აწ არს ციხე კვალად სასახლე დადიანისა“¹⁷.

სახელწოდება ტეხური, ხალხური ეტიმოლოგიის სფუძველზეა ახსნილი. შხეთი არაა ზუსტი სახელწოდება. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სოფელს შხეფს უფოდებს. ამ სახელითაა ის მოხსენიებული გვიანფეოდალური ხანის საბუთებშიც¹⁸. ამ სოფელში მართლაც დგას ციხე-სიმაგრე, რომელიც მოქმედებდა ადრეფეოდალური ხანიდან.

ვახუშტისეული სენაკი წარმოადგენს დღევანდელ ძველ სენაკს. მისი დროინდელი ეკლესია ამჟამად დანგრეულია. რამდენად სწორია ვახუშ-

14 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 166.

15 ჯღარკავამ ვკითხულობთ, რომ მურვან ყრუს ლაშქარმა დაიბანაჟა ციხე-გოჯის აღმოსავლეთით ორ მდინარის შუა. შემდეგ... აღდგეს მდინარენი სასტიკად. მიმართა უმცროსმან წყალმან სპასა აბაშთასა და წარილო მათგან მკვრცხლო ოცდასამი ათასი... უფროსმან წყალმახ... წარილო ცხენი ოცდახუთმეტი ათასი, და მიერთვან სახელ-ღვდა ორთა მათ მდინარეთა: ერთსა ცხენისწყალი და, ერთსა აბაშა“. „ქ-ც“. I, გვ. 238.

16 შ. ჯღარკავა, სალიბარტიანო, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, თბ., 1965, გვ. 286—287.

17 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 166—167.

18 გრიგოლ კათალიკოსის გუჯარში (1733 წ.) ვკითხულობთ: „შხეფს იმ საყდართან ბერდია დოხვადია შეწირული“. ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, თბ., 1921, გვ. 143. შხეფის სახელწოდებითაა ეს სოფელი მოხსენებული სამეგრელოს სამთავროს სოფელთა სიაში, რომელიც ი. მეუნარგიას მოეპოვება. ი. მეუნარგია, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი, თბ., 1939, გვ. 113.

ტისეული აღწერილობა, ძნელი სათქმელია. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში ეს ეკლესია მართლაც მოხსენიებულია, როგორც „აღმოსავლეთში აფხაზეთის კათალიკოსის სამყოფელი“¹⁹.

სწორია ვახუშტის ცნობები ნაქალაქევის ციხე-სიმაგრის მიმართ. მათი ნაწილი სახელოვან ისტორიკოსს ამოღებული აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“²⁰.

ტეხურის დასავლეთით ვახუშტი ასახელებს უნავიარას ქედს: „ხოლო ამ ტეხურის დასავლის კიდურსა რიონიდან წარმოსდევს მცირე მთა კავკასამდე, ტყიანი და ნადირიანი. ამას უწოდებენ უნავიარას. ამ მთას მზღვრიდენ ოდესმე იმერთა და ოდიშთა საზღვრად. და არს ჭყონდიდიდამ უნავიარამდე მთის ძირი სალიპარტიანო. არაან ამ ადგილთა შინა მოსახლენი მთავარნი და აზნაურნი. და არს ქვეყანა ესე მგზავსი ვაკისა და უმეტეს ნაყოფიერი და ტყიანი“²¹.

უნავიარას (დასავლეთი ოდიშის) აღწერილობაში ვახუშტის მძიმე შეცდოხუშტი ცდება: ეს ქედი არ აღწევს მდინარე რიონამდე და არც ყველგან მიუყვება ტეხურს დასავლეთი მხრიდან: „სინამდვილეში უნავიარას სერი რიონამდე არ მიდის; გარდა ამისა, ტეხური ამ სერს ჰკვეთს სოფ. ნაქალაქეთან, ისე რომ სერის ჩრდილო-აღმოსავლური ნახევარი გაუყვება ტეხურის არა დასავლურ (მარჯვენა), არამედ აღმოსავლურ (მარცხენა) ნაპირს“²².

სალიპარტიანო, ვახუშტის გარდა გვხვდება სხვა წყაროებშიც. ირკვევა, რომ მას უფრო ფართო ტერიტორია ეკავა, ვიდრე ეს ვახუშტის აქვს მოცემული²³.

უნავიარას (დასავლეთი ოდიშის) აღწერილობაში ვახუშტის მძიმე შეცდომები აქვს დაშვებული. ტერიტორიას ენგურამდე ის შემდეგნაირად აღწერს: „ხოლო ისუღეთს, ტეხურის შესადინარს ქვეით სადაცა ერთვის რიონი ზღვას, აქა არს ფოთი. და ამ ფოთის ჩდილოთ კერძ შესდის ზღვას ხორგისწყალი. მოიგო სახელი დაბის ხორგისაგან, ზღვის კიდესა ზედა შენისა, სადაც არს სასახლე აფხაზთა კათალიკოზისა. გამოსდის მასვე წინსენებულს კავკასს და მოდის აღმოსავლიდან დასავლეთად. ამავე წყალზედ, მთის ძირში, უნავიარას ჩდილოთ, არს ციხე ჰაქვითი და სასახლე დადიანისა. ხოლო ამ წყლის ჩრდილოთ, მთის ძირს, ველსა ზედა არს ხეთას-ციხე და სასახლე დადიანისა. ამის ჩდილოთ დის ჰანისწყალი, წოდებული ჰელენჯინის გამო. გამოსდის მასვე კავკასსა და დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და მიერთვის ზღვას ხოფა. ამ მდინარის ჩრდილოთ კერძით, ზღვის კიდებზედ არს ხოფი. აქ

19 ვამეყ დადიანის ერთ შეწირულობის წიგნში ვკითხულობთ: „ჩვენ... დადიანან პატრონ-მან ვამეყ... შემოგწირეთ სენაკს საწინამძღვრო საყდარი და სასახლე სრულად მისინ შაჟულითა... ვავსინჯეთ, და სრულად ოდიშს ერთი საყდარი ასეთი არა ჰქონდა კეს, რომე დღესასწაული გარდაეხადა.. ამისთვის შეუწირეთ რომე როდესაც ჰვი ოდიშს მობრძანდებოდეს, ხატსა, ჭურასა და ოფიორს იქ საყდარზედ დასვენებდნენ...“ ს. კ. კ. ბ. ა. ძ. ე. დასავლეთი..., წ. I, გვ. 61.

20 ლეონტი მროველთან ვკითხულობთ: „და მისცა ქუჩის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვთვან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჩი აღაშენა ციხე-გოჯი“, „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 24, ჭუნანშერის მიხედვით, მურვან ყრუმ შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყნისაჲ. და ციხე იგი სამ-ზღვდე, რომელ არს ციხე გოჯი, შემუსრა“. ი. ქ. ვ. ე. გვ. 235.

21 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 167.

22 ლ. მ ა რ თ ა შ ე ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია; თბ., 1964, გვ. 231.

23 თ. ბ. რ. ა. ძ. ე., ერთი საკითხი სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, 1964.

არს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილშენი და შემკული. აქ ეკლესიის შინა მსგებრეებს პერანგი ყოვლად-წმიდის ღვთისმშობლისა, სასწაულთმოქმედნი წყალზედ, ჩრდილოს კიდესა ზედა და ხოფს ზეით, არს ეკლესია ჩაისა, დიდი, გუნბათიანი, კეთილშენი, და შემკული. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ამ წყლის საპკრეთის კერძოსი უნაგირამდე და რიონა — ზღვამდე. ამავე მდინარის ჩდილოთ კერძოდ დიდს ველსა არს ზუგდიდი, სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი²⁴.

ვახუშტის აღწერილობის ზემოთ მოყვანილ ნაწილში შეცდომებია დაშვებული. „ხორგის წყალი“ ამგვარი სახელწოდების მდინარე სინამდვილეში არ არსებობს. სოფელი ხორვა მდებარეობს მდინარე ხობის ორივე ნაპირას, მაგრამ არა ზღვის პირას, არამედ მისგან 15 კილომეტრით არის დაშორებული. ჩვენი აზრით ვახუშტისეული ხორგის წყალი შეცდომით გამოხაზული. მდ. ხობი უნდა იყოს. ქაქეთი არაა სწორი ფორმა. ამ ციხე-სიმაგრეს ეწოდება ქაქვიჯი II ქაქვინჯი. მისი მდებარეობა ვახუშტის რუკებზე და აღწერილობაში შეცდომითაა მოცემული. ის მდებარეობს არ „ხორგის წყლის“ (ჩვენი აზრით მდინარე ხობის) აღმოსავლეთით, არამედ უფრო ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ჭანის წყალის მარჯვენა ნაპირზე. თუ ჩვენ „ხორგის წყალს“ მდ. ხობთან გავაიგივებთ, მაშინ ხეთას ციხე-სიმაგრის მდებარეობა ვახუშტის სწორად აქვს ვადმოცემული. სწორადაა აღწერილი მის ირგვლივ გეოგრაფიული გარემოც: ხეთას ციხე-სიმაგრე მდებარეობს კოლხეთის დაბლობზე და 1 კილომეტრითაა დაშორებული ურთას მთიან ზოლს.

შეცდომითაა ვახუშტის რუკებზე გამოხაზული და აღწერილობაში მოცემული მდ. ჭანის წყალი. ეს მდინარე სინამდვილეში შავ ზღვას კი არ ერთვის უშუალოდ, არამედ წარმოადგენს მდ. ხობის მარჯვენა შენაკადს. არც ხობის და არც ცაიშის მონასტერი, მის მარჯვენა ნაპირზე არ მდებარეობენ. ხობის მონასტერი დგას მდ. ხობის მარცხენა ნაპირზე, ათიოდე კილომეტრითაა სამხრეთით იმ ადგილიდან, სადაც ამ უკანასკნელს ჭანის წყალი უერთდება. ცაიშის მონასტერი მდებარეობს მდ. ჭუმის მარცხენა ნაპირზე, ხობის მონასტრის დასავლეთით, მისგან თხუთმეტიოდე კილომეტრის დაშორებით.

გადავხედოთ ვახუშტის ნაშრომის ზემოთ მოყვანილი ადგილის, ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეს. ხორვაში მართლაც იდგა აფხაზეთის კათალიკოსის სასახლე²⁵. ქაქვიჯში დღესაც შემორჩენილია ძლიერი ციხე-სიმაგრე და აქ წყაროების მოწმობით მართლაც იდგა დადიანთა სასახლეც. ძლიერი ციხე-სიმაგრე იდგა ხეთაშიც.

ხობის მონასტერი გუმბათიანი ეკლესია კი არაა, როგორც ამას ვახუშტი გვაძენობს, არამედ სამნავიანი ბაზილიკაა. რაც შეეხება ამ ადგილის

²⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 167.

²⁵ დასავლეთ საქართველოს რამდენიმე საბუთში მოხსენებულია აფხაზეთა კათალიკოსის სასახლე ხორვაში. მამია დადიანი გურიელი კათალიკოსს აძლევს: „ხორვას საპარკო სასახლე ცხრა კვამლის კაცით კათალიკოსს დავითს ნემსაძეს წულუკიძისაგან ვევიდა... ესენი კათალიკოსს დავითს თქვენთვის შემოეწირა...“, ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., წ. I, გვ. 87. სიგელი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძისაგან.. „შემოგწირეთ ხორვას ნაპარკევის სასახლე...“, გვ. 90, ი ქ ე ე. იხ. აგრეთვე, ლევან III დადიანის სიგელი ბიჭვინთის ღვთისმშობლისადმი ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., წ. I, გვ. 76 და სხვ.

ვახუშტისეულ სახელწოდებას — ხოფს, ირკვევა, რომ ხობი და ხოფი ერთი სახელის პარალელური ფორმებია²⁶.

ცაიშის მონასტერი რამდენჯერმე აღდგენილ-შეკეთებულა. უკანასკნელი შეკეთება მან ვახუშტი ბაგრატიონის სიკვდილის შემდეგ განიცადა²⁷. ამიტომ, რამდენად სწორი იყო ვახუშტი ამ მონასტრის აღწერისას, ამჟამად რაიმეს თქმა ჭირს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ადგილს უწოდებენ ცაიშს, მაშინ როდესაც ვახუშტი ხმარობს ჩაის. ისმება კითხვა: რამდენად მართალია ის? თუ გადავხედავთ ამ მონასტრის ირგვლივ არსებულ მასალას, ხატის წარწერა იქნება ეს თუ საეკლესიო საბუთი, ან რომელიმე ხელნაწერის მიწაწერი, დავინახავთ თითქმის ყოველთვის, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა რომ შესაბამის ადგილას ყველგან ცაიშია ნახმარი²⁸. ეს მოწმობს იმას, რომ ადგილის თვდაპირველი სახელწოდება ცაიში იყო და შემდეგ მეგრულში ცვლილება განიცადა. ცნობილია, რომ ქართული ენის წყობა შიშინაა, მეგრულსა კი სისინა. ქართულ ც-ს მეგრულში შეესაბამება ჩ, ხოლო ქართულ შ-ს მეგრულში შეესაბამება შქ/სქ, ან შკ/სკ²⁹. ამის შესაბამისად ცაიში მეგრულში შეიცვალა როგორც ჩაისი. ცნობილია, რომ ოდიშის სამთავროს არსებობის დროს მეგრულობები სახელმწიფო საბუთებში, ხატების წარწერებში იშვიათად თუ გაიბარებოდა. მით უფრო იშვიათია ეს დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებში. ამიტომ შესაბამის ადგილას თითქმის ყველგან ცაიში გვხვდება. ვახუშტის კი გამოყენებული აქვს ხალხურ მეტყველებაში გავრცელებული ფორმა — ჩაისი.

ვახუშტი მართალია, როდესაც ზუგდიდში აღნიშნავს მხოლოდ მთავრის სასახლეს ვალაყნით. სხვა წყაროებიც ადასტურებენ, რომ ციხე-სიმაგრე აქ არ მდგარა. ამავე დროს ვახუშტის გამოჩენილი აქვს ზუგდიდის XV ს. მაცხოვრის სახელობის ეკლესია.

ზუგდიდის შემდეგ ვახუშტი აღწერს ენგურის ხეობას: „ამ ზუგდიდის აღმოსავლეთი, მთის ძირზედ, არს ქელენჯიხი, ეკლესია გუნათიანი, დიდშენობა, შუენიერი, კეთილს ადგილს. ზის ებისკოპოზი, მწყემსი ჭანის მღინარისა და დაღის მღინარის შორისის ადგილთა კავკასილამ ზღვამდე.

²⁶ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წ. I, თბ., 1964, იხ. „ხობის ღვთისმშობლის ეკლესია“ გვ. 275 და „ხოფის ღვთისმშობელი“, გვ. 277; „ნამადალა დაღიანის წიგნში საკათალიკოსო სარგოს შესახებ ვკითხულობთ: „აგრევე ჩუნე ბატონმა დაღიან-გურიელმან შამანდალა მოვიკითხეთ იღვარა ძუელთაჲ აგრე ეწერა, ვინცა ხოფის საყდარს, გარეშემო უბატობა იყადროს... ს. კაკაბაძე, დასავლეთ... წ. I, გვ. 2. ლევან III დაღიანის ერთ შეწირულობის წიგნში ვკითხულობთ: „შემოგვიწირავს შვირე ესე ქა ენინი შესაწირავი ხოფი ორი სასახლითა... ხორგას სამი ნაფი ვაჭარი თუ შოვიდეს, ერთი ბაზარგანი ვაჭარი სახობოს აცისას დაღებოდეს“. იქვე, გვ. 76—77. 1700 წლის ახლოს ხანის საბუთში „ხოფის ღვთისმშობელს“ ერთ კომლ ვაცს სწირავს „მთავარებისკოპოზი ხოფელი ეფთიმი“ იქვე, გვ. 84. აფხაზეთის კათალიკოზის გრიგოლ ლორთქიფანიძის სიგელში მოხსენიებულია „ხობის სამი მოსახლე“ იქვე, გვ. 91.

²⁷ ექვთიმე თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობა, სამეგრელოში, ტფ., 1914—15 წ., გვ. 175.

²⁸ ცაიში (ჩაისი) იხილეთ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წ. I, თბ., 1964, გვ. 250.

²⁹ ექვთ. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური..., ის თავი, რომელიც ცაიშის მონასტრის და მისი სიძველეებს აქვს დათმობილი, გვ. 163—193.

²⁹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 6.

ამის ჩილოთ დის მდინარე ეგური, წოდებული დაბის გამო. მასვე სვანეთსა და ოდიშს შორის კავკასია, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. მიერთვის ზღვამ ანაკრიას, ანაკრიას აღაშენეს ოსმალთა ციხე, ქრისტესსა ჩღ ქართულსა ტუა, აწცა უპყრავთ მათვე. ანაკრიის აღმოსავლით ამ მდინარეზედ არს რუხს ციხე დიდშენი, შიგ წყარო გამომდინარე აღაშენა ლევან დადიანმან ქრისტესსა ჩქმზ, ქართულსა ტლე, შემდგომად შემუსრეს ოსმალთა წელსა ჩღკე, ქართულსა უიგ... რუხს ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა არს სააფაციო სათავედამ³⁰.

წალენჯიხის ირგვლივ მოცემული ცნობები სინამდვილეს შეესაბამება. მხოლოდ ამ ადგილის სახელის ვახუშტისეული ფორმა „ქელენჯიხი“ იწვევს ეჭვს. თუ გადავხედავთ ამ მონასტრის ირგვლივ არსებულ მასალას, დავინახავთ, რომ ერთი გამოჩაყლისის გარდა ეს მონასტერი წალენჯიხის ფორმით მოიხსენიება.³¹

ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილის სახელწოდებად ხმარობს „წენ დიხას“. ი. ყიფშიძე ამ სახელზე დაყრდნობით წალენჯიხას ხსნის, როგორც ჭანის ციხეს³². ტოპონომ წალენჯიხის ეტიმოლოგია მოეპოვება არნ. ჩიქობავასაც. იგი არ ეთანხმება ი. ყიფშიძის მოსაზრებას „წენ დიხას“ პირველადობის შესახებ და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ სწორედ ქართულმა შემოგვიანა ამ სახელწოდების უძველესი ფორმა წალენჯიხა. მეგრულ-ჭანურზე დაყრდნობით, არნ. ჩიქობავა „წალენ-ს ხსნის, როგორც „ქქემო“-ს „ჯიხა“ შესაბამება ქართულ ციხეს. „წალენჯიხა“ — ქქემო ციხე³³. ამის გამო ვახუშტისეული „ქელენჯიხი“ მეგრულის გავლენით დამახინჯებულ ფორმად მიგვაჩნია. „ქელენჯიხი“ ზუსტი მეგრული შესატყვისობაა ლიტერატურული „წალენჯიხის“ (წ გადავიდა ჭ—ში, ა—ე—ში.)

საერთოდ ვაჭუშტი სწორად არ ჩმარობს ტერმინს „ჩილოეთს“, მას ხშირად ჩრდილო-დასავლეთის, ან კიდევ დასავლეთის ნაცვლად იყენებს. ამიტომ გამოთქმა წალენჯიხის „ჩილოთ დის მდინარე ეგური“, არაა სწორი. ეს მდინარე მონასტრის დასავლეთით მიედინება. თვით მდინარის სახელი „ეგური“ სწორი ფორმაა. ის გარდამავალი უნდა იყოს „ეგრიდან“ „ენგურამდე“, და რამდენიმე გვიანფოდალურ საბუთშიც გვხვდება³⁴. ამიტომ ვახუშტის ცნობა, რომ მდინარემ დაბისაგან მიიღო სახელწოდება, ისე შეიძლება გავვეგო, რომ ამ დაბასაც ეგური ეწოდებოდა, და ეს ეგური დაგვეკავშირებინა ძველი ქართველი ისტორიკოსების მიერ მოხსენიებულ ეგრისთან.

30 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 167—168.

31 დასავლეთ საქართველოს ერთ საეკლესიო საბუთში მოხსენიებულია „ეკლესია ქელენჯიხისა“. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., II, გვ. 25.

32 И. Кишидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, СПб, 1914, გვ. 377. წალენ-ჯიხა, ქელენ-ჯიხა Цаленджиха село и общество в Зугдидском уезде... Название это встречается и в форме წენ-დიხა (წენ можно принять за эквивалент ჭანა დაბა-ჯიხა крепость с диссимиляцией первого коренного, или же დაბა земля; тогда все название будет означать: Чанская крепость (земля).

33 არნ. ჩიქობავა, წარ პრევერბის მნიშვნელობისათვის ქართულში, ენიმის შობა-ბე, ტ. I, თბ., 1939, გვ. 45.

34 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიისათვის, წ. I, თბ., 1964, გვ. 78. აფხაზეთის კათალიკოსის გრიგოლ ლორთქიფანიძის სიგელში ვკითხულობთ: „კიდევ ელიბახუ ნანაისშვილი ეგურის გაღმიდან წამოვიყვანეთ...“. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ..., წ. I, გვ. 92.

შაშინ გამოვიდოდა, რომ ვახუშტი იზიარებს მოსაზრებას, რომლის თანახმად ლეონტიუსული „ეგრის წყალი“ მდ. ენგურია. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ეს ასე არაა. დაბა „ენგური“ ვახუშტის არცერთ რუკაზე არაა აღნიშნული.

ენგურის ზემო წელში, სათავიდან, ვახუშტის აზრით, მდებარეობდა გარკვეული ფეოდალური ერთეული სააფაციო. თავის რუკებზე სააფაციოს იგი ხან მდინარის მარცხენა ნაპირზე ათავსებს, ხან მის ორივე მხარეს. ვახუშტის რუკით პირველი ატლასის პირველ რუკაზე, ენგურის მარჯვენა ნაპირზე აღნიშნულია პუნქტი სააფაციო³⁵. როგორც ირკვევა, სახელოვანი მეცნიერი არ იყო დარწმუნებული ამ პუნქტის არსებობაში. ამიტომ თავის რუკათა მეორე ატლასის არცერთ შესაბამის რუკაზე სააფაციო, როგორც პუნქტი მოცემული აღარ აქვს.

ვახუშტი ბაგრატიონი შეცდომით აღნიშნავს მდინარე ენგურის სათავეს. ეს მდინარე „სვანეთსა და ოდიშს შორის კაკეასიიდან“ ე. ი. სამეგრელოს ქედიდან კი არ მოედინება, არამედ უშუალოდ კაკეასიონის მთავარი ქედიდან. შესაბამისად, ვახუშტის გამოთქმა „ამ წყალზედ მთასა შინა არს სააფაციო სათავიდან“, არ გულისხმობს, რომ ავტორს აქ ზემო სვანეთი აქვს ნაგულისხმევი (ენგურის ზემო წელს სინამდვილეში ზემო სვანეთი წარმოადგენს). სააფაციოში ვახუშტი ბაგრატიონი გულისხმობს ენგურის ხეობის ნაწილს სამეგრელოს ქედიდან სოფ. რუხამდე.

ოდიშის ამ ნაწილის სოფელთა ტოპონიმიკაში სააფაციო შემონახული არაა, არც რაიმე ხალხური გადმოცემა იცნობს მას. სააფაციო, ვახუშტის მიხედვით ისეთივე ფეოდალური ერთეული გამოდის, როგორცაა მაგალითად სალიპარტიანო. ხოლო ფეოდალური გვარი აფაცია წერილობით წყაროებში არსად არ გვხვდება. ამის გამო სააფაციოს არსებობა ეჭვს იწვევს.

სააფაციოში ვერ ვიგულისხმებთ საფარცვანიოს, რომელიც სოფელ რუხის ერთ უბანს წარმოადგენს დღეს. არაა სავალდებულო, რომ ძველად ის დამოუკიდებელი სოფელი ყოფილიყო და რაც მთავარია ფარცვანიები გლეხები იყვნენ და მათი გვარეულობიდან ისეთი ფეოდალური ერთეულის სახელი ვერ შეიქმნებოდა, რომელშიც ვახუშტი ბაგრატიონი სააფაციოს გულისხმობს.

ამავე დროს ვახუშტი ბაგრატიონი შეიძლება არასწორად იძლეოდეს ამ ფეოდალური ერთეულის სახელს, ზუსტად ვერ განსაზღვრავდეს მის მდებარეობას, მაგრამ მას რომ საერთოდ მოეგონებინოს ასეთი რამ ძნელი დასაჯერებელია. ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს აფაქიძეების საგვარეულოში შემონახული ერთი გადმოცემა, რომლის თანახმად მათი სამფლობელო ერთ დროს მდინარე მაგანამდე აღწევდა, რაც დაახლოებით ემთხვევა ვახუშტის მიერ მოცემულ სააფაციოს ტერიტორიის ნაწილს (ეს გადმოცემა მოგვაწოდა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა პროფ. ა. აფაქიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ).

აფაქიძეები ოდიშის ერთ ძლიერ ფეოდალურ გვარეულობას წარმოადგენდნენ. ისინი წერილობით წყაროებში XIII საუკუნიდან გვხვდებიან. ადვილად მოსალოდნელია, რომ არსებულიყო ფეოდალური ერთეული სა-

³⁵ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, H—2079.

აფაქიძო, ხალხური ფორმით სააფაქიო. ამიტომ შესაძლებელია რომ ვახუშტისეულ სააფაციოში სააფაქიო დაინახოთ.

სააფაციოსთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს XVII ს. პირველი ნახევრის საბუთი, სადაც მოხსენებულია: „საქოჩაქიძეო, დადიანის ლევანის წყალობა მამული, თავს ჯგალის ციხე-სასახლე“³⁶. ტოპონიმი საქოჩაქიძეო ჩვენ ჩავიწერეთ, სოფელ ჩქვალერში, რომელიც ენგურისა და რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული. გამოდის, რომ ეს ფეოდალური ერთეული ვრცელი ქვეყანა ყოფილა ციხითა და სასახლით. იგი ნაწილობრივ თავსდება ვახუშტის რუკაზე მოცემულ სააფაციოს ტერიტორიაზე. გამოირჩეული არაა, რომ ვახუშტისეული სააფაციო დამახინჯებული საქოჩაქიძეო იყოს. ერთი უპკველია, ვახუშტისეული სააფაციო, რომელიც რეალურად არსებულ ფეოდალურ ერთეულს გამოხატავს, თუმცა მისი სახელი და მდებარეობა სახელოვან მეცნიერს არაზუსტად აქვს მოცემული.

რუხის ციხე მდებარეობს ენგურის მარცხენა ნაპირზე, ზუგდიდიდან რვა კილომეტრის დაშორებით. ვახუშტი მისი აგების თარიღად ჩქმზ ანუ 1647 წ. თვლის. რა წყაროებით სარგებლობს ვახუშტი ამ შემთხვევაში არ ვიცით. ერთი კია: ციხის დაგეგმარება, კედლების წყობა და სიდიდე მოწმობს, რომ რუხის ციხე ლევან II დადიანის დროსაა აგებული.

ანაკლიის ციხე ენგურის შესართავში მდებარეობს, მარცხენა ნაპირას. გეგმაში იგი კვადრატულია, ოთხი კოშკით. ამათგან სამია შემორჩენილი. ორი მათგანი მრგვალია, ერთიც ოთხკუთხა. ვახუშტის მიხედვით ანაკლიას ციხე თურქებმა ააგეს ჩღ ანუ 1703 წელს. და თავისი მდებარეობის მიხედვით თურქების პლაცდარმად გამოიყურება ოდიშში. ანაკლიას ციხე XVIII ს-ის საქართველოს ციხე-გალაგების სრული ანალოგიურია, ამიტომ მისი აგების ვახუშტისეული თარიღი პრინციპში სწორად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა ის ქართველი ისტატების აგებულია, ალბათ თურქების მოთხოვნით.

ენგურის შემდეგ ვახუშტი აღწერს დასავლეთ ოდიშს ბედიამდე: „კვალად ამ ეგურის ჩდილოთ დის წყალი წოდებული დადის დაბის გამო. გამოსდის მასვე აღმოსავლეთის კავკასსა, და მოდის დასავლეთად, და მიერთვის ზღვას. ამ დადის წყლის ჩრდილოთ დის ეგრისის-წყალი, წოდებული ეგროსის, თარგამოსის ძის, გამო. გამოსდის მასვე კავკასს, დის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას ილორს. ხოლო ზღვის კიდებედ, ამ წყლის დასავლეთს კიდებედ, არს ილორს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით ეგრისი, დასავლით მდინარე მოქვისა, და უძეს სამკრით ზღვა და ჩდილო ველი. არს ეკლესია უგუნბათო, მცირე, მდიდარი და შემკული. არამედ სილოვანობის გამო, რათა არა შეირყეს ეკლესია, მოუღიათ ქვა დიდ-ფრიადი, ფიქალი და მას ზედა შენი არს სრულიად ეკლესია. აქ მოიყვანს ჯარს ყოველწლივ ი ნოემბერს, რომელსა დაჰკუთვნ და განიყოფენ მეფე დიდებულებითურთ. გარნა არს ფრიად სასწაულთმოქმედი კეშმარიტსა ზედაცა. არამედ მოსწვეს ოსმალთა ეკლესია ილორისა ქრისტესსა ჩღლგ, ქართულსა უკა.

ხოლო ამ ეგრისის მდინარესა ზედა, მთასა შინა, არს ეგრი, სადაცა მოვიდა პირველად ეგროს, ძე თარგამოსისა და აქა აღაშენა ქალაქი და დაიპყრა საზღვარი თვის“³⁷.

36 ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საეკლესიო გლეხების დიდი დავთარი, ტფ., 1914, გვ. 43.
37 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 168.

ძალზე ძნელია დადგენა, თუ რომელ დღევანდელ მდინარეს შეესაბამება ვახუშტისეული დადის წყალი ან კიდევ ეგრის წყალი. სახელოვან ისტორიკოსს ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს ოდიშის ამ ნაწილის მდინარეებზე. ენგურთან მდინარე მოქვამდე იგი ჩამოთვლის დადის წყალსა და ეგრის წყალს, მაშინ როდესაც სინამდვილეში ენგურის დასავლეთით მოედინება (მხედველობაში გვაქვს შედარებით დიდი მდინარეები) ერის წყალი, მდ. ოქუმი, მდ. ლალიძგა და მხოლოდ შემდეგ მდ. მოქვი. როგორც ვხედავთ, ერთი დიდი მდინარე ვახუშტის გამოტოვებული აქვს. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი შეცდომა მართო ვახუშტის არ მოსდის. არქანჯელო ლამბერტი ოც წელს ცხოვრობდა ოდიშში. მასაც ოდიშის ამ სექტორის მდინარეები შეცდომით აქვს მოცემული. ასევე შეცდომები აქვს 1737 წ. შედგენილ დასავლეთ საქართველოს რუკაზეც.

დადის წყალი და პუნქტი დადი ვახუშტის გარდა არსად არ გვხვდება. არც ტოპონიმიკაშია შემონახული მსგავსი სახელი. რა მონაცემებით სარგებლობდა ვახუშტი მდინარე დადის რუკაზე დატანისას, არ ჩანს. (პუნქტი დადი ვახუშტის რუკებზე დატანილი არაა).

ლეონტი მროველის ეგრისში ჩვენ ეგრი ტომის უძველეს ცენტრს ვხედავთ, ხოლო ეგრის წყალი ის მდინარეა, რომლის ნაპირზე იგი მდებარეობდა.

ლეონტი მროველი XI ს. ისტორიკოსია და მან მისი დროისათვის დაწინაურებული ბედია ძველ ეგრისთან გააიგივა. სინამდვილეში ეგრის წყალი მდ. ენგურს შეესაბამება და ეგრისიც მის ნაპირებზეა საძებნი³⁸.

ვახუშტი კარგად იცნობდა ლეონტი მროველის კონცეფციას ეგრის (ქალაქი) და ბედიის იგივეობის შესახებ. და მდინარე ეგრის წყალსაც მის ახლოს ეძებს. სინამდვილეში ამგვარი მდინარე ამ სექტორში არ იყო. ვახუშტიმ ერთ-ერთ რეალურ მდინარეს უწოდა ეგრის წყალი და ასე დაიტანა კიდევ რუკებზე. რომელი მდინარე იგულისხმება ვახუშტის ეგრის წყალში ძნელი სათქმელია. თუმცა მისი მონაცემები ყველაზე უფრო უდგება ან მდინარე ლალიძგას ან კიდევ ერის წყალს. ამ უკანასკნელს ეწოდებოდა ერთის წყალი. იმ მთას, საიდანაც იგი მოედინება, ერთიშე გვალა (ერთის მთა) ეწოდება. მეორე მხრივ ვახუშტისეული ეგრის წყალი საზღვარია სამურზაყანოსა და საკუთრივ აფხაზეთს შორის. ასეთ მდინარეს კი ლალიძგა წარმოადგენდა. თითქოს ვახუშტის ეგრის წყალი მდინარე ლალიძგას შეესაბამება. ჩვენი აზრით სავსებით დასაშვებია, რომ სახელოვან ქართველ გეოგრაფს სახელწოდებათა გარეგნული მსგავსების გამო ერთის წყალი გაეაზრა, როგორც ეგრის წყალი და ამ სახელწოდებით დაეტანა ეს მდინარე რუკაზე, თუმცა შეცდომით დაახლოებით მდ. ლალიძგას ადგილას.

მაშინ როდესაც ვახუშტი ბაგრატიონს ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს ამ მხარის ფიზიკურ გეოგრაფიაზე, იგი სწორად აგვიწერს ილორის ეკლესიის წმ. გიორგის სახელობის დღესასწაულს, რომელიც აქ იმართებოდა. მას არ ავიწყდება აღნიშნოს, რომ ამ ეკლესიის ფუნდამენტის გასამკვრებლად მშენებლებს სპეციალური სამუშაო აქვთ ჩატარებული. ვახუშტის ეს ცნობა სინამდვილეს შეესაბამება³⁹.

38 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, გვ. 134—142.

39 А. Кацня, Илори, Сухуми, 1963, зб 51.

საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონი ბედიის შესახებ. ამას შემდგომად უწოდეს ბედია, რომელი დასვა ა მეფემან ფარნაოზ ქუჯი ერისთავად რიონის დასავლეთისა, ვინათგან ჰპოვა ბედი. აქავ, ბედიას, აღაშენა ნდ მეფემან ბაგრატ ეკლესია დიდ მშენიერ-გუნბათიანი და შეამკო სიმდიდრითა დიდითა ფრიად. ამისთვის წერილ არს: „ვისაც გენებოს სიდიდე და სიმდიდრე ბაგრატ ნდ მეფისა, განიხილე ბედიის ეკლესია და მით სცნობ“. დასვა ეპისკოპოზი ოდიშისა, და აწცა ზის, და მწყემსი არს აწ დადის-წყლისა და მოქვის-წყლის შუათისა ადგილთა.

აქავ მიიღო იგივე მეფე ბაგრატ ზვიად ერისთავმან და დაფლა⁴⁰.

სახელწოდება ბედიის ვახუშტისეული ახსნა მეცნიერულ დამაჯერებლობას მოკლებულია. ამ მონასტრის შესახებ ცნობათა ნაწილი სახელოვან მეცნიერს „მატიანე ქართლისადას“ აქვს ამოღებული⁴¹. ამავე დროს ვახუშტი ერთ ადგილას თითქოს ლეონტი პროველს ეწინააღმდეგება: უკანასკნელი არსად არ ამბობს, რომ ქუჯის საერისთავოს ცენტრს ბედია წარმოადგენდა. პირიქით, თითქოს მის დროს საერისთავოს ცენტრმა უფრო აღმოსავლეთით გადაინაცვლა. „ამან ქუჯიმ აღაშენა ციხე — გოჯი“.

ბედიის საერისთავოს არსებობა არც ერთი საბუთით არ მტკიცდება. რაც შეეხება ბედიელს, ის მხოლოდ ბედიის ეპისკოპოსის ტიტული იყო ყოველთვის.

ბედიის შემდეგ ვახუშტი აღწერს მდინარეების მოქვისა და კოდორის ხეობებს: „ხოლო ამ ეგრისის მდინარის დასავლით დის მოქვის მდინარე ჩდილოდამ სამკრით. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ილორს ზღვას. ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს მოქუს ეკლესია გუნბათიანი, დიდნაგები, აღაშენა მეფემან აფხაზთამან ლეონ შემკობითა დიდითა. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორის მდინარისა და მოქვის მდინარის შორისის ადგილისა. არამედ ეს მდინარე მოქვის დის მოქვამდე აღმოსავლიდამ დასავლეთად. ხოლო მოქვის მდინარის დასავლით დის კოდორის მდინარე. ამ წყალზედ არს ეკლესია დრანდას, გუნბათიანი, შვენიერი, დიდშენი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი კოდორსა და ანაკოფიის შორისისა ადგილთა. არამედ აწ აფხაზთაგან არლარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი. გარნა მდინარე კოდორი დრანდამდის დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად, გამომდინარე კავკასიიდან, და დრანდიდამ ზღვამდე დის ჩდილოდამ სამკრით. მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელი არს დრანდას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში“⁴².

არც მდინარე მოქვის, არც კოდორის აღწერილობა და მათი ვახუშტის რუკაზე გამოხატვა არაა ზუსტი — უფრო მეტიც, — დრანდა ვახუშტის რუკებზე მოცემულია ზღვიდან დამორბებით, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მაშინ როდესაც, სინამდვილეში, ის კოდორის მარჯვენა ნაპირას დგას.

40 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 168.

41 „მატიანე ქართლისაში“ ვითხულობთ: „ამანვე (ბაგრატ III. თ. ბ.) დიდმან მეფემან აღაშენა საყდარი ბედიისა, და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ... განასრულა ყოველთა განგებთთა, შეამკო ყოველთა სამკაულთა ეკლესია, აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი. უკეთე ვისზე ენებოს განცდად და გულისხმისმყოფად სიმაღლისათვის დიდებისა მისისა, პირველად გახციადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისა, და მისგან გულისხმა ყოს...“ „ქართლის ცხოვრება“ I, გვ. 281. ამავე ნაწარმოებში მეორე ადგილას ვითხულობთ: „როდესაც ბაგრატ III გარდაიცვალა, წარმოიღო გუამი მისი ზეადმან ერისთავთ-ერისთავმან, და დამარხა ბედიას“, იქვე, გვ. 283.

42 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 169.

საეპისკოპოსო კათედრები: მოჭვი და ღრანდა ამ დროისათვის მართლაც გაუქმებული ჩანს. ცნობათა ნაწილი მოჭვის შესახებ ვახუშტის ამოღებულ აქვს „მატიანე ქართლისადა“⁴³.

ვახუშტისეული კოდორი (დაბა) უნდა შეესაბამებოდეს ანასტასი აპოკრიფის წერილში მოხსენებულ სკოტორის და გიორგი მთაწმინდელის დიდი სენაქსარის შესაბამისი ადგილის კოდორი-ს⁴⁴.

ვახუშტი ბაგრატიონს ოდიშის საზღვრები მიჰყავს ანაკოფიამდე: „ხოლო ამ კოდორის დასავლეთად დის მდინარე ცხომისა, გამომდინარე კავკასიისა, და მოერთვის ზღვას ჩრდილოდამ. ამ წყალზედ, მთაში, არს ცხომი და ისახელების მდინარე ესე ამისგან. იყო ცხომი ქალაქ და საერისთო და აწ დაბა. ამ ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასიისა და მომრთველი ზღვისა და ეგრეთვე ჩდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია“⁴⁵.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ბაგრატიონს შუაფეოდალური ხანის ცხუმის საერისთავოს ცენტრი დღევანდელი სოხუმის ადგილას კი არ ეგულება, არამედ ზღვიდან მოშორებით რომელიღაც მდინარის მარცხენა ნაპირას. სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეს გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხუმის საერისთავოს ცენტრი სინამდვილეში ზღვიდან დაშორებით მდებარეობდა, იქ, სადაც ე. წ. „ბაგრატის ციხის“ ნანგრევებია შემორჩენილი. ამრიგად, ვახუშტის ცნობას სინამდვილეს უნდა შეესაბამებოდეს. ცხომი მას მოცემული აქვს მდ. ცხომის მარცხენა ნაპირზე. „ბაგრატის ციხე“ მდ. ბესლეთის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ვახუშტისეული მდ. ცხომი როგორც ვხედავთ, დღევანდელ მდინარე ბესლეთს შეესაბამება⁴⁶.

ვახუშტის ცნობები ანაკოფიის შესახებ სიმართლეს უნდა შეესაბამებოდეს. მდინარე, რომელიც მის რუკებზე ამ ქალაქის დასავლეთით მიედინება და რომელსაც წარწერა არა აქვს, უნდა იყოს მდინარე ფსიცხა.

გვიანფეოდალური ოდიშის ორი პუნქტი — ტყვირი და ისულეთი ვახუშტი ბაგრატიონს იმერეთში აქვს მოცემული⁴⁷. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ვახუშტის აღწერილობა XV ს. II ნახევრის სინამდვილეს იძლევა, ამ დროს ეს პუნქტები კი იმერეთას სამეფოს ეკუთვნოდა.

43 „შვიტა ლეონ და ეუფლა მამულისა და სამეფოსა თვისკა... ამან აღაშენა ეკლესია მოჭვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აყურთხა და განასრულა ყოვლითა ვახუშტითა“. „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 270.

44 ბ. ი. გ. ო. ო. ყ. ვ. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 155—156. ანასტასი აპოკრიფის არს წერილში ვკითხულობთ: „უფალი ამა ანასტასი და ამ წერილის დამწერი შესხვს ცხენებზე და ასე გაამგზავრეს და ჩამწყვდიეს: პირველი — აბაზგიის მახლობლად ერთ ციხეში, რომელსაც სკოტორი (Σκωτοριον) ეწოდება... თეოდოსი განგრელი, ანასტასი აპოკრიფის არის წერილიდან. გეორგიეკა, ტომი მეოთხე, ნაკვეთი I, გვ. 42. ამ წერილის ქართული ვერსიის შესაბამის ადგილას ვკითხულობთ: „და ძმა ანასტიოს სპედრიოთა წარიყვანეს და შეაყენეს ციხესა აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების კოდორი...“ იქვე, გვ. 43.

45 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 169.

46 ნ. ბ. გ. მ. ე. შ. ვ. ი. ლი, აფხაზეთში..., საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 294—297; В. Сизов, Восточное побережье Черного моря, Археологические экскурсии, Мак. вып. II, М., 1889, გვ. 43.

47 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 148.

5. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. IV.

ვახუშტის შესაბამის რუკებზე მოცემული ოდიშის რამდენიმე პუნქტი, არაა მის აღწერილობაში: სკურჩე (უნდა იყოს სუხჩე), ხუნწი, ლეხაინა (ლეხაინდრაო), ნაგვაზაო, ონტოფო. ერთი პუნქტის „ლეჯახის“ სახელის აღდგენა ვერ მოვახერხეთ.

ვახუშტი ბაგრატიონი წერს ლევან II დადიანის მიერ აგებულ თავდასაცავ ნაგებობათა სისტემაზე: „და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა, ამ ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვიდამ მთამდე, შეავლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან, აფხაზთა გაუსვლელობისათვის, გარნა აწ უქმად არს“⁴⁸.

თავდასაცავ სიმაგრეთა სისტემის შესახებ ცნობა მოგვოვება არქანჯელო ლამბერტის: „ერთ ადგილას, რომელსაც ოლუშე ეწოდება, მთები გაშლილია და მტერს ადვილად შეეძლო აქედან შემოსვლა და ქვეყნის აოხრება,—დიდი ხარჯით ამოუყვანიათ კედელი სიგრძით სამოცი ათასი ნაბიჯი და კედელში აქა-იქ აუშენებიათ კოშკები, რომლებშიც დგანან თოფებით შეიარაღებული მცველები“⁴⁹.

ამ კედლის არსებობა იცის შარდენმაც: „ოდიში ერთ დროს ჩრდილოეთის მხრიდან, აფხაზეთისაგან დაცული იყო სამოცი მილის სიგრძის კედლით“⁵⁰.

ამრიგად, ვახუშტის ცნობა ლევან II დადიანის მიერ „ზღუდის“ ადგენის შესახებ სწორი ჩანს. ის კია, რომ ამ ცნობის მიხედვით ამ ნაგებობაზე რაიმეს თქმა კირს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლევან II დადიანმა სინამდვილეში განაახლა ე. წ. „აფხაზეთის დიდი კედლის“ ერთი მონაკვეთი.

„აფხაზეთის დიდი კედლის“ შესახებ ვრცელი ლიტერატურა მოიპოვება⁵¹.

⁴⁸ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 169.

⁴⁹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 166.

⁵⁰ Шарден, Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг. Тиф., 1902, стр. 24.

⁵¹ Дюбуа де Монпере, Путешествие вокруг Кавказа, т. I, Сухуми, 1939, стр. 146—147.

Д. Бакрадзе, Очерки Мингрелии, Самурзакано и Абхазии, Кавказ, 1860, 48—49. „აფხაზეთის დიდი კედლის“ ირგვლივ არსებული ლიტერატურის ერთი ნაწილის შესახებ, იხილეთ М. Ивашенко, «Великая абхазская стена», Известия Абхазского научного общества, 1926, т. IV. М. Ивашенко, О направлении кельсурской стены — იხილეთ იმავე კრებულში. К. Кудрявцев, Сборник материалов по истории Абхазии, Сухуми, 1926, стр. 28—29; Д. Гулия, История Абхазии, т. I, Тбилиси, 1925, стр. 156; В. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тбилиси, 1949, стр. 108; ს ქ ა ნ ა შ ი ა, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 76. საქართველოს ისტორია, 1958 წაწ. I გვ. 100; З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1958. ჩინეთის დიდ კედელს ადარებს აფხაზეთის დიდ კედელს ლ. სოლოვიოვი და ლ. შერვაშიძე.—„Уступая по своей величине лишь Великой Китайской стене, Абхазская стена значительно превосходит остальные известные длинные стены». Л. Соловьев и Л. Шервашидзе, «Вдоль Великой Абхазской стены», «Советская Абхазия», 1964, 16/VIII. ვ. ფაჩულის აზრით, «По длине Абхазская стена занимает второе место среди подобных сооружений». В. Пачулия, В краю Золотого руна, М., 1968, стр. 53. აფხაზეთის დიდი კედლის შესახებ აგრეთვე, იხ. О. Бгажба, История изучения средневековых памятников Абхазии, Тбилиси, 1967 г.; В. Пачулия, Великая Абхазская стена, „Знание-сила“, 1968, № 5 стр. 22—23.

მკვლევართა დიდი ნაწილი მას „კელასურის კედელს“ უწოდებს, ნაწილი „გიგანტურ აფხაზურ კედელს“, ზოგნი კი — „აფხაზეთის დიდ კედელს“, რომელიც თავისი სიდიდით მეორეა ჩინეთის დიდი კედლის შემდეგ“.

დიუბუა დე მონპერემ ამ კედლის სიგრძე 160 კმ განსაზღვრა. მისი აზრით, იგი აგებულია რამდენიმე საუკუნით ადრე ჩვენს ერამდე და იცავდა ანტიკურ დიოსკურიას. დიოსკურია, — შვეიცარიელი მეცნიერის აზრით, — მდინარე კოდორის აღმოსავლეთით მდებარეობდა. კედელი იწყებოდა მდ. კელასურის შესართავში და აღწევდა მდ. ენგურის პირას მდებარე სათანჯოს ციხემდე.

ყველაზე აღიარებული მოსაზრებით „აფხაზეთის დიდი კედლის“ მშენებლობა VI ს. დაწყებულია. ზოგ მკვლევარს ეს ნაგებობა მდ. ენგურამდე მიჰყავს, ზოგი კი „აფხაზეთის დიდ კედელს“ ენგურის შესართავამდის აგრძელებს. კედლის სიგრძედ ორივე შემთხვევაში რატომღაც „მაგურ“ 160 კმ დებენ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებათა თანახმად, „აფხაზეთის დიდი კედელი“ იწყებოდა მდ. კელასურის შესართავში, მარცხენა ნაპირას, სადაც ზღვის პირას დღესაც დგას ოთხკუთხა კოშკი. კედელი მიუყვებოდა მდ. კელასურის ხეობას ათიოდე კილომეტრის მანძილზე და შემდეგ უხვევდა აღმოსავლეთისაკენ. გადაკვეთდა მდ. მაჰარას და აღწევდა კოდორამდე. აქედან ის მიუყვებოდა ფანავის ქედს, გადაკვეთდა რა მდინარეების მოქვის, ლალიძგის და ოქუმის ხეობებს და აღწევდა მდინარე ენგურამდე, შემდეგ მდ. ენგურს მიუყვებოდა შესართავამდე (იხ. ნახაზი II).

ამრიგად, „აფხაზეთის დიდი კედელი“ კოლხეთის დაბლობის ერთ ნაწილს, მოქცეულს მდინარეების კელასურსა და ენგურს შორის, გამოყოფდა დასავლეთ საქართველოს ხსენ ნაწილებსიკან.

ყოველი პატარა ციხეც კი, და მით უფრო 160 კმ-ის მძლავრი კედელი, შენდებოდა განსაზღვრული სტრატეგიული ამოცანის შესაბამისად. რა ამოცანას ემსახურებოდა „აფხაზეთის დიდი კედელი“?

მდინარეების კელასურსა და ენგურს შორის მოქცეული ტერიტორია ჩვენი ქვეყნის ისტორიის არც ერთ მონაკვეთში ერთიან პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენდა, რომ ერთიან სიმაგრეთა სისტემის გამოცალკევებას რაიმე გამართლება ჰქონოდა. IV ს-დან მთელი დასავლეთ საქართველო ეგრისის სამეფოშია გაერთიანებული. ბუნებრივია, ეგრისის ხელისუფალთ თავისი სამეფოს ერთი ნაწილის სხვებისგან გამაგრებული კედლით გამოყოფა აზრადაც არ მოუვიდოდათ. ამგვარი კედლის არსებობა არც მათი სიუზერენის, ბიზანტიისათვის იყო საჭირო.

გადავხედოთ წერილობით წყაროებს, რომლებიც თითქოს ადასტურებენ „აფხაზეთის დიდი კედლის“ არსებობას.

მკვლევარები პირველ რიგში მიუთითებენ პროკოფი კესარიელის თხზულების ერთ ადგილს, სადაც ბერძენი ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ იუსტინიანემ „ლაზიკის მიწაწყალზეც ააგო ერთი ციხე, სახელად ლოსირიონი, და ამ ქვეყანაში ვიწროებიც გაამაგრა, რომელთაც, ჩვეულებრივ კლასურებს ეძახიან, რათა მოწინააღმდეგენი ლაზიკის შესავალშივე ჩაეკეტათ“⁸².

82 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, II, თბ., 1965, გვ. 220.

კლისურა ახალ და ძველ ბერძნულში ძნელად გასასვლელ ადგილს ვიწროებს ნიშნავს: «Слово «κλίσυρα» (Κλεισθηρες) встречается у Прокония очень часто. По собственному толкованию Прокония и по толкованию комментатора Г. Дестуниса, это слово употребляется в смысле теснины, Дефила, трудно проходимого места... Река Келасури получила название от этого слова»⁵³.

მოსაზრება, რომ მდინარის სახელწოდება „კელასური“ კლისურასაგან მოდის, სწორი უნდა იყოს.

დასავლეთ საქართველოში ვიწროები, „კლისურები“ სხვაგანაც მრავლად იყო. ზოგ მათგანს პროკოფი კესარიელიც ახსენებს: „ლაზიკე ყველგან, მდინარე ფაზისის როგორც აქეთა, ისე იქითა მხარეზე გაუვლია. ქვეყნის ორთავე მხარეს უზარმაზარი კლდეებია, რომლებიც იქ დიდ მანძილზე ვიწროებს ქმნიან, ასეთ გზებს რომაელები „კლისურებს“ უწოდებენ“⁵⁴.

შესაბამისად, ბიზანტიელი ისტორიკოსის ცნობა იუსტინიანეს მიერ ლაზიკაში „კლისურების“ გამაგრების შესახებ შეუძლებელია რომელიმე კონკრეტულ ნაგებობას დაუკავშირდეს.

ბერძნულ ენაში გამაგრებული კედლის აღსანიშნავად არსებობს სპეციალური ტერმინი — τείχος. პროკოპი კესარიელის ცნობით, იუსტინიანემ დორას ქვეყანაში ვადმოსასვლელები გრძელი კედლებით — μακρὰ τείχη გამაგრა. ამ შემთხვევაში ბიზანტიელ ისტორიკოსს მხედველობაში აქვს გამაგრებათა სისტემა, რომელიც სამხრეთ ყირიმს იცავდა. აქ ყველაზე გრძელი კედლის სიგრძე 2 კმ აღწევდა⁵⁵, და, როცა ამგვარ ნაგებობას პროკოფი კესარიელი გრძელ კედელს უწოდებს, რატომ ის არაფერს ამბობს მის დროს ლაზიკაში აგებულ 160 კმ სიგრძის კედელზე? ამრიგად, პროკოფი კესარიელი აფხაზეთის დიდი კედლის არსებობის დამადასტურებლად ვერ გამოდგება.

მკვლევრები ჩვეულებრივ იშველიებენ ძველი ქართველი ისტორიკოსის ჯუანშერის თხზულების ერთ ადგილს, სადაც ლაპარაკია მურვან ყრუს ლაშქრობაზე საქართველოში, რომელმაც „შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყანისა. და ციხე იგი სამ-ზღუდე რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა, და შევლო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა... და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი“⁵⁶.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯუანშერის კლისურას მდინარე კელასურთან აიგივებენ. ჩანს, ადრეფეოდალურ ხანაში ამ მდინარესთან რაღაც გამაგრებანი მართლაც იყო, რაც სრულებითაც არ გულისხმობს 160 კმ სიგრძის სიმაგრეთა სისტემას. (ზღუდე ჯუანშერთან ციხის გალავნის მნიშვნელობითაც იხმარება).

ამრიგად, წერილობით წყაროებში რაიმე მითითება აფხაზეთის დიდი კედლის შესახებ არ მოპოვება.

1965—1966 წწ. ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით შევისწავლეთ ტერიტორია, რომელიც მოქცეულია მდინარეების ღალიძგისა და ენ-

53 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, 11, თბ., 1965, გვ. 220.

54 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, 11, გვ. 102.

55 М. Соломоник, О Домбровский, О локализации страны Доры. Археологическое исследование средневекового Крыма, Киев, 1968 г.

56 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 230.

გურს შორის; ყურადღება მივაქციეთ „აფხაზეთის დიდი კედლის“ იმ მონაკვეთს, რომელიც ამ ტერიტორიაზე იყო მითითებული.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად მიუთითებენ „აფხაზეთის დიდ კედელში“ შემავალ კოშკებზე, რომლებიც თითქოს ა. პავლინოვს უნახავს ენგურის სიახლოვეს. ა. პავლინოვი „აფხაზეთის დიდ კედელს“ საერთოდ არ ახსენებს: «Из Бедии чрез Окумь отпразвились на пост по направлению к Зугдиди. По дороге встречались незначительные развалины, между прочем близ поста на горах расположены друг против друга, развалины четырех башен, далее по ту сторону р. Ингур нашли развалины замков в Саберию, Рухе и др. Все эти развалины похожи друг на друга и представляют весьма мало художественного и архитектурного интереса»⁵⁷.

მდ. ლალიძგის აღმოსავლეთით მთის პირა ზოლში შეგვეხვდა ათიოდე ფეოდალური ხანის ძეგლი, მაგრამ მათი გაერთიანება რაიმე თავდაცვით სისტემაში არ შეიძლება. ცხადია, ლუმურიშის ორი ადრეფეოდალური ხანის ეკლესია და იმავე სოფელში მდგარი კოშკი ან კიდევ წყელკარის XIII ს. ეკლესია და მუქავის გვიანფეოდალური სამონასტრო კომპლექსი ერთიან თავდაცვით სისტემას ვერ შექმნის.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა მიმოხილვამ დაგვარწმუნა, რომ საერთოდ არ არსებობდა საჭიროება რომ მდ. ლალიძგას აღმოსავლეთით ენგურამდე მთისპირა ზოლში როდესმე გამაგრებათა ერთიანი სისტემა ყოფილიყო. საქმე ისაა, რომ ფანავის ქედის ამ მონაკვეთში არ არის გადასასვლელი, რითაც კოლხეთის დაბლობზე მნიშვნელოვანი ძალის გადმოყვანა ყოფილიყო შესაძლებელი.

ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციებმა დაგვარწმუნეს, რომ არც ენგურის მარჯვენა ნაპირზე იყო გამაგრების ერთიანი სისტემა.

ენგურის მარჯვენა სანაპირო ი. აძინბამ დაიარა და ყველა ნაგებობა, რომელიც კი მან ნახა, შეიყვანა „აფხაზეთის დიდი კედლის“ შემადგენლობაში. მაგ. სოფ. დიხაზურგაში მას უნახავს რაღაც შენობის ნაშთი. «Судя по сохранившейся части фундамента сооружение имело четырехугольную форму. Сооружение было огорожено каменной стеной круглой формы площадью около трех тысяч метров. Как само сооружение, так и его ограда сложены из речного камня на известковом растворе. По всем данным это сооружение имело крепостной характер, хотя местное население предполагает, что там был храм»⁵⁸.

სინამდვილეში ადგილობრივი მოსახლეობა მართალი იყო. ეს შენობა ეკლესიას წარმოადგენდა თავის დროზე. ლაპიდარული წარწერა აქედან მ. ჯანავილს აქვს გამოქვეყნებული⁵⁹.

სხვა ნაგებობათა დიდი ნაწილი, რომელიც ი. აძინბას უნახავს, მაშინაც თითქმის დანგრეული იყო და ახლა მათი კვალიც არ შეიმჩნევა, მხოლოდ ზოგიერთია შემორჩენილი. პირველ რიგში ესაა „ოცარცეს“ ციხე, რომელიც ი. აძინბას აზრით: «Может быть отнесена в XIII—XIV вв. т. е. к перио-

57 А. Павлинов, Экспедиция на кавказе, 1888 г., Материалы по археологии Кавказа, т. III, М., 1893, стр. 4.

58 И. Адзинба, Архитектура...

59 М. Джанашивили, От Ново-Сенак до села Дихазурга, Известия Кав. отд. Москов. археолог. общества, Тб., 1907, стр. 18.

ду перестройки и дополнения «Абхазской стены». Во всяком случае не позднее XV—XVI вв.⁶⁰

სინამდვილეში ოცარცეს ციხე, რომელიც შედგება სამსართულიანი კოშკისა და გალენისაგან თავისი წყობითა და სათოფურებით XVII ს. დასაწყისს განეკუთვნება.

„აფხაზეთის დიდი კედლის“ შემადგენლობაში შეჰყავს ი. აძინბას „სათანჯოს ციხეც“, რომელსაც იგი XIII—XIV სს. ათარილებს. ეს ციხე დგას მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირას. სათანჯოს ციხე პ. ზაქარაიამ VIII—X სს. დაგვიტარილა.

აფხაზეთის დიდ კედელს უკავშირებს ი. აძინბა უსახო ნანგრევებს სოფ. ჭუბურხინში, რომელიც მისივე ცნობით აქირთავეების სასახლედ იყო მიჩნეული. აქირთავეები ჭუბურხინის მკვიდრნი არიან და მათი ნასახლარის დაკავშირება აფხაზეთის დიდ კედელთან, ჩვენი აზრით, უხერხულია.

ი. აძინბას გამორჩენილი აქვს რამდენიმე ციხე ენგურის პირას, მაგრამ მათი მოშველიებაც მის მსჯელობას არაფერს მომატებდა. სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობანი ერთ სისტემაში ვერ გაერთიანდება.

ი. აძინბას სოფ. ჭუბურხინჯის ქვემოთ რაიმე სიმაგრის კვალისათვის ვერ მიუგნია. «Участок линии Абхазской стены от железной дороги (ჭუბურხინჯში, თ. ბ.) до моря, т. е. до Анаклии, много не обследовано в виду густых зарослей и непроходимых болот. Однако, местные сторожилы подтверждают наличие остатков полуразрушенных крепостных сооружений вдоль правого берега р. Ингури до самого моря. Вместе с этим нужно отметить, что правый берег р. Ингура местами (на территории сел. Тагилони и Набакеви, был сильно укреплен огромными бревнами... А у самого берега моря в Анаклии (Гераклея), на правом берегу реки сохранились несколько полуразрушенных крепостных сооружений и развалины укрепления древней Гераклей»⁶¹.

ჭუბურხინის ქვემოთ ენგურისპირა სოფლებში ციხეთა ნაშთები შემორჩენილი არაა (თუ არ ჩავთვლით უსახურ ნანგრევებს სოფ. თავილონში), რაც შეეხება ენგურის ხის მორებით გამაგრებას, ამგვარი რამ ძნელი წარმოსადგენია, რადგან ენგური ყოველ წელს იცვლის კალაპოტს.

ანაკლია მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. აქ მდგარი ციხე XVIII ს. ნაგებობაა, ხოლო ენგურის მარჯვენა ნაპირას, შესართავში არავითარი ნანგრევები არაა შემორჩენილი.

ენგურის მარჯვენა ნაპირზე შესართავამდე არავითარი გამაგრებული სისტემა არ არსებობს. ამგვარი რამ არც იყო მოსალოდნელი. XVIII ს. დასაწყისამდე ჩვენი ქვეყნის ისტორიის არცერთ მონაკვეთში მდ. ენგური პოლიტიკურ ერთეულთა შორის საზღვარი არ ყოფილა. მხოლოდ XVIII ს. გადიოდა აქ საზღვარი ოდიშის სამთავროსა და სამურზაყანოს შორის. მაგრამ ამ პერიოდში ოდიში თავს იცავს, მას სამურზაყანოს გავლით უტევენ ჩრდილო-დასავლეთიდან. და თუ ენგურის პირას გამაგრებული კედელი აიგებოდა, ეს მოხდებოდა ენგურის არა მარჯვენა ნაპირზე, არამედ მის აღმოსავლეთით, ოდიშის სამთავროს დასაცავად.

⁶⁰ ი. ადзинბა, Архитектура...

⁶¹ იქვე, გვ. 140.

როგორც ვხედავთ, დალიძვას აღმოსავლეთით ჰიმაგრეთა რაიმე სისტემა არ არსებობდა.

მდ. კელასურის შესართავში აღმართულია ოთხკუთხა კოშკი, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირის გამყოლ სერს მიყვება კედელი, რომელიც მღვრე წყდება. კოშკისა და კედლის წყობა ლევან II დადიანის დროს აგებული რუხის ციხის მსგავსია. მსგავსი კოშკები (მაგრამ არა ერთიანი კედელი) მოიპოვება მდ. მაჭარას ხეობაში და მდ. კოდორამდე აღწევს. გამაგრებათა სისტემა კელასურიდან კოდორამდე ნამდვილად არსებობდა, დასადგენია მხოლოდ რა ხანას ეკუთვნის იგი.

გამაგრებული კედლით გადმოსასვლელების დაცვა საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობასთან ერთად დაიწყო. ჯერჯერობით არ არის ლოკალიზებული ჰეკატე მილეტელის „კორაქსების კედელი“ და პტოლემეოსის „ძლიერი კედლები“ მდ. კორაქსთან⁶². ერთი კი ცხადია, რომ ეგრისის სამეფო, რომელიც ძვ. წ. აღრ. VI ს. შეიქმნა, თავიდანვე დიდ ყურადღებას აქცევდა ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომავალი გზების დაცვას. ამ ამოცანას ემსახურებოდა „კორაქსების კედელი“.

IV ს. დასავლეთი საქართველო ხელახლა გაერთიანდა. ეგრისის (ლაზეთის) მესვეურნი ასევე დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომავალი გზების დაცვას. ამითვე იყო დაინტერესებული მისი სიუზერენი ბიზანტიაც: „ლაზები თავდაპირველად კოლხიდის ქვეყანაში მოსახლეობდნენ და რომაელთა ქვეშევრდომნი იყვნენ, ხოლო ხარკს არ იხდიდნენ... როდესაც მათ მეფე მოუკვდებოდათ, რომაელთა მეფე უგზავნიდა სამეფო ტახტის მემკვიდრეს, ძალაუფლების სიმბოლოს. ის ზედმიწევნით იცავდა თავის ქვეშემდომებთან ერთად ამ ქვეყნის საზღვრებს, რათა მტრულად განწყობილი ჰუნნები, მათი (ლაზების) მოსაზღვრე კავკასიის მთიან ლაზიკაზე გამოვლით რომაელთა მიწაწყალში არ შემოჭრილიყვნენ. ისინი მტკიცედ იცავდნენ იმით, ისე, რომ არც ფულს ღებულობდნენ რომაელებისაგან, არც ჯარს“⁶³.

ინტენსიურად მიმდინარეობდა ციხე-სიმაგრეების მშენებლობა, რომლითაც გამაგრებული იყო ყველა გადმოსასვლელი, მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი კი განსაკუთრებით; მაგ. სხვებზე გამაგრებული ჩანს კოდორისა და ენგურის ხეობები. ასე რომ, თუ ჩვენ „აფხაზეთის დიდ კედელში“ გავაერთიანებდით გადმოსასვლელების, „კლისურების“, დამცველ ნაგებობებს, მაშინ ეს „კედელი“ გავრიდან ლიხის ქედამდე გადაიჭიმებოდა.

ჩრდილო-კავკასიიდან მომავალი ერთი მეტად მნიშვნელოვანი გზა უშუალოდ შავი ზღვის სანაპირო ხაზს მოუყვებოდა. იქ სადაც სანაპირო ზოლი ძალზე ვიწროვდება, ამ გზის დასაცავად სპეციალური სიმაგრეები იყო აგებული. ასეთებია გავრისა და ანაკოფის ციხეები. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა „კლისურის ზღუდეს“. მდ. კელასურის შესართავში დაბლობი ზოლი ძალზე ვიწროა და მისი გამაგრება შედარებით ადვილია. კელასურის აღმო-

62 ნ. ლომოური, ბერძენი ლოგოგრაფიკების ცნობები ქართველი ტომების შესახებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის ნაკვ. 35, თბ., 1963, გვ. 29; მისივე, კლავდიუს პტოლემეოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1955, გვ. 43.

63 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, II, გვ. 72—73.

სავლეთით კოლხეთის დაბლობი ერთბაშად იშლება და თუ მტერი „კლისის ზღუდეს“ გაარღვევდა, მისი შეჩერება შეუძლებელი იყო.

ამრიგად, ჭუანჭერის „ზღუდე იგი კლისურისა“ უკანასკნელ სიმაგრეს წარმოადგენდა, სიმაგრეთა იმ სისტემაში, რომელთა ამოცანასაც ჩრდილო კავკასიიდან უშუალოდ ზღვის პირას მომავალი გზის დაცვა წარმოადგენდა.

VIII ს. დასასრულისათვის დასავლეთ საქართველო ერთიან სამეფოში გაერთიანდა ნიკოფსიიდან ლიხის ქედამდე. X ს. დასასრულისათვის ძირითადად შიღამთავრდა საქართველოს გაერთიანების პროცესიც. ქართველმა მეფეებმა თანდათან გაავრცელეს თავისი გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაზეც. ჩრდილოეთიდან შემოსევის საფრთხე რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ქვეყანას პრაქტიკულად არ ემუქრებოდა. მნიშვნელობა დაკარგეს იმ ციხეებმა, რომლებიც გადმოსასვლელებს იცავდნენ.

XIII ს. II მეოთხედში საქართველო მონღოლთა ბატონობის ქვეშ აღმოჩნდა. ჩრდილოეთ კავკასია ვასალიდან თანდათან მტრად გადაიქცა. შესაბამისი გადმოსასვლელების დაცვა კვლავ ქვეყნის ამოცანად იქცა. ახლა ან ძველ, ადრეფეოდალური ხანის ციხეებს აახლებენ და თუ ეს შეუძლებელია, მათ მახლობლად ახალ ციხეებს აგებენ. ამიტომაც, რომ ამგვარ ადრეფეოდალური ციხეების წყობაში, შუაფეოდალური ფენა იშვიათად გვხვდება და გვიანფეოდალური ყოველთვის.

XV ს. II ნახევარში ერთიანი საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა. ოდიშის მთავრებმა ვრცელი ქვეყანა დაისაკუთრეს მდ. ფსირციხიდან ცხენისწყლამდე. მომდევნო საუკუნეებში დადიანებმა დაკარგეს ანაკოფია ახლა საზღვარი მდ. კელასურზე გადიოდა და დადიანები მის გამაგრებას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ.

XVII ს. I ნახევარში აფხაზი ფეოდალების დაწოლა ოდიშის სამთავროზე კიდევ უფრო გაძლიერდა. ლევან II დადიანმა რამდენჯერმე წარმატებით ილაშქრა აფხაზეთში, მაგრამ სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებზე შექმნილი საშიშროება თავიდან ვერ მოიცილა. იგი კარგად გრძნობდა, რომ თუ კელასურის პირას საზღვარი მოიშლებოდა, მტრის შეჩერება ენგურამდე შეუძლებელი იქნებოდა. ამიტომ მან საგანგებოდ გაამაგრა ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი. ამ დროს აგებულ სიმაგრეთა ნაშთია ის ერთი ხანის ნაგებობანი მდ. კელასურიდან მდ. ლალიძგამდე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ლევან II დადიანის დროს უმეტეს შემთხვევაში მთლიანი კედელი არ აშენებულა, ძირითადად გამაგრებული იყო მხოლოდ გადმოსასვლელები. გამაგრებათა სისტემაში გამოყენებული იქნებოდა ადრეფეოდალური ხანიდან შემორჩენილი ნაგებობებიც.

უცხოელი მოგზაურები XVII ს. I ნახევრის ოდიშისა და აფხაზეთის საზღვრად მდ. კოდორს დებენ, თუმცა მათი ჩანაწერებიდან კარგად ჩანს, რომ გარკვეული ტერიტორია კოდორის დასავლეთითაც ოდიშის მთავრებს ეკუთვნოდათ. ლევან II დადიანის მიერ აგებულ სიმაგრეთა სისტემა კარგად საზღვრავს ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებს; ის იწყობოდა მდ. კელასურთან, მიუყვებოდა მთისა და ბარის გამყოფ ზოლს და ლალიძგამდე აღწევდა. კოდორის ხეობის ზემო წელი და წებელდა აფხაზეთის მთავართა ხელში იყო.

როგორც დავინახეთ, „აფხაზეთის დიდი კედლის“ სახელწოდებაში მკვლევრები ხელოვნურად აერთიანებენ სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების ნაგებობებს, ხოლო ის სისტემა, რომელიც კელასურიდან ლალიძგამდე

არის გადაქმული, ლევან II დადიანის მიერ აგებულ „ზღუდეს“ წარმოადგენს.

XVII ს. II ნახ. მოვლენებმა კარგად აჩვენეს, თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ეს ნაგებობა. გაარღვიეს რა იგი აფხაზმა ფეოდალებმა, თავიანთი სამთავრო მდ. ენგურამდე გააფართოვეს.

ამრიგად, ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა ლევან II დადიანის მიერ ზღუდის აგების შესახებ სინამდვილეს შეესაბამება.

როგორც დავინახეთ, ვახუშტი ბაგრატიონის ოდიშის აღწერილობა ხარვეზების მიუხედავად მეტად საიმედო მასალას შეიცავს ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

რამდენიმე სიტყვა ვახუშტის წყაროებზე. მას ოდიში დათვალაიერებული არა აქვს და სხვათა ცნობებით სარგებლობს. ვახუშტი ფართოდ იყენებს „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებსაც.

1654 წ. გამოვიდა არქანჯელო ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერა“ რუკითურთ. XVIII ს. დასაწყისში ეს წიგნი ითარგმნა ფრანგულად და ვახუშტი ბაგრატიონს სრული შესაძლებლობა ჰქონდა ამ ნაშრომს გაცნობოდა.

არქანჯელო ლამბერტისთან ოდიშის ბევრად უფრო მეტი პუნქტია მოცემული, ვიდრე ვახუშტი ბაგრატიონთან, ამიტომ ამ უკანასკნელს იტალიელი მისიონერის ნაშრომის გაცნობის შემთხვევაში ოდიში უფრო სრულად ექნებოდა წარმოდგენილი. ორივე ავტორი განსხვავებულად იძლევა შავი ზღვის სანაპირო ზოლს და მდინარეთა ქსელს.

არქანჯელო ლამბერტის და ვახუშტი ბაგრატიონის მონაცემები იმდენად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია ვახუშტის მიერ იტალიელი მისიონერის თხზულების გამოყენება.

1737 წ. ალექსანდრე იმერთა მეფის ბრძანებით შედგა დასავლეთ საქართველოს რუკა, რომელიც გაიგზავნა რუსეთში და იქ საგარეო საქმეთა სამინისტროში ინახებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონს შეეძლო ამ რუკის გამოყენება თავის რუკათა მეორე ატლასზე მუშაობის დროს. სინამდვილეში ოდიშზე მათი ცნობები ძალზე განსხვავდება. განსხვავებულადაა მოცემული მდინარეთა ქსელიც. იმერეთის მეფის ბრძანებით შედგენილ რუკებზე მოცემული ზოგიერთი პუნქტი, არაა ვახუშტისთან და პირიქით. ყოველივე ამის გამო ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია ვახუშტი ბაგრატიონისა და 1737 წ. შედგენილი რუკის ავტორის ურთიერთავლენა.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი არა მარტო ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის პირველი მკვლევარია, არამედ წყაროცაა გვიანფეოდალური ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (იხ. ნახ. III, სადაც ვახუშტის მონაცემები ოდიშის შესახებ დავიტანეთ თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე).

ი. სიხარულიძე

ნატანის სასოფლო საბჭო

ნატანები

შეკვეთილი

სკვირდიმი (ლეღე)¹

მერეგრძელა (ლეღე)²

ნასაყდრი (ბორცეა)³

ჭიშკილვანი⁴

ნარუჯა (ყოფილი ტყე)

კაბრუანი (ზღვის ქედი)

მომხმარა (ყოფილი ტყე)

მომწვარა (სამოვარი) — ახალია. 1925 წ. მოეწ.
ვათ.

შავა

სასკე (ს. კუთხე)

მეგრელაური (ს. კუთხე)

წითელი ლეღე

ნარუჯა

ნაოდვარი (გორა)

* გურიის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ადგილთა და მდინარეთა სახელებით დაიწყო 1954 წ. შემოდგომაზე. 1955 წ. ბოლოსათვის დაეასრულეთ ისტორიული ქვემო გურიის უმთავრესი ნაწილის აღწერა. ეს მასალები შევიდა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმის“ მეორე წიგნში (1959 წ.). მომდევნო წლებში სამცხეს ესწავლობდით და მხოლოდ 1960 წ. დამდევადან შექმნილი გურიაში მუშაობის გაგრძელება. 1963 წ. დაეასრულეთ ისტორიული გურიის ტოპონიმურ-ჰიდრონიმური აღწერა და ვეარაუდობდით მის ცალკე წიგნად გამოცემას, მაგრამ, ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, ეს არ მოვიხერხებდით.

¹ ერთვის ნატანებს მარჯვნიდან, შეკვეთილის დასავლეთით.

² ერთვის სკვირდიმს მარჯვნიდან.

³ იქნებ ეს იყოს სატრაპელა.

⁴ ასე ეწოდებოდა წინათ სადგურ ნატანების მიდამოებს, რომელსაც მოსდგამს ეს ადგილები.

იაკობი	კიბულა (ღელე) ჩხავერნალი (ფერდობი) ნასაყდრი (გორა) გობიძისოული (გორა) ლესელი(ძი)სოული (გორა)
საკუპრე	
ქვედა საკუპრე	საბუე (გორა)
ზედა საკუპრე	გორა (გორა)
ღონაური	ანწლარი (ფერდობი)
საღვთო	განთიადი (ჩაის პლანტი). ბოლქვაძისოული (სათესი)
ჯაფარეული	ქედელაური (ბორცვი)
ლეკურა	ლეკურა (ღელე) ⁵ სკვირდიში (ღელე) 1 ბეკლიხიდი (სათესი) ნაგომარა (სათესი) გობისოული (დასახლება) ოყინეთი (გორა) ნაბადა (ტყე) საბუისთავი (გორა)
ახალშენი	ჭახვათა (ღელე) ⁶ ზრომის სასოფლო საბჭო
მიქელგაბრიელი	ფინიჯვარი (გორა) მატხოვრის ღელე კოჯორა (გორა) აშლაშა (გორა) ნამქვაიარი (ფერდობი) გალმაყანა (სათესი) ნასენაკეარი (სათესი)
ვაკე	სეფა (მდინარე) ლაშურა (ღელე) ნაოდვარი (გორა) ⁷ ოკარტე (ვაკობი) საკირე (ფერდობი) გამოქვაბული (ოკარტის თავზე) უკუმდგარი (ღელე) ალავერდისერი (სერი) აკენა (არბი)

5 ერთვის სკვირდიშს.

6 ერთვის ნატანებს.

7 მიხეილ ნაკაშიძის ნამოსახლარი.

ზედუბანი

სუსკურა (ღელე)⁸
ცივი (სათესი)

ზედა ორმეთი

ნაუზღევის ღელე
ნოლი (სუფსის პირი)
ოროკა (შემადღებული ადგილი)
ხატის ღელე
ოკარტის ღელე
ბოვის ღელე
სასირე (ღელე)

ბრიალეთი

სამძალია (ფერდობი)
ბულთასგორი (გორა) ✓
ოხოჭური (გორა) ✓
ბარამოული (ფერდობი)
სახარია (ვაკობი)
კობიტნარი (ვაკე)
სადათვია (გაყაფული ტყე)
საკაგია (სერი)
ბრიალეთურა (ღელე)
შიცღელე

ბოცენარი

ნაურიალი (ძველი სასაფლაო)
საკალანდო (შინდორი)
ეწრის ბოლო (საძოვარი)
ქოშინაფხეკელა (ამოზიდული გორა)⁹

ურემის საღაბო საბჭო

წვერმალა

ნადარბაზნევი (გორა)

ურეკი

სეფისპირი (სათესი)
ჭინათი (გორა)
თამარასოული (სათესი)
შუა ტყე (სათესი)
კარიერი (ხის კარიერია)¹⁰
კუჩხა (ღელე)¹¹
სეფისციხე (ნაკოშკარა)

ღრგაღელის საბჭო

გამოდმა გრიგოლეთი

სუფისპირი (სათესი)

წყალწმინდა

წყალწმინდა (ღელე)
ჩორისთავი (შესართავი)

⁸ ერთვის სუფსას.

⁹ ყოველმხრივ წყალი ერთუმი, სიმაღლე 100, დიამეტრი 100 მ.

¹⁰ შპალეებს ამზადებენ.

¹¹ მეორენაირად „კუჩხის აბანო“.

ურეკი (ღელე)¹²
კუჩხისაბანო (ღელე)

ომფარეთი

ჩირე (ღელე)
ჯოჯოხეთი (სოფ. კუთხე)

ღრმაღელე

ჭვიშიანი (სოფ. კუთხე)
მამულიანი (სათესი)
კოდორი (სათესი)
ღრმაღელე
ღელეიანი (გორა)
აბანოს ღელე
ბერსნალი (გორა)
ნაურიალი (ნაეკლესიარი)

ჭველა ორმეთი

ნაბოსლევი (სათესი)
წალიკოტი (სამოვარი, სათესი)
კალაბუანი (სათესი)
ოროკა (სათესი)
საყაჭურა (სერი)
ფერესოული (ღელე)
ნიგეზიანი (გორა)
საკვერნია (გორი)
შაური (ვაკე)
ისრიანი (გორა)
ნაუზლევი (გორა)
ურუმი (სათესი)

კონსკატიის სასოფლო სახეობა

კონსკატი

ეწერი (მინდორი)
მერიის ღელე
ბაიელი (სახნავი, სათესი)
ციხია (გორა)
შუაღელე
სივანისქელი (სერი)
საკუპრე (ღელე)
მახაისფონი (სათესი)
საწერე (სათესი)
კელტეკარა (გორა)
კურჭატა (მინერალური წყალი)
ნაქალაქევი (სათესი)

ჭანიეთური¹³

ნაფიცარა (სათესი)
კატისციხე (კლდოვანი გორა)

¹² ერთვის კუჩხის აბანოს.

¹³ ახლა განთიადს ეძახიან. ჩვენს დრომდე ჭანიეთური ცალკე სოფელი იყო. ახლა კი ორადა გაყოფილი. მისი ერთი ნაწილი კონსკატის ეკუთვნის, მეორე ნაწილი—ახალსოფელს.

წმინდა გიორგის კარი (სათესი)
 გოგინაური (ბუჩქნარი)
 მონასტერი (მონასტრის გორა ტაძრით)
 ჯვარი (გორა)¹⁴
 ნაკაშიძის ნამოსახლარი (ნასახლევი)
 ღუნტაბელა (ღელე, სათესი)¹⁵

• თხინვალის სასოფლო საბჭო

თხინვალი

ბოგილა (ღელე)
 კაბეტა (ღელე)

ახალსაყდარი

პარასკევა (ღელე)
 ინაური (ნაეკლესიარი)

მერიის სასოფლო საბჭო

მერია

საიხვია (ვაკე)
 წყალდამწვარა (ღელე)
 მერიის ღელე
 ნაკარვალი (სათესი)
 ნაშვავები (სათესი)
 გურველი (ღელე)
 სათარგმე (სასაფლაო)
 ნაკაშიძის წისქვილი (ნაწისქვილევი)

გოგორეთი

ლაშე (ღელე)
 ზეგანი (სერი)
 ქვალიდა (გორა)
 სასირის ყელი
 ქელი
 ბოგილა (ღელე)

ხვარბეთი

ლორა (ღელე)
 მოცენარა (ბუჩქნარი)
 გოგუაური (ს. კუთხე)
 ნაბელავეა (გორაკი)
 სასირე (გორაკი)
 მინდორა (ვაკე)

გურიანთის სასოფლო საბჭო

საძროხის ფერდი

სკურდუმის პირები (სათესი)

ციხის ფერდი

კუნჩხა (ღელე)
 სკურდუმი (მდინარე)

¹⁴ მეორენაირად ქვალიდას უწოდებენ.

¹⁵ მეორე ვარიანტით ღუნტაბელა.

- * სამძალია¹⁶ (ფერდობი)
- ლაშე (ლეღე)
- * ჰინუარული (ტყე)
- ფანჭეთი (სათესი)
- ზომა (ლეღე)
- ქანდრიანი (სერი)
- ციხე

* ვაშნარი

რუსის გორა
კეჭნარა (ფერდობი)

კახური

მერე (სათესი)
კოტრიკაძის ბაღი (სათესი)
• ეწერი (სოფლის ცენტრი)
წმიდა ვიორგი (ნაეკლესიარი სასაფლსო)
თედოლა (ლეღე)
ლაშურა (დეღე)
კიკნაძისოული (სათესი)
ზედობანა (ტყე)
ნაურიალი (სამაროვანი)

სოფელ მახარაძის სასოფლო საბჭო

სოფელი მახარაძე¹⁷

- სკურდუშისბიძი (სათესი)
- გორგოშაძისოული (სათესი)
- სავაცია (ლეღე)
- ნაფუთრა (სოფლის კუთხე)
- * ჯვარიანი წიფელა (სათესი)

ბანათლების სასოფლო საბჭო

ახალი სოფელი

- მეჭვებისშვილისოული (სათესი)
- ნაოდვარა (ნაშოსახლევი)
- იმედი (ჩაის პლანტ.)
- ნაბოგვარა (ლეღის მიდამოები)
- წინსვლა (ჩაის პლანტაცია)
- დამწვარი ტყე (ჩაის პლანტაცია)
- ლაშისღელე¹⁸
- * კოჯორი — ბორცვი
- ხაშია (სათესი)
- სატახია (ლეღე)¹⁹
- მანიშაური (სათესი)²⁰
- საეკლესიო (სათესი)

¹⁶ მეორენაირად საძალია.

¹⁷ რევოლუციამდე ეწერი ერჭვა, შემდეგ სოფელი იხურგეთი შეუქმწყევით, ხოლო 1933 წლიდან სოფელ მახარაძე ეწოდა.

¹⁸ ერთვის სუფსას.

¹⁹ სუფსის მარჯვენა შენაკადი.

²⁰ მანიშავას ადგილი.

ნატეხი (განაკვეთი ადგილი)
წებერა (ღიხაშხო)

გამოდმა ბაილეთი

თედოლა (ღელე)
კვაჭანების ნასახლევი (სოფლის ცენტრი)
ქვატხნარა (ს. კუთხე)
ახალურა (ნამოსახლევი)
ეცნარა (ახალი ნაეკლესიარის მიდამოები)
მალა გორი (გორა)
სასირე ველი (ადგილი მალა გორთან)
ნასახტრი (ძველი ნაეკლესიარი)
გადაღმა გორი (ნაკაშიძის ნამოსახლარი)
ჭვარნალა (სათესი ტყე)
ლაგვა (ჭაობიანი ადგილი) ✓
მახაის ფონი²¹ (სუფსის ფონი და მისი
მიდამოები)
ქანიეთურა (ფერდობი)
მერე (სუფსის ქალა)
სომეხისოული (საძოვარი) ✓

ქანიეთური

საქართმე (ტყე)
ჭვება (ქვაბული ადგილი)
ნახიდი (ფერდობი)
ჩითანას ნასახლევი (ნასახლევი)
ჩანნიბაძის ადგილი (სათესი)
ღუნტაბელა (ღელე)²²
ღარისწყალი (ღელე და მისი მიდამოები)

გილეჩედურის სასოფლო საბჭო

გალმა მელეჭედური

სატეხია (ღელე)
ოროკი (სათესი)
მუხნარა (ტყე)

ნასაქირალის ჩანს საბჭოთა მიწრნიობა

კოლოფონიანი საცივი (საცივი)
თორნალი (გორა)
თავეთის ბუღე (ფერდობი)
შავა (ტყე, ღელე)
კვერღელაური (ფერდობი)
ჭუმათის გადასავალი (სანაო სუფსაზე)
სასეენია (შემალღებული ადგილი)
საჭორე (გორა)
ბასილაშვილის საცივი (წყარო)

²¹ მახაძის ფონი

²² ერთვის სუფსას

ჭიჭუყას ადგილი (სათესი)
ნახეხი (გორაკი)
ტალავანი (ფერდობი)
ნარაკვალი (ჩივარდნილი ადგილი)
ბოგანეთი (ვაკე)
სკურდუმე (ღელე)
გოგუაძის ნატეხი (გორა)
სასირის ყელი

მახარაძის სამალაქო სახლი

ბზენი

ვასაძის ტბა
სარჩობელა (ტბა)

მოიღანახე

სასაფლაო

ცენტრი

სევირჩა (ღელე)
ბაზრის წყალი (ღელე)²³

გამოღმა მელექედური

დიდიწიფელა
ჭალა
ნაჩიხური (გორა)

ლაშე

გაკირული

ქვედა კვირიკეთი

წმ. კვირიკე (ეკლესია, სასაფლაო)
ღობირო (ვაკე)
ჭალა

სერის უბანი

ბასრა

კარახტინი (ადგილი სასაფლაო გზაზე)
სადავო ჭალა (სათესი)
ნაკაიძეების საცივი (წყალსადენი აუზის მიღ-
მობები)
ხონელიას ტბა

გქაღია

კონეხი (ნასაყდრი, სასაფლაო)
საყდრის ფერდი (სათესი)
გოგვაძეების ღელე
თავბერისოული (ვაკე)
მამისოული (ვაკე)
ჩაგვასოული (ვაკე)
გოშველი (ვაკე)
ოთარისოული (ტყე)
ბახტია (ღელე)
საჩიხის ყელი
თედორეთი (ნასაფლარი)

²³ ზემოთ ნაბეჭად იწოდება.

ნარუჯას საბჭოთა მიწრწმობა

ანასეული

მიწისციხე
ორაფო (ღელე)

ნარუჯა

- საირშე (გორაკი)
- ღელა (ღელე)
- ბულურთა (ბორცვნარი)
- წაზღარბაზა (ვაკე)
- ფინჩიჯვარი (ვაკე)
- სპოტიეთი (სათესი)

ლაითურის საბჭოთა მიწრწმობა

- ნაეკლესიარი (სათესი)
- ჯავახიას მერე (ტყე)
- ბოგილის ეწერი (ვაკე)
- ნაუაცხვარი (ვაკე)
- სამტრეღე (ვაკე)
- ბარდის მუხურო, (ფერდობი)
- უსპენსკოე (ნასოფლარი)
- ნაზაღა (სათესი)
- აგუნა (ტბა)

ვანეთის სასოფლო საბჭო

გამოღმა ქაქუთი

- მერე (სათესი)
- კოკნარა (სათესი)
- სასახლე²⁴ (სათესი)
- კინჭობი (ბუჩქნარი)
- ნაკანაფევი. (გორა)
- პატაური (გორა)
- მოყვირალი (ღელე)
- ნაზაღა (ქელი)
- ბოსტანა (ბუჩქნარი)
- კაკაოლის ნაყანევი (სათესი)
- წყლის სათავანი (ღელე)
- შავი გურიელის ნამოსახლი (მ. ზოიძის ეზო)
- მაცხოვრის გორა (ნაეკლესიარი, სასაფლაო)

ვანეთი
ეწერი

- ხორცის მერე (სათესი)
- ქვასაკაფი (სათესი)²⁵

²⁴ ჩოლოქის პირზეა, შემორჩენილია ყორის ნაშთი.

²⁵ მეორენაირად ნინიძის მერე.

- ყენიასოული (სათესი)
- კარახტინი (სათესი)
- * მუხნარა²⁶ (სათესი)
- 7 ცხემლის ხიდი (ადგილი ეწრის ლელეზე)²⁷
- გურიელის საკურდღლე (ტყე)
- ხარაისოული (ნამოსახლარი)
- ბარამიძისოული (ნამოსახლარი)
- თხილაიშვილისოული (ნამოსახლარი)
- პალიასოული (გორა)

ქანიეთი

- მუზარათი (გორა)
- ჩაბიასოული (საკარმიდამო)²⁸
- გოგაისოული (გორა)
- * კერკეტვანი (გორა)
- ფინიჯვარი (სათესი)
- წმინდა გიორგის ტყე
- უკუფარული (ლეღე)
- * ჯინჭარული (გორა)

ლხივურის სასოფლო საბაო

ლხივური
ვაშტიალი

- ჯანაური²⁹ (სათესი)
- ხოშტაელა³⁰ (სათესი)
- ნაშენები (მაღლარი)
- ტრეის ნასახლევი (ნამოსახლარი)
- ციხის ფერდი (ფერდი)
- გუგუნური³¹ (ტყე, გორა)
- იათის ლეღე
- ცხერის საბანელა (ლეღე)
- ამუყაის ლეღე
- ყინვარაის წყალი (ლეღე)
- ნაბაკევი (ტყე)
- საძირკველა (სათესი)
- ფარნაოზის საცივი (წყარო)³²
- ნაეკლესიევი (გორა)³³

კვაჭალათი³⁴

- შვერიათი (სათესი)
- * ეწერი (სათესი)
- საქართბია (ადგილი გზაზე)

²⁶ წინათ მელიათი ერქვა.

²⁷ აქ წინათ ცხემლის ხიდი ყოფილა და სახელიც აქედან შერჩენია.

²⁸ ამ საკარმიდამოში (ამჟამად ეკუთვნის კ. შავიშვილს) შემონახულია „ჩაბიას ტახტი“ მხედრული წარწერით, რომელშიც იხსენიება „გ(იორგ)ი ჩაბია“.

²⁹ მეორენაირად — ჯანაურა.

³⁰ ალბათ ხოსიტასოული?

³¹ ალბათ გუგუნავასოული.

³² ფარნაოზ ურუშაძე (ლხივურის მამასახლისი).

³³ ექადიის სერის ფერდზეა.

³⁴ ალბათ-ქვაჭალათი.

ლეთისმშობლის ეკლესია

• ნურიალი (ადგილი ლეთისმშობლის ეკლესიის ს. დ-ით)

ნიაბაური

გამოღმა ნიაბაური

სოხაბი (ვაკე)
ნასიმავრევი (გორა)
ქარისაქროლი (ტყე, ვენახი)
ეკისოული (ვენახი)
ნაბაღა (ტყე)

ვალმა ნიაბაური

ბაბიტოული (ტყე)
გუდისონი (ღელე)
შავი ტყე
ნახარატევი (ტყე)
ურ/ურ/შა/მისოული (ვენახი)
ხახალას ნასახლეთი (ნამოსახლარი)
წ/ყ/ა/ვ ბერძელულა (ტყე)
ბოვილა (ტყე)

ოქროს მუხურა³⁵

ქვაბლის ღელე
ნამოხვარა (სათესი, ვაკე)
• ყოჩოხეთა (ტყე)
ნაყოფური (ვაკე)
ბუჭაის ქედი
• ცოცხა (ვენახი)
შოშიტაველა³⁶ (ფერდობი)
სარეცხელა (ღელე)
ნასაყდრალი (ნაეკლესიარი)
ხიტლაური (ნაეკლესიარი)
ნაჩამურალი (ვენახი)
• სკაქლანდო (ფერდობი)
თოიციშარანი³⁷ (ნამარნევი)
ათინურა³⁸ (ძველი ნამაღლარევი)

ჭავლა აჭი

აჭია (ტყე, ღელე)
ნაციხვარა (გორა)

შაკვანეთის სასიკლო საბაო

შაკვანეთი

მერე (სოფ. კუთხე)
სადავო ჭავლა
სატურია (სოფ. კუთხე)

³⁵ რეკლუციამდე ქვედა ნიაბაური ეწოდებოდა.

³⁶ ალბათ, შოშიტაშვილისოული.

³⁷ თოიძის შარანი.

³⁸ ათინური ჭიშის ვაზი.

- დანგრეულა (ღელე)
- შოტაული (სოფლ. კუთხე)
- საკვიბორჩხლე (ღელე)
- ნაკაშიძის ვორა (ნასახლარი)
- ხარისკიდურა (სათესი)
- ბურღანა (ვორა)
- გოლიათოური (ვორა)
- ჭალისუბანი (სოფლ. კუთხე)
- ბალისუბანი (სოფლ. კუთხე)
- კოდმისთავი (ვორა)
- ეწერი (სოფლ. კუთხე)
- * წყაღეშანა (სერი)
- კიკვატა (ღელე)
- † სხალაური (ჭალა)

გოგიეთი *

- შუამინდორი (სოფლ. კუთხე)
- ✧ ეკნარა (ფერდობი)
- ნაგშირევი (სათესი)
- თეთრუშა (ღელე)
- ბოლოწმინდა (ღელე)
- კორტოხა (სოფლ. კუთხე)
- აბელაური (სოფლ. კუთხე)
- ნაშენება (ფერდობი)
- კოხნარა (ფერდობი)
- იაკობისოული (ფერდობი)
- წმიდა დიმიტრი (ნაეკლესიარი)
- დიდამული (ფერდობი)
- ✧ ნაგრაღა (ბუნქნარი)
- ნაჭარველი (ფერდობი)

მთის გზა

- მალა გოგიეთი (ნასოფლარი)
- ხუბოული (ფერდობი)
- ქროშეხანი (ფერდობი)
- ნაფოშტარი (ვორა)
- სასტაყეთი (ტყე)
- სახეტი (ტყე)
- წყალთელა (ღელე)³⁹ †
- დიდნავომარა (ტყე)
- ნაძროხალი (ტყე)
- დაწერილი (ტყე) †
- სასვენია (ტყე)
- საკალმახე (ღელე)
- მთაპატარა (ტყე)
- ტაბნარა (ტყე)
- ნარუსალა (ტყე)

დიდაგიდაყვას ხევი

- ქვაბისკარი (ტბა ავიდაყვანზე)
- ნატეზი (სათესი)
- პატარა ნატეზი (სათესი)
- ქორისშული (ტყე)

³⁹ წყალწითელა.

† წიფელწვერი (ტყე)
პატარა ნაგომარი (ტყე)
ნაორღვალი (ტყე)
კენჭისაყარი (ტყე)

პატარა აგიდაყუა

ცხენიზრუგი (სერი)
გორშაღალი (გორა)
ყორნალა (ტყე)
ნაყარგველა (ტყე)
† ცაცხა (ტყე)

შემოქმედის სასოფლო საჯარო

ზედა კვირიკეთი

წიფურდიდი (სათესი) *
ნაბჭუარას პირი (სათესი)

წითელთა

გუგულისთელი (სათესი)
მეფისწყარო (წყარო)
კაკიატა (ლეღე)
წყაფშანა (გორა)

შემოქმედი
ფატარი

არკუნა (ლეღე)
ტრედისღეხა (სათესი)
* ტუმბაური (სათესი)
* ტევენდიდი (სათესი)
ჩხაერანა (სათესი)
* ლენჭა (სათესი)
ნასასირალა (სათესი)
მგრე (სათესი)
ლაღიძისოული (საკარმიდამო)
კარის ყურე (სათესი)

ვინებისკარი

ფოცხელაური (სათესი)
ჭალაურა (სათესი)
* თეთრყურძნალი (გორა)
ლაშე (გორა)
ღარისწყარო (წყარო)
ტელარური (გორა)
მესხისოული (გორა)
რომწვარა (გორა)

შემოქმედი

აქიშა (მდინარე)
ბერის სენაკი (გამოქვაბული)
ღარღიშანა (ფერღობი)

კორისფერდი

წმინდა გიორგი (ეკლესია, სასაფლაო)
ფდენტისოული (სერი)

გორისლელე
საირმის სერი
ნაეკლესიევი⁴⁰
ნაჯიხურალი (გორა)
ნაკალევი (სათესი)
მორცხენა (ბუნკნარი)
ნასაენები (თხილნარი)
კუღიანა (გორა)
ძანიძგევი (სათესი, ტყე)

ტყეები

ცხინკულა
სამთავი
ძინნარა
სახვეტი
ნაშვავები
სარჩობელა
ჯოჯობეთა
ამილახერის ქვა

გომი

ჭაქუხა (ჩანჩქერი ბეჟუხე)
ლომბორეთი (ღელე, ტყე)
ქვათეთრი (ტყე)
ფიჭალი (ტყე)
თელისკარავი (გორა)
ქერციმელა (ტყე)
ქვაწიაბა (ტყე)
ნასახლევა (გორა)
სატურია (ტყე)
გორგანული (გორა)
წყალწითელა (ღელე)
კალუა (ღელე)
ნაბოსტნარი (ტყე)
ღოლაური (გორა)

გომის მთა

შაფაქური
საირმე
წიფნარა
საქვათა
ქვაციხა
მოყორილი
ნაფოცხვარა
ხასანაღის ჭალა
ტყენგელა

ბოგვაურის სასოფლო საბჭო

ბოგვაური

ნაბეუარას პირი (სათესი)
ქაბუკვარი (ნაეკლესიარი)

40 შემონახულია ნაშთები.

ნასახლევი (ვაკე)
თალარა (სათესი)
საყდარი

დვავაზუს სასოფლო საბჭო

ღვებზე⁴²

მერე (ნატანების პირი)
ზეგანი (სერი)
ტვერი (ვაკე)
ღობირო (ვაკე)
ქალა (საძოვარი)
* ლენკუა (წყლიანი ადგილი)
ღვებზე (ნატანებიდან გამოტანილი რუ)

გალმა ღვებზე

საქურდღღია (გორა)⁴³
სტოლონჭრო (ღელე)⁴⁴
ნაჭოგვარა (ვაკე)
კუპტია (ღელე)⁴⁵
ბითომი (ღელე)⁴⁶
მალელა (ღელე)⁴⁷
ლაშე (მინერალური წყალი)
* ნიგვზნარა (ვაკე)

ცხემლისხიდის სასოფლო საბჭო

ცრემლისხიდი

ქვედა უჩხოზი

ქალა (ნატანების პირი)
ცხემლისხიდი⁴⁸ (ადგილი ნატანებზე)
ძლევის კარი (სასაფლაო)
ღვებზეა (მდ. ნატანებიდან ხელოვნურად გამოყვანილი რუ)
ხაღრისწყალი (ღელე)
* ოჭომა (ღელე)

ზედა უჩხოზი

მეხრისოული (ტყე)
ჩუნია (ტყე)
გვერდა (ღელე)
გოგოლაური (ფერდობი)

41 მეორენაირად: ქალასაყდარი.

42 მეორენაირად „შუა ღვებზესაც“ უწოდებენ.

43 ახალი სახელია, კურდღლის ფერმის აშენება იყო განზრახული.

44 ერთვის მდ. ნატანებს მელექედურში.

45 ერთვის სტოლონჭროს მარცხნიდან.

46 ერთვის ნატანებს მარჯვნიდან. ეს ღელე შოდის ბაღდადიდან, ბითომად იწოდება ქვემო წელზე, ზემოთ კი მხოლოდ „ღელეს“ ეძახიან.

47 ერთვის მდ. ნატანებს.

48 ეს ადგილი ჩვენს დროში იქცა სოფლის ცენტრად.

ლეგური (ტყე)
 ორონა (ღელე)
 მეგვერდა (სათესი)
 კირჩხლისოული (სათესი)
 * ვერსისქვა (ჭვა)⁴⁹

ბაღდადი

ქვედა ბაღდადი

თავკობული (სათესი)
 ნაურიალი (სოფლ. კუთხე)
 † დაღერჭუი (ტყე)

ზედა ბაღდადი

მჭავეისოული (სათესი)
 ქათამაძისოული (სათესი)

ვაკიჯვარის სასოფლო საბაგო

* ეწერი

აკვანის ქელი (სერი)⁵⁰
 ეწერი (სოფლის ცენტრი)
 დურღანას ღელე
 ვოგაურა (სათესი)
 ნაფარახევი (გორა)
 ოთოკვირი (სერი, სოფლის კუთხე)
 საწვიმი (გორა)
 ნისაბოგვარი (ტყე)
 საისრის ღელე
 ელესაყარა (გორა)
 ნატეხი (გორა)

ფამფაღეთი

თიხნარი (ღელე)⁵¹
 ნასაყდრალი
 თეთ/რ/ღელა
 ჭედისძირი (სათესი)
 დობირო (სათესი)
 † ლეღვისაყანე (სათესი)
 ჩიტაური (სათესი)

ვაკიჯვარი

ზეალაური (სათესი)
 ტბაშავეი (ჭაობიანი ადგილი)
 გეპალაური (სერი)
 საირმია (ღელე)
 * შველის ნაწოლი (ტყე)
 საცივი (წყარო)
 ზეგანი (სერი)
 * დიდმერე (სათესი)

ქორისბუღე

ჩხიკვა (გორა)
 საკალმახე (ღელე)

49 ჭაბუკიან ზედ გემისნაბამი
 50 ეძახიან „ხომერიკის დუქნებსაც“.
 51 ეწერისა და ფამფაღეთის გამყოფი.

ნანალიარი (გორა)
დათვის ნაყანვეი (სათესი)

შთის გზა

თავეაკიჯვარი
სამგელია
პატარა საბაჟო
შავი ლარები
წითელი ლარები

მთისპირის სასოფლო საბაჟო

ზედა ოქროსქედი

გურეჯა//გულეჯა (ღელე)
ყანაგრძელა (სერი)
მთავარანგელოზი (ნაეკლესიარი)
დიხაშხო (სათესი)
საყდრის ფერდი (ფერდობი)
ხატის მამული (მალარი)
ჯვარი (გორა)

მთისპირი

რუსოულა (გორა)
ფერას წყარო (წყარო)
ჭიქაურა (ფერდობი)
ტობაყური (ტბა ბახვისწყალზე)
დანადები (სათესი)

ციხისუბანი

მძინარის ღელე
ჩანაქცევი (ტბა)
ციხისფერდი (ფერდობი)
ციხე (ასკანის ციხე)

უკანავა

ზულაური (სათესი)
კვიჩილაური (სერი)
თოფურიათი (სოფ. უბანი)
ტურაკება (ტყე)
თეთრიშვანი (ტყე)
თხემლარა (ტყე)
ღელემური (სოფლ. უბანი)
ღოლოსქედი (სერი)
ჯარღალა (ტყე)
ნაფოშტვარი (ტყე)
ყარბიშვილების გორა
ნაჯორიელები (ვაკე)
ცხენისკბილა (სამოვარი)
მოყორვილი (ვაკე)
ჯვარიანი წიფელა (ტყე)
საირმე (ტყე)
მხიარულა (გორა)
ნამონასტრევი (ნაეკლესიარი).
ოჩხამურა (ღელე)
ხენჩელა (ღელე)
ნაციხვარა (კლდე)
ღეშვისქედი (ნაციხვარას ფერდი)
ამბაკოს სატეხი (კარიერი)

- გრიგოლის კრილი (ტყე)
- სასვენია (მინდორი)
- ლათვის ტანისბანი (ტყე)
- დამწვარი ღუქანი (ნაღუქნარი)
- ნაგულიევი (ფერდობი)
- ლიდრაყა (ტყე)
- ფოქვა (ტყე)
- ყელა (გასავალი)
- პატარა საგვერდული (ტყე)
- დიდი ნაჯოგვარი (ვაკე)
- ლიდი საგვერდული (ტყე)
- ჩანდრეილი (ტყე)
- პატარა ბახმარო
- ბახმარო (აგარაკი)

ვანისქედი

- საყივარა (ტყე)
- საწვერო (ტყე)
- ოჩორჩხე (ღელე) ✓
- ნათლისმცემელი (ნაეკლესიარი)
- დაბლა ვანისქედი (სოფ. კუთხე)
- ნაციხვარა.

ბახვის სასოფლო საბავო

ბახვი

ქვედა ბახვი

- ეწერი (სათესი)
- ზეგანი (სერი)
- შუა ზრუგა (ბორცვი სერზე)
- ნაძვისფერდი (ბუნქნარი)
- მისადგომი (სათესი)
- ნაფინხვარა (ტყე)
- ოროკი (ფერდობი)
- შერე (სათესი)
- შაექვედა (სათესი)
- ქომიშაური (სათესი)
- ქანახელა (სერი)
- საკეცია (ღელე)
- აბანოსფერდი (ფერდობი)
- ტვერი (ვაკე)
- დილენშუა (ჭაობიანი ადგილი) ✓

ზედა ბახვი

- დობორჯვინა (ღელე) ✓
- ეწერი (სათესი)
- რუშავა (ღელე)
- ღურღანა (ღელე)
- ქალიზრუგა (ფერდი)
- სასირე (ტყე)

მშვიდობაური

- ქარციმელა (ფერდობი)
- ტბაშავა (ტბა)
- გულეფა (მდინარე)
- კუშტულა (გორა)

- ნიგვზნარი (ტყე)
- სახვევი (სათესი)
- მურეშაული (ფერდობი)
- კანკუთი (ფერდობი)
- ოჩორჩხა (ტბა)
- პატარა ოჩორჩხა (ჩანჩქერი)
- ბაკისოულა (ფერდობი)
- ნაშენი (მალღარი)
- წაბლარა (ტყე)
- საქორისთავი (გორა)
- თეთრუშანა⁵² (გორა)
- ნაისლარი (ვენახი)
- მზეხურა (ფერდობი)
- ნადარბაზვეი (ვაკე)
- ეკალა (ფერდობი)
- მახატვრანი (ფერდობი)
- ტალაკვანი (სათესი)
- ნასახლევი (ნასახლარი)

ასტანის სასოფლო საბჭო

ასკანა⁵³

- ციხია (ბორცვი)
- დათველა (ვაკე)
- წითელღელე
- გულეფასპირი (სათესი)
- ძიროულა (ტყე)
- ტაკაურა (ტყე, სათესი)
- დიხაშხო (სათესი)
- ქაციმერა (სათესი)
- ნასაკირალა (სათესი)
- სატურია (ტყე)
- ხარული (შემადლებული ადგილი)
- ლაშე (სათესი)
- ფარცაკოული (სათესი)
- შუალღელე
- ცხენიზრუვი (ბორცვი)
- ზოგილა (ფერდობი)

დაბალი ეწერი

- მოსკანეთი (ტყე)
- ვახტანგის ნასახლევი (ტყე)
- ნაღომვარა (ფერდობი)
- ჩინჭარაულა (ღელისპირი)
- ლაქაშშანა (ღარდა)
- გოხაური (გორა)

მზიანი⁵⁴

- ნაბადა (ტყე)

⁵² ვარიანტები: „თეთრუშონა“, „თეთრიშვანი“.

⁵³ რევოლუციამდე ამ სოფელს ერქვა გვაბრათი.

⁵⁴ ყოფილი ფიჩხიჯვარი.

ბოსტანა (ტყე)
ტურისუმანო (ტყე)
მუხნარა (ფერდობი)
დაბალი ეწერი
კილურაძისოფლი (გორა)

ნაბომრის სასოფლო საბომ

ნავომარი

სათავისთავო (სათესი)
გუგუნავეს ნამოსახლი (სერი)
ბაზარი (ს. ცენტრი)
წმ. მარინე (ეკლესია)
ნაციხვარი (გურიელის სასახლე)
ნაღინები (ღელე)
კორძაისველი (სათესი)
შუატყე (სათესი)
ბეჭერან (ღელე)

ქანაური

ქვედა ქანაური

კოწია ვასაძის გორა (სასაფლაო)
შვერპატარა (სერი)
ეკიტიშვილების ადგილი (სათესი)
ჩიტიშვილების ადგილი (სათესი)
წყალწითელას პირები (სათესი)
საფუტყრე (ტყე)
ხოსელიების ადგილი (სათესი)

ზედა ქანაური

ავირისთავა (ტყე)
სანახშირე (ტყე)
ტალაბა (ბუჩქნარი)
სატურია (ბუჩქნარი)
ნაწისჭვილარი
ნაშვივები (ტყე)

მაღალი ეწერი

ნაბამუჯარი (ტყე) ✓
გვარამიას ნამოსახლი (სათესი)
ენაწილა (სათესი)
ბელტულა (ტყე)
გორსქვეშა (ბუჩქნარი)
წყალწითელა (ღელე)
კალანდაძის ადგილი (ტყე)

წყავისშტო

ქვაბისკერა (ტყე)
ქარაფი (ტყე)
ქაცვიანი (ტყე)

შუაისნარი

ანწლარა (სათესი)
 ნავარსკვლავები (სათესი)
 დევიძის წისქვილი
 ჯიკენარა (ტყე)
 ლომთათიძის ადგილი (სათესი)
 გრძელა (სათესი)
 მალულარიას ტყე
 კოჯორა (ბორცვი)
 ვეიმრალი (ბუჩქნარი)
 კუდიკოვის ადგილი (სათესი)
 ლიპარიტის ნასახლვეი (სათესი)
 უურეფას პირები (სათესი)
 დავარის ვორან⁵⁶

ძვინობნის სასოფლო საბჰო:

ბუჯნარი

ნადინები (ღელე)⁵⁷
 სარენწკელა (ღელე)
 ოროკი (სათესი)
 გრძელა (სათესი)
 ნაქერალა (სათესი)
 ჯიკენარა (ვაყე)
 მეღუსა ჩაი (ჩაი)
 უურეფას პირი (სათესი)
 ნარუები (ღელე)
 კოპიტნარი (საძოვარი, სათესი)

ქვენობანი

უურეფასპირები
 ოროკი (სათესი)
 შერე (სათესი)
 იალა (ფერდობი)
 ქვეცინარა (სათესი, ბუჩქნარი)

ბასილეთი

უურეფესპირი (სათესი)
 საქორია (ფერდობი)
 არუა (ღელე)
 ნაეკლესიარი (სოფლის ცენტრში)

ხიფისთავის სასოფლო საბჰო:

ქაჭიეთი

ნაოჩვარი (ფერდობი)
 გობისავგორავა (ღელე)
 სპაჰრე (ბუჩქნარი)
 გელოურა (სათესი)

⁵⁶ დავარ გოგიბერძე.

⁵⁷ ერთვის სუფსას მარცხნიდან.

ნაფარაბევი (ტყე)
სანისლობო (ტყე)
ჭვარნა (ტყე)

მეწიეთი

ტორვალა (წყარო)
სარეცხელა (ღელე)⁵⁸
ლომსუსუნე (სათესი)
მუგურუში (ს. კუთხე)
შუატყე (ს. კუთხე)
ცხენიზრუვა (სერი)
ხარატის ნატეხი (სათესი)
მალაღიფელა (სათესი)
ლორთაფონი⁵⁹ (სათესი)
წყალმაკარა⁶⁰ (მალარი, სათესი)
თხმელარა (სათესი)
ნაჯოგვარი (საძოვარი)

წიფნავარა

ლუკუმფხანე (სათესი)
სასვენები (სათესი)
ფეტოური (სათესი)
დათვისხალი (სათიბი)
ჭეციშერა (სათესი)

ბაჭიესოული

ლაშე (სათესი)
კალაშა (ღელე)⁶¹
საშულა (ღელე)
ლომოლა (სათესი)
მალაღიფელა (სათესი)
სურნალი (სათესი)
საბერძაო (სათესი)
საერისტო (სათესი)
ნაქალაქევი (ტყე)
ეფეფეს ბეროული (ტყე)

ხიდისთავი

სიო ბერიძისოული (ნამოსახლარი)
ოტიას ღელე
ნაფიცვარი (გორა)
ჭიჭოურა (გორა)
ლუგუბა (ღელე)⁶²
ჭიჭოურა (ვაყე)
მეჩენჭური (საძოვარი)
* მახას ტბა
საძველია (ყლდე)

⁵⁸ ერთევის ლუგუბას.

⁵⁹ ამ ადგილას კალაშა თხელია. გარეული ღორები აქ გადიოდნენ თურმე და ამიტომ უწოდეს ასე.

⁶⁰ ცივი ადგილია, მდარე ღვინო დგებოდა.

⁶¹ გუბაზეულის მარცხენა შენაკადი.

⁶² გუბაზეულის მარცხენა შენაკადი.

- სვიანები (სათესი)
- გვარამული (სათესი)
- თედორაძისოული (სათესი)
- ბერიძეების ჭაღები (სათესი)
- შეშელიძის ნამოსახლარი (სათესი)
- ჭოროშა (ღელე)⁶³
- მაკუხუბრა (ღელე)⁶⁴
- ოჩოჩხები (ვაყე)
- ანთაძნებისოული
- ბაიჭაძისოული
- ღუმბაძნებისოული

ზენობანი

- კობნარა (ფერდობი)
- ბარდნალა (ფერდობი)
- ფატარი (წყარო)
- ნასაკირალი (სათესი)
- ფოლოყოური (სათესი)
- საჭორე (სათესი)
- კოროშინაული (ვაყე)
- უცხიმელა (ჩაის პლანტ.)
- მალნარი (სათესი)
- საწვიმი (ფერდობი)
- ბერეყიანი (ბერეყიანის ნაქონი ადგილი)

ჯვარი

- ხუმბროელა (ბუჩქნარი)
- სახეჩობო (ბუჩქნარი)
- ლელვანარა (სათესი)
- ბოყვა (ღელე)
- ხატის მამული
- ყიენარა (სათესი)
- ბულვანა (სათესი)

თავზენობანი

- ნაბელაური (საძოვარი)
- ნასელავა (საძოვარი)
- საყდრისყელი (ყელი)
- საჯალამბრო (საყდრის ფერდობი)
- შიშლოურა (სათესი)
- კონცხოულა (გორა)
- ნაშენება (სათესი)
- დათვისღელე

ჩანისუბნის სასოფლო საჯო

ინტაბუეთი

- გოგიასოული (ფერდობი)
- ჭიაყოულა (სათესი)

⁶³ გუბაზეულის მარჯვენა შენაკადი.

⁶⁴ ერთვის გუბაზეულს მარჯვნიდან.

კონცხოულა (ტყე)
ლაშე (ღელე)
საყინულე (სათესი)

ჩაისუბანი⁶⁵

საბუე (სათესი)
ბელტულა (ვავე)
ოსკოჭირა (ღელე)⁶⁶
სახარია (ბუჩქნარი)
ღობირო (ს. კუთხე)

კაზიანი

რუთასოული (ფერღობი)
საქორე (ფერღობი)

გორა

გორა
შუაგორა
ფოთხაძისოული (სათესი)
ზედაგორა
საბუე (გორა)
შუაღელე

ბერეგოული

ოჩოჩხე (სათესი)
ბერეგეიანისოული (სათესი)

ჩოხატაურის სადაბო საბჭო

გუთური

საბუე (სათესი)
1 კოკნარა (№1 ჩაის ფაბრიკის მიდამოები)
საყირის ღელე (ერთვის სუფსას მარცხნიდან)
ნიგოფშია⁶⁷ (სათესი)
ნასულსარა (სათიბი)
რაცა⁶⁸ (სათესი)
ქვარნალი (სათესი)
გლახუნ ამაშუცისოული (სათესი)
ქეაბის ფსკერა (სათესი)
შოედანი (სოლის ცენტრი)
• ლავსნარი (სათესი)
ნაბაღვარი (სათესი)

ჩოხატაური

(ყოფ. ბირკნალა)

• წიქარულა (სათესი)
შხურნალი (ბუჩქნარი)
სათევზო (სათესი სუფსის პირას)
ხუნდაძის ჭალა (სათესი)
ნაბოსტნარი (სათესი)
• ბირკნალა (სათესი)

65 ძველი ჭვარცხმა

66 ერთვის სუფსას.

67 წინათ ნიგეზნარი იყო.

68 წყალი დგება, ნოყავს.

7. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV.

ერკეთის სასოფლო საბაო

ქვემო ერკეთი⁶⁹

მიგელოური (სოფ. კუთხე)
საქირისღელე
კახოლა (წყარო)
ექვთიმეს ციხე⁷⁰ (ნაციხვარი)
საბერიძაო (სათესი)
ბიჭატესგორი (გორა)
ციცოს აბანო (მინ. წყალი)
კვანცხოულა (გორა)
სარიბაო (სერი)

ერკეთი

შუაგორა (გორა)
საქივის ღელე
საყდრის გორა (გორა)
ტურიათამარა (ფერდობი)
მთავარანგელოზი (ეკლესია)

შუბანი

ნათოვი (გუბე)
ჯვარი (გორა)
ცხენისზრუგი (გორა)
ვანგოლა (ფერდობი)
საჩეხი (ტყე)
სერი (სერი)
მალნარი (გორა)
ბელეშაძისოული (სათესი)
საბეკა (სერი)
დათვისღელე
საგუგულე (სათესი)
ყელი (ყელი)
ნაჩამურევი (ფერდობი)
შუბლის ღელე
პასილიას ნასახლევი (ნამოსახლარი)

კობი

გაჭრილი (გადასავალი)
შეყრილი ღელე
ნაკოტები (სათესი).
ქელი (სათესი)
პლატონის ვაკე (სათესი)

ონჭიქელი (ონჭიკეთი)

ქვემო ონჭიქელი

ჯვარი (გორა)
ჯვარისღელე
გუგურა (ფერდობი)

⁶⁹ უწოდებენ ერერსაც.

⁷⁰ ექვთიმე მგალობლისწილი, რომელიც აქ სახლობდა გასულ საუკუნეში.

ქედი (სერი)
 სარცხილე (ტყე)
 საციყინია (ტყე)
 საწეში (სათესი)
 ბარნალა (სათესი)
 ვაჟე აბაშოული (სათესი)
 საარჩვია (ტყე)

ზედა ონჭიქედი

ღარჩიასოული (სათესი)
 ბარდლალა (ტყე)
 ურთხნალი (ტყე)
 გორნიგოზი (ტყე)

ხევის სასოფლო საბჭო

ბეოლიეთი

აბანო (ადგილი ვუბაზოულზე)
 ქედი (ფერდობი)
 ლეკისღლე
 ფეტოური (სოფ. კუთხე)
 დედისერი (სერი)
 შალნარი (ფერდობი)
 ასტარასარი (სერი)
 უღელტეხილი (ქედი)

ქეციმერა

დიღმერე (სათესი)
 ნაჯორიელუბი (საძოვარი)
 ნიკოს ჭალა (საძოვარი)
 ქვაბგალი (საძოვარი)
 ქვაბგალისღლე
 ლაშის გორა (გორა)
 თათრის შარა (გზა)
 ბერის კონახი (ვაჟე)
 წითელწყობილი (გორა)
 დადიანოღლისნაკლავი (ვაჟე)
 დაზოგვილა (ტყე)
 წითელტალახი (ტყე)
 შვეტალახი (ტყე)
 ჯვარიანი ნაძვი (ტყე)
 ჩაღუქნარი (ტყე)
 კალაშა (ღლე)
 ლუკის ნაკარვალი (ტყე)

ხევი

გიორგისოული
 ნასყდრალი
 ზედვაჟე (ვაჟე)

სატობის ღლე

ჯღენტისოული (სათესი)
 ნაოდვარი (ტყე)
 უკანდობირო (სათესი)

ცივი

მალნარი (სათესი)
 ღობორჯინისეული (სათესი)
 კაჭიკერია (სათესი)
 ნადირიული (გორა)
 ციხია (გორა)
 გომისკარი (ფერდობი)

საჭორისთავი

სანთია (სათესი)
 1 ეკნარა (ტყე)
 ჭეარი (ტყე)
 გოჯისოული (სათესი)
 ელვისოული (სოფ. კუთხე)
 კვირასოული (სათესი)
 ურის ღელე

ბუქსიეთი

ჭეასანაღა (ჭვის სატეხი)
 შენჭეხა (ჭაობიანი ადგილი)
 ქველა სერი
 1 რუსის რეხილა (ტყე)
 ჩიდილა (ტყე)
 საბამბია (სათესი) ✓
 სანაბელაღო (ტყე)

ბაბიტისოული

თათალური (სათესი)
 გომისკარი (სათესი, ტყე)
 შუაქელი (ქელი)
 გომასურა (სათესი)

ნაოდვარი

1 ნაჯოგვარი (სათესი)
 არჩილოური (ტყე)

ნაოდვარი

გამყოური (ტყე)

ნაბელაღის სასოფლო სახეში

თავბანტა

ჭველი თავბანტა

1 აღმართის თავი (ამოსავალი)
 1 ცხინალეგორი (გორა)
 ზეანი (გორა)
 ზეანის ღელე
 1 ჭეგვილა (ღელე)
 ქელი
 დობირო (ფერდობი)

ვაგამერა

საგორავა (სერი)
 თერენა (ტყე, ღელე)

ნაბეღლავი

დობირო (ვაკე)
 შუანაბეღლავი (სათესი)
 ვაკე (სათესი)
 პატარა ნაჭალაქევი (სათესი)
 დიდი ნაჭალაქევი (სათესი)
 ნახრევი (სათესი)
 ორჩხუმი (ტყე)
 თერენესთავი (ტყე)
 უკაშოური (ტყე)

მეფე წყალი

საკვილია (ტყე, დეღე)
 რუფიდი (დეღე)
 კუდესგორა (ტყე)

ქვაბლა

ქენჭეხა

ბულარეშვილის ნაყანევი (სათიბი)

ქვაბლა

ნაბურგალი (სათესი)
 სარკინია (სათესი)
 ვარჯილა (ტბა გუბაზუელზე)

ტბისყური

ალის ნაყანევი (სათესი)
 ცეცხლა კლდე (გორა)
 თელვანი (ტყე)
 ქვაბისაქცევი (ტყე)
 ზოტისწყვრი (ტყე)

საქონდრია

ოღროსული (დეღე)
 * ქადაგორია (ფერდობი, დეღე)
 * წიწყატა (სათესი)

დაბლა ჩხაკურა

კუდვანა (გორა)

ჩხაკურა

დიდი ქვა (ტყე)
 ყიშლა (ტყე)
 * მახობესგორი (გორა)
 * ბორბობია (გორა)
 * აჭყვა (ქაობიანი ადგილი)
 ონტეოლი (ტყე)
 მუჭუთა (მთა)
 საყარაულო (ტყე)
 ცხრაწყვარო (ტყე) ✓

ზოტის სასოფლო საბჭო

ქვედა ზოტი

ლობოროტი (ს. კუთხე)
 ქვედა ნადაბური (ს. კუთხე)

ზედა ნადაბური⁷¹ (ს. კუთხე)
 დიდსაშვეო (ფერდობი)
 დათვის ყანა (ს. კუთხე)
 ყვირალი (ღელე)
 საყდრის ყელი (ყელი)

ზედა ზოტი

თეთრი ღელე
 * ელიეს ნაყანევი (გორა)
 კვიციასპარია (ტყე)
 სურგებისწყალი
 კვირიკეს გორი (გორა)
 წვალნაჭარა (ღელე)
 ბუდილვათი (საძოვარი)

ხინისწყალი

საცივიანი (საძოვარი)
 ყელა (საძოვარი)
 წარხის ღელე
 კუნჭულა (საძოვარი)
 წყარვათი (საძოვარი)
 ხევა (საძოვარი)

მთები, საძოვრები, ღელეები

ღომის ციხე
 პატარა აბანო
 დიდი აბანო
 ვადალობილი
 * ვარდიანი ქვა
 ორგმაძის სათიბი
 * წიფნარი
 შუა გორა
 თეთრი კლდეები
 კილობანა
 შოკორველი
 ბერულავა ✓
 საწვიში
 ტბა
 საბარგორი
 * საწვი
 კარაეისღელე
 შედალექნარი
 ზოტიმერია
 ზამთრის ქობი
 ნიბლისწყალი
 * ბალიანი
 * მეკევიანაძე
 დასილული
 მესხის ნაკარვალი
 ხახეტა⁷² ნაკლავი

ბაზმაროს შიდამთები (მთები, ტყეები)

გურიელის წყარო
 მზის ამოსავალი გორი

⁷¹ ან დიდი ნადაბური.

სახვია
შედრეკილი
გრძელი გორი
კატრიანი
ბახვის თავი
ბახვისწყალი
ზოტიყელი
კერჩხიანი
ჩრდილა
საყორნია
ფაფარა
ავარაკი
ბაისტრა

ჯუმათის სასოფლო სახეობა

შუშანდარი

ოთარო (სათესი)
ლუხმელა (ხმელი ღელე)
ჭილოფნარი (სათესი)
კონცხი (გორაკი)

ზოვილი

კოდორი (სათესი)
შახისფონი (სათესი)
ჭალა (სათესი)
ლაშისღელე
ელიზადური (ბორცვი)
ჭობა (ს. კუთხე)
მეგო (გორა)

ხანეთი

სასირე (ფერდობი)
ჩიბუა (ღელე)
კრაპი (საძოვარი)
ბრავიანი (ვაყე)
რუსის მერე (სათესი)
ორშვალა (ვაყე)

ცენტრი ქუშათი

ღიხამფრა (საძოვარი)
ღობირო (სათესი)
ჩინათაურა (გორა)
გოგის წასახლევი (გორა)
ორნალასღელე

ნახურმევი

ნაჩაშურევი (გორა)
შავი გურიელის სასახლე
ნაორდალი (ტყე)
საურმე (გზა)
ჩხანარა (ფერდობი)
დღონაური (სასაფლაო)
ორანდილა (ღელე)
ხაეთასოფლი (გორა)

ცივი (ფერდობი)
კატისციხე (კლდე)

ძირი ჯუმათა

სახეთოსთავი (გორა)
კუშტულა (გორა)
კუნჭულა (ტყე)
ნაუყარა (ტყე)
ჩულა (ტყე)
წყარასოული (გორა),
კობა (გორა)

ქოკლაური

ლაშისღელე
კოტანასახლევი (ნამოსახლარი)
ბაბუსიეს ქვა (ლოდი)
ბერშოული (ტყე)
ჩხუტური (ტყე)
ზაქრასოული (ნამოსახლარი)
ლაფნარა (სერი)

ლაშე

ქვაფათა (კლდე, გამოქვაბული)
წვერაქელი (ქელი)
ზეგანი (სერი)
შუაგორი (გორი)
კომბუტი (სერი)
კოხისღელე
ოჩორჩხანე (ჩანჩქერი)
ცივი (ფერდობი)
ზელაყაყე (ვაყე)
დიდი კარავი (ფერდობი)
ღურცხუნა (ტყე)
ნამარნევი (ტყე)
მიწისსათხარა (ფერდობი)
საკილაო⁷² (ფერდობი, ტყე)
სასირე (გორა)
სასანათო (ფერდობი)
ნახუცრის ნასახლარი (ნამოსახლარი)
ქალების ნაბარევი (ფერდობი)
ლაგვა (ტყე)
შორისპირი (ტყე)

პატარა ბაილეთი⁷³

გოგორკული (სათესი)
თეთრი ეკლესია
სასახლე (გურიელის ნასახლევი)
სვანის წყარო

სილაური

ნაისხარი (სათესი)
თხრილი (თხრილი)

⁷² საკილა(ძ)ო?

⁷³ უწოდებენ ვალჭა ბაილეთსაც.

- ორთკა (სათესი)
- ნაბაკევი (საძოვარი)
- ავგორა (სერი)
- ცინცაურა (ტყე)
- ბოლონწრილა (ტყე)
- ჩიქოქურა (ბუნჩნარი)
- ნასათიბვარი (სათესი)
- ნაციხური (ტყე)
- შვერის გვერდა (ფერდობი)
- იანვლა (მინდორი)
- ჯაყელისოული (სათესი)
- თინათისლეღე

მამათის სასოფლო საბაო

ქვედა მამათი

- ქუშეთო (ს. კუთხე)
- ბერაისქედი (სერი)
- ქიჭარა (ნაეკლესიარი)⁷⁴
- ჯურაუცა (ვლდე)
- ტისკაურა (ტყე)
- წყავრა (ტყე)
- კუნთალეთი (ტყე)
- ობრდირი (გორა)
- ქალვანი (ს. კუთხე)
- მოჯაყულა (სერი, ღეღე)
- ვაყე-ნაგომარა (გორა),
- შაჭახურა (ღეღე)
- ლაშესლეღე
- ნიკოჭალისლეღე⁷⁵,
- დობირო (სათიბი)
- ნასახლევის ყელი⁷⁶
- ონჯარეთი (სათესი, საძოვარი)
- ყვირილები (ვლდეები)
- სხლებიანა (ტყე)
- სქმარტლიანა (ბუნჩნარი)
- ლეშბურა (ფერდობი)
- ბატონიშვილის ტყე
- ნამარნევი (ვაყე)

ზემო მამათი

- ათანასის ტყე
- სირმას გორა
- სამპურისთავი (ფერდობი)
- სეხნიასოული (ფერდობი)
- ჯიხანჯირი (ფერდობი)
- ღიხაშხო (სათესი)
- ბერეეთიანის ტყე
- ეკალა (გორა)
- საალებო (ვაყე)

74 აქ იყო წმ. იაკობის ეკლესია.

75 ქვემოთ ლაშისლეღედ, ხოლო სოფლიდან გასვლის შემდეგ მამათის ღეღედ იწოდება.

76 გზა მდის სილაურში.

ციხია (გორა)
 დედოფლე⁷⁷
 ტალახა (ტყე)
 ხატისმამული (სათესი)
 /მ/თაინათი (გორა)
 სათემო (ვაკე)
 კაკაცასოული (სასაფლაო)

საცავა

• ბარდიანი (ვაკე)
 ლაშხეთი (ფერდობი) V
 ზენდი (გორა)
 დიხაშხო (სათესი)

შათირი

ქვათირი (ფერდობი)
 ყელი
 გორდეღური (გორა)
 მიქენური (ფერდობი)
 უკანგერდი (ფერდი)
 წითელის კარი (გორა)
 ეწერა (ფერდობი)
 ბუჭარაძის ღელე
 საწირავა (გორა)

კონჭკათი

ქვეუკანა (ფერდობი)
 რობა (ქვაბული)
 კიბულა (გორა)
 ჭვარისფერდი (გორა)
 მოგნარი (გორა)
 ნაჩიხურალი (გორა)
 საქორე (გორა)
 დობირო (სათიბი)
 საკირე (ფერდობი)
 ქვარნალა (ფერდობი)

კარქიანი

ლაშე (ღელე)
 ხატისმამული (ფერდობი)
 ლაზნურა (დაბლობი)
 ოთონთო (სათესი)
 სასკია (ფერდობი)
 ლესელისოული (გორაკი)
 საწუშვა (დაბლობი)
 ბუენარი (ვაკე)
 საქუხი (წყალღვარდნილი)
 ლაწყვედილა (ვაკე)
 ნამეხარე (ვაკე)
 ოროკი (ფერდობი)
 დობირა (გორა)

77 ასე ეწოდება აცაურას ზემოწელზე, აცანაში შემოსვლამდე.

ქვედა ძიმიტი
ნასაქირალი

მევე წყალი (მინერ. წყარო)
ნემსაძისლელი (ტყე)
ჯახვანაყანევი (გორა)
• ბალისარეკი (ფერდობი)
კოკოტია (გორა)
ცხავათი (გორა)
წვინარეთი (სათესი)
ტალახა (სათესი)

კოხხა

დილაშე (სათესი)
გოთუასმერე (სათესი)
კეჭეხა (სათესი)
ხარხამეთისლეღე
ოჩორჩხა (ღელე)
სიპისლეღე
ეკალა (სათესი)
ნასახლევი (სათესი)
გორდელაური (სერი)

ფაფასკური

სამთავანი (სათესი)
საწერიასლეღე
დათვის საბუქნელი (ტყე)
პონას ნასახლევი (სათესი)
წითელი ღელე
საქორის ღელე

წყარო

ნატეხი (ფერდობი)
საიხვია (ჭაობიანი ადგილი)
საქორის ქედი (სერი)

ზედა ძიმიტი
თირი

საცავა (სათესი)
ლოლანეთი (ჩავარდნილი ადგილი)
სალეთო ქედი (სერი)
გომისკარი (გორა)

შათირი

უკანგვერდი (ტყე)
გოგვაური (ტყე)
წითელისკარი (ტყე),
შუალეღე

აგანის სასოფლო საბჭო

აიანა

ჯვარი (გორა)⁷⁸
ქვისსატეხია (ყეცის ქვის სატეხი)

78 აკეთისა და აიანის საზღვარზეა.

ნაჩიხურალი (გორა)
 ნაჩიხურალის ფენი (ფერდობი)
 ნაცბერი (გადასასვლელი)⁷⁹
 ოქნახელისღელე
 ნაძრახალი (სათესი)
 დიდნაყანევი (ფერდობი)
 ისრითაფი (გორა)
 ნაჩამურალის ღელე
 ჩხავრანი (ვაკე)
 ნოღნარი (ვაკე)
 შუახრუკი (გორა)
 დაბლაქედი (გორა)
 სამება (გორა)
 პაშაქედი (გორა)
 კარჩხალი (ქვარნალი ადგილი)
 ნალომარა (სათესი)
 ნაკოტეარი (სამოვარი)
 ვაშლაისღელე
 შორთუნელი (სათესი)
 ლუბლერი (ფერდობი)
 დიხაშხო (ფერდობი)
 ველი (სოფლის ცენტრი)
 სასირე (გადასავალი)
 კორჩალეთი (ფერდობი)
 ეწერი (ვაკე)
 ნასახრუალი (სათესი)

შრომის უბანი

ნაციხვარი (ადგილი ჩიტის ქედზე)
 ნაქურალი (ჩიტის ქედზე)
 ჩიტისფეხი (ფერდობი)
 პაწაგორა (გორა)
 ქომახილა (ღელე)⁸⁰
 ლოღანეთი (ფერდობი)
 გორმაღალა (ფერდობი)
 ოთხაზიარი (გორა)
 კიბულა (ღელე)
 ბარდნაღაჲ (გორა)
 ნატეხი (გორა)
 ცხემნარა (გორა)
 ნასენაკვარი (ნამოსახლარი)⁸¹
 ბერისწყალი (წყარო)
 დობირაჲ (გორა)

წყარო

აცა(ნ)ურა (მდინარე)⁸²
 ზრუგეთი/ზრუგეთი (გორა)
 ხოროთა (ზრუგეთის ფერდი)

⁷⁹ აცანა-ნიგოთის დამაკავშირებელია, ინწრუას დასავლეთით.

⁸⁰ აცაურას მარჯვენა შენაკადი.

⁸¹ ბერი ცხოვრობდაო ვინმე.

⁸² ერთვის სუფსას.

- ნასახლევი (ბუჩქნარი)
- ნარიცვალა (ფერდობი)⁸³
- ჭყინა (გორა)
- ტყებლა (გორა)
- მიჭლაისოული (ვაკე)
- კოცორა (ბორცვი)
- ფოლოთა (ფერდობი)
- ყინაყეთი (ფერდობი, ვაკე)
- ნაჭუმარევი (ფერდობი)
- საბოია (ფერდობი)
- ყელი (გადასასვლელი)⁸⁴
- ელიბადო (ვაკე)
- ქალა (ვაკე)
- ქალიზრუგი (გორა)
- ნაფაცხვარი (ვაკე)
- ჟღელტახური (სერი)
- ვაკეჩაგუნა (ვაკე)
- ნაშენება (ვაკე)
- ფარეხი (ვაკე)
- გონჯავრა (ფერდობი)
- სამტრედია (ვაკე)
- სახრუა (მთა)
- სათოლია (მთა)
- წასვამილა (ლეღე)
- წყარუა (ვაკე, ფერდობი)
- ჯიკნარა (ფერდობი)
- ცინცაბურაჲ (ვაკე)⁸⁵
- ნაცარაჲ (ფერდობი)
- ქინჭლაური⁸⁶ (ფერდობი, ვაკე)
- ქაისახტომი (ხრამი)
- ნაროფინევი (ლეღე)⁸⁷
- ნაჯოგვარაჲ (ვაკე)
- მალუვედილი⁸⁸ (გორა)
- ნაფაცხვარი (ტყე)
- ნაოყარაჲ (ლეღე და მისი პირები)
- სალორია (ტყე)
- ორაგვისზრუგი (ტყე)
- მეუფელა (ტყე)⁸⁹
- გულიეთა (ვაკე)
- ბაბუაჲსკრილი (თხრილი)
- ეკალა (ბუჩქნარი)
- ოფიშტია (ადგილი აცანურაზე)
- ოქონა (ნამონასტრევი)
- ჯვარი (საძოვარი)
- ნაჭინარევი (გორა)

83 მეორენაირად „ნაცერცვალა“.

84 მდებარეობს გორასა და ნაჭინარევეს შორის.

85 ვარიანტი „ცინცაბალურა“.

86 ქინჭლაძისოული.

87 აცანურას შენაკადი მისი სანაპირო ტყეებით.

88 დადასტურებული გვაქვს მყუვალდიდც.

89 ერთვის აცანურას.

აკეთი

ქვემო აკეთი

მერე (სათესი)
 ქალა (სათესი)
 ჩუგურული (ქალა)⁹⁰
 სათიბი (სათესი, სათიბი)
 ანდრეშეა თავდგირიძის ნასახლევი (გორაკი)
 მიწის სათხარა (სამოვარი)⁹¹
 ნაკიძეების გორა
 იულოს ქალა (სათესი, სათიბი)⁹²
 დეხაშხო (სათესი)
 ჩიტისმთა (გორა)
 ზეგანი (სერი)
 მელეტოური (გორა)⁹³
 ჯაყელების გორა (გორა)
 ბოლქვაძისოული (სათესი)
 მგელაძეების გორა
 ოროკი (ს. უბანი)
 ნაშენი (ფერდობი)
 საქონლის ღელე

ზემო აკეთი

აკურასპირი (სათესი)
 მაცხოვარი (ეკლესია)
 თავდგირიძის ნასახლარი
 თიკაბრა (ღელე)⁹⁴
 ფიჩხვეელი (ვაკე)
 საღვთოს ქელი⁹⁵
 სალორია (ვაკე)
 საყორნია (ტყე)

გაგური

ჯიხური (სიმაგრე სუფსაზე)
 მერე (სათესი)
 საკიბორჩხლო (ღელე)
 ქალები (სათიბი)
 ავთანდილ თავდგირიძის ნასახლევი
 ნაცხვარა (გორა)
 ოროკი (სათესი)
 ოყოვილა (ღელე)
 ქვარნალა (სათესი)
 დობირა (სათესი)
 დიხაშხო (სათესი)

⁹⁰ ვარიანტი — „ჩაგურული“.

⁹¹ აქ ძველიდანვე თბრიდნენ და დღესაც თბრიან კრამიტის მიწას. ამ მიწის ფონდზე მუშაობს დღეს აქ ლანჩხუთის ადგილობრივი მრეწველობის კომბინატის კრამიტის ქარხანა. ამავე მიდამოებში აგურის მიწაც ბლომადაა.

⁹² იულო გოგვაძე.

⁹³ მელენტიოული?

⁹⁴ აცანურას მარცხენა შენაკადი.

⁹⁵ მეორენაირად: „თავდგირიძის ქელი“.

ყურიათი (სათესი)
ქვაბა (სათესი, ღელე)
მერეები (სათესი)
მაცხუარასკარი (გზაჯვარედინი)
როსტომ თავდგირიძის ნასახლევი
თოკაურა (ღელე)
ლაშე (სათესი)
თოხანების საჯვარე
ფოლოთა (სათესი)
ნაბაღვარი (სათესი)
სამაჭრე (სათესი)
საკაიიქელი
ყარამან თავდგირიძის ნასახლევი
წყლის ჩამურაძღელე⁹⁶
სერი (ტყე)

ქანუათი

ოროკი

მუხტა (ღელე)⁹⁷
ჭალა (სათესი)
სასახლის გორა
საბჭოთა მამული (სათესი) v
მოდებაძისოული (ვაყე)
ბოვილა (ღელე)
ხარნალა (სათესი)
ნაისრალა (სათესი)
ქვაბა (ქვარნალი)
ღიხაშხო (სათესი)
სამაქვანა (ღელე)
ყურთუში (გორა)
ზეგნები (სათესი)
ფოსუა (სათესი)
წყულანების საურმე (ტყე)
კიბულა (ღელე)
ქვაყულე (გამოქვაბული)
ციციბური (ტყე)
ორპირა (ღელე)
სურნალი (ტყე)
მოყვერული (ტყე)

ყურიათი

საკალმახე (ღელე)
ჩიჩუას ტყე
ტყეშავე
წყულაძის ტყე
სატეხია (ტყე)
ეკლიზტუგი (ტყე)
საფარდია (ტყე)
ფინიჭვარი (ტყე)⁹⁸
ქვაბა (ღელე)

⁹⁶ ერთვის თაკაურას.

⁹⁷ სუფსის მარჯვენა შენაკალი.

⁹⁸ აფგილი ნივლითის საზღვარზე.

ვადჭკორისოული (ფერდობი) ✓
 სასირე (ტყე)
 ტბაშავი (სათესი)
 საყეცია (ქვისსატეხი)
 საჯვარე (გორა)
 ცივის წყარო

ზეგანი

ხატის მამული (სათესი)⁹⁹
 მახარული (ფერდობი)
 კუხურვანი (ფერდობი)
 ვოგუური (ფერდობი)
 ვორი (საძოვარი)
 კაციური (ფერდობი)
 ნარუჯი (ფერდობი)
 მელისსარჩობი (ვაკე)
 ნაკაფი (სათესი)
 დათვის საწოლი (ტყე)
 თეთროსვანი¹⁰⁰ (სათესი, ტყე)
 ბურნალი (ტყე)

ჯომლითის სასოფლო საბჭო

ჯომლეთი

ნაგუმრალა (სათესი)
 ჭვარნალი (სათესი)
 ოროკი (ს. კუთხე)
 ნაციხვარა (ნასახლარი)
 დიხაშხო (ს. კუთხე)
 შუბანი (სასაფლაო)
 ლაბაშენი (სათესი)
 კონცხოულა (გორა)

ვანი

ვეშაბა (სათესი)
 ვანკათი (ს. კუთხე)
 წაბნარა (ფერდობი)
 ჭეულა (ს. კუთხე)
 სამარჭვანი (ს. კუთხე)
 ბორბალა (სერი)
 ნაციხვარა
 საწირავა (გორა)
 ვანი (ს. კუთხე)
 დიდვაკე (ვაკე),
 შონაული (სათესი)
 მერობა (მინდორი)
 ციციბური (სათესი)
 მუხი. ჩაშური (ტყე)
 წაბნარა (ტყე)

⁹⁹ კანჭათის მთავარანგელოზის მამული.

¹⁰⁰ თეთროსნის ხატისადმი შეწირული ტყე (ნიგოთ-კანჭათის საზღვარზე).

სამება

ქვედა სამება

- კვირთის ღელე
- ლაშე (ღელე)
- ღინაშხო (სათესი)
- ნაშეები (ფერდობი)
- ჭანაყოული (სათესი)
- ჭერები (საძოვარი)
- ჩრდილა (ფერდობი)
- ობლისყოული (სათესი)
- პეტრეს გორი (გორა)

ზედა სამება

- ჩიტლა (ტყე)
- ხუროული (ტყე)
- ტაბელა (ტყე)
- ეკალა (ტყე)
- ნაყოფიერი (ვაკე)
- ნასამებვარი (გორა)
- ხაჭალია (ბუჩქნარი)
- საკეცია (ტყე) *
- იორდანეს წყალი (წყარო)
- ჩუნიეთი (გორა)
- საკალმახე (ღელე)
- მჭედლოური (ვაკე)
- 1 ნალობიევი (ბუჩქნარი)
- 4 მუხის სასირე (ტყე)
- ნაწახლევი (ტყე)
- 2 ბონალი (ტყე)
- იედორული (ტყე)

განახლება

(ძვ. ამალემა) ✓

მაჩაქი

- მერე (სათესი)
- ბეგო (გორა)
- სამეველო კარავი (მინდორი)
- ოროკი (სათესი)

ქინძალური

- სატახია (სათესი)
- 1 კოპიტნარი (სათესი)
- ბირკნალი (სათესი)
- ნატბეური (სათესი)
- კობალისოული (სათესი)

ქვათორი

- კოტრაულა (სათესი)
- სამანა (სათესი)
- აფსეროულა (სათესი)
- ტალახა (საძოვარი)
- ზონარეთი (ფერდობი)
- იარნალი (სათესი)
- ხარაზნების ტყე

- გვერდოვანი (სათესი)
- სიბა (ქვარნალი)
- ჭარაჯა (ფერდობი)
- ქვისთავი (გორა)
- ლელვინი (გორა)
- სასირე (ტყე)
- საქარია (ტყე)
- ბარდნალი (ტყე)
- დათვის ნათრევი (ტყე)
- ნასამჭედურალი (ტყე) ✓
- როკის ხიდი (ჩავარდნილი ადგილი)
- საირაო (ტყე)

შუბლა

- ტალახას ფერდი (ფერდობი)
- ნაცხვარალი (ტყე)
- ნაცხნოსი (ტყე)
- ეენახიანი (ტყე)

შუა განახლების სასოფლო სახომ

შუა განახლება
ეწერი

- თორიას ჰალა
- შუა ჰალა (სათესი)
- ტალახი (სათესი)
- სახარეები (სათესი)
- ეწერი (სათესი)
- ქოქოლაური (სათესი)
- ლაშე (აბანო)

დობირო

- სინდოური (ს. კუთხე)
- ქვების ლელე
- ლაფინჯარა (ფერდობი)
- ჭარქეები (ქვარნალი)
- ბარდნალა (სათესი)
- ცხემლნარი (სათესი)
- ნატეხი (ფერდობი)
- ნატბოურა (ადგილი ქვების ლელეზე)
- ლეშვანი (ღელისპირი)
- სასკვამე (გორა)
- ვაკეწვერი (გორა)
- უღაბნო (ნამონასტრევი)
- ჭორისაგორაჯა (გორა)
- შავის ტყე
- თოთო გვერდი (ვაკე)
- სადარამო (ტყე)
- ნაისლარი (ტყე)
- სასირე (ტყე)
- ნევენები (გორა)
- ნევენების ლელე
- ნაშენი (მალარი)
- გადმოსახედი (გორა)
- საკეცია (გორა)

ქვიშნარა

- ტბორისთავი (ადგილი ნევენების ლელეზე)
- საკეცია (ფერდობი)
- ბაბუას ბუკი (ტყე)
- სასირე (ტყე)
- დისაისლე (ტყე)
- ტიალგორი (გორა)
- ისლისთავი (ტყე)
- ✕ თხინვალი (სათიბი)
- ✕ ბარდნალა (სათესი, მალლარი)
- ბელნარი (ტყე)
- ნანსავლები (ტყე)
- გუბე (ჩაყარდნილი ადგილი)
- სასვენია (ტყე)
- ნაინქლები (ტყე)
- ლობოროტი (ტყე)
- ვეფოკასოული (სათესი)
- ✕ წიწვებიანი (ტყე)
- ✕ ჩხამნარა (ტყე)
- ✕ თბემნარი (ტყე)
- კუთხური (ტყე)
- ოსტომე (ღელე)
- ✕ ნაქერალა (სათესი)
- ✕ ნიგვზნარი (მალლარი, ნიგვნარი)
- ჭიჭაოის ქვა(სათესი)¹⁰¹

გოგოლესუბანი¹⁰²
ეწერი

- ბერეფოლა (სათესი)
- ხარისთვალა (სათესი)
- კოდაშალა (ტბა სუფსაზე)
- ანჯაფარისოული (საკარმიდამო)
- რუწითელა (ღელე)¹⁰³
- ეწრები (სახნავ-სათესები)
- ტალახი (საკარმიდამო)

თსინეთი

- ლაშისღელე
- ნაფსიორი (ს. ცენტრი)
- სახაიას ღელე

კუნძულა

- კერძევიძის ნასახლევი
- საჯვარე (გორა)
- საყდარი (ნაეკლესიარი)
- ცინცქა (ფერდობი)
- ნაყვები (ფერდობი)

საკვერნის გორი

- საყდრისყელი (ყელი)
- საგულობო (ნამოსახლარი)

101 ჭიჭავაძის ქვა.

102 ძველი „ქვემო ფარცხმა“. ♣

103 ერთვის სუფსას.

ნაწირავი (გორა)
 ქეროული (სათესი)
 სადათვია (სათესი)
 ნაშენება (მალღარი, სათესი)
 ნაბამოული (გორა)¹⁰⁴
 ფლატე (ფერდობი)
 სალორის ღელე

შთის ადგილები:

სასკვამის გვერდი (ფერდობი)
 ვიესოული (ბუჩქნარი)
 საკეცია
 საკეთარა (ბუჩქნარი)
 ჭართელოფრი (საძოვარი)
 ბისნარი (ტყე)
 კაპეტი (ტყე)

ლაფრანა¹⁰⁵

ნაშენი (საკარმიდამო)
 კოტეს ადგილი¹⁰⁶ (სათესი)
 ჭაჭაოული (ფერდობი)
 დიხაქურო (სათესი)

მკედლებისერა

ნეკლესური (ძვ. ნეკლესიარი)
 ნაურაილი (საკარმიდამო)
 ხატის მამული (საკარმიდამო)
 შარიაშოულა (საკარმიდამო)
 ვეულ (საკარმიდამო)
 ზურაბეს ნასახლევი (ნამოსახლარი)
 გაბრიელნაყანევი (ფერდობი)
 კიბენასახლევი (ნასახლევი)
 კუნტრუცია (საძოვარი)
 სარეცხელა (ღელე)¹⁰⁷
 ნამარნევი (ბუჩქნარი)
 ვაკე (ნამოსახლარი)
 საცივი (წყარო)

შთის ადგილები

მალრანა
 საკეცია
 დაბლა საქარა
 მალა საქარა
 საქარას ყელი
 სათორელი
 ნაქერალა (ტყე)
 ნაბახჩვარი (ტყე)
 ნანალიევი (ტყე)
 ესე ზუცის ნაყანევი (ტყე)
 ბატონის ნაყარავალი (ვაკობი)

¹⁰⁴ ამბობენ ლაბამოურსაც.

¹⁰⁵ ასე იწოდება ღელე და სოფლის უბანი.

¹⁰⁶ კოტე ბერძენიშვილის ადგილი.

¹⁰⁷ სარეცხელასა და დიდვაკის წყლების შეერთებით იქმნება ლაფრანა.

დიდსაისლე (ტყე)
 ნაჯოვეარი (ტყე)
 წვერი (ტყე)
 ნაბაშვარი (ფერდობი)
 ფლატე (ფერდობი)
 შუაგორი (გორა)
 წიფნავვარა (ტყე) ✓
 თჩინეთი (საძოვარი)

შარცხშის სასოფლო საბჭო

შუა ფარცხმა

ეწერი (სათესი)
 ერნალი (სათესი)
 ქვის კლასი (ძველი სკოლა)
 კანტორა (ს. ცენტრი)
 ფიშტორა (ღელე)
 ღობირო (სათესი)
 ეელა (ეკლესიის მიდამოები)
 პატარა ღობირო (სათესი)
 დიხაკურო (სათესი) ✓
 სამსახულთა (ფერდობი)
 საჩინქინე (წყალვარდნილი)
 კინქეს ქვა
 ალახანი (წყარო)
 გამოღმა საყვირის პირი (სათესი)
 ნაისლე (ტყე)
 საკალმახე (ტბა აკვანაზე)
 სიბესასრე (სათესი)
 დიდი იაგორეს ნასახლევი¹⁰⁸ (სათესი)
 აკვან-დაკვანე (ღელე)
 ნიგოზი (ადგილი გზაზე)
 ქვისსატეხი L
 ორპირი (ღელე)
 თავსაბანი შიწა
 ხუცისნაყანევი
 სახაბანიე (შეშის საყარი) /
 ნაფიცი (სათესი)
 ლელევი (სათესი)
 ვაკე (სათესი)
 ჯარგვლი (სათესი)
 ნაპურალი (სათესი)
 ბულეზის ადგილი (სათესი)
 ბურნათის ვორა
 ბურნათის საცივი (წყარო)

ზემო ფარცხმა
 კოცხოულა

მაისოულა (წყარო)
 ტალახნარა (სათესი)

108 შეგრელიშვილი.

ჩინჩხოლა (სათესი)
 ოთხპანტა (ტყე)
 ტევრი (ტყე)
 წიფნარა (ტყე)
 სამაჭრე (ნავენახევი)
 ბულას წყალი (წყარო)

საგორავა

ღელენჯოური (ღელეებიანი ადგილი)
 ხარღანი (სათესი)
 ნათიბარი (სათესი)
 ეკნარა (სათესი)
 იიბრია (სათესი)
 ბაღოური (სათესი)

ხანი

ბერის ნასახლევი (ვორა)
 ნატბიური (სათესი)
 ნაბურალა (სათესი)
 ტაშილოურის აბანო (მინერ. წყალი)
 კინერი (სათესი),
 ირემბული (ფერღობი)
 ნაბურალა (ვორა)
 ვანწყარო (წყარო)
 კატისყანა (სათესი)
 საბუე (სათესი)
 ქვაშეყრილი (ბუჩქნარი)
 ნაბელღაეა (სათესი)
 მადენი (ტყე)
 სურნალა (ტყე)
 დიდღღე
 სუშბრილა (ტყე)
 ჰაჰეეთა (ტყე)
 ვარღანაული (ტყე)
 საწვიმი (ტყე)
 ვაკე ბურნათი (მინდორი)
 ნაბახჩევი (ტყე)

დავლაცხის სასოფლო საბაგი

სავევისტყე

ძგიმიძგურის ღელე
 მგალობლიშვილის წისქვილი
 მგალობლიშვილისოული (სათესი)
 ნაბურვალა (სათესი)
 ბერიძისოული (მინდორი)
 ნაფურნევი (ადგილი ბერიძისოულში)
 ნაორღვალი (მინდორი)

ენანარა (სათესი)
ქვარნალი (სათესი)
სანგებურო (გორა) ✓
ნაშენი (გორა)
ეწერი (სათესი)
წიფნარა (სათესი)
საწვერო (ტყე)
ნაცერცვალა (ტყე)

დაბლა ციხე

ოთხრი ღელე
ჩახატარაშვილის წისკვილი ✓
ჩახატარის კალა (სათესი) 109
ჯიქიების გორა
შუა ფურცელა (საყდრის მიდამოები)
სასირე (გორა)
ნაკოშკარა (გორა)
ეკლესიის გორა
ორბირა (ყელი)
ზედვაკე
თათხორა (სერი)
შავის ტყე
ნალევის ღელე
საცეხველა (ადგილი ნალევის ღელეზე)
ჯანის შინდორი

გუმისციხის სასოფლო საბაო

შუქისციხე

კიროული (სათესი, ვენახი)
ნაჯიხურალი (გორა)
სანისლია (გორა)
ზევაკე (გორა)
გათრეულა (სათესი)
საფსეტია (სათესი)
ტყემლები (სათესი)
წითელგორი (სათესი)
თხილები (სათესი)
ხარისთვალა (გორა)
შკერნალი (გორა)
ვალმა ნაკაფი (სათესი)
სალეკვია (ღელე)
ზეთიშვილების წყალი
ნაბელავი (სათესი)
სახუნდარი (ს. უბანი)
პირქვეული (სათესი)
ბარნალისთავი (სათესი)
ბერსალო (სათესი, გამოქვაბული)
ციხე

109 ძველი „ჩახატარი“ (ჩახატარაშვილისოული).

აკენათა (ადგილი სუფსაზე)
ქვაბი (ადგილი სუფსაზე)
გურის ტბა (ტბა სუფსაზე)
შამანოული (ს. უბანი)
გურგენიძეები (ს. უბანი)

იანუელი

ესესქედი
ცხრათა (ტყე) 110
ნაჩაპურალი (ტყე)
ქვაბის ლელე 111
ნასაყდრი (ტყიანი ბორცვი)
ნამარნევი (ტყე, სახნავ-სათესი)
კუდუნეთი (სახნავ-სათესი)
კოხი (სათესი, ქვედა, ზედა)
აკენათა (ტყე)
დათეიას გორი (გორი)
ნაორდვალა (ფერდობი)
ცხენისზრუგა (ტყე)
სანისლია (გორა)
ძველკარა (გადასავალი)
სურნალი (ფერდობი)
ნაფიკარა (ფერდობი)
ღიხაშხი (ს. კუთხე)
ძიროულა (სათესი)
კალანდოურა (ს. კუთხე)
დობირო (ს. კუთხე)
ლაშე (სოფლის ცენტრი)
ბერეჟევა (ღელე)

მოედანა

სათეისთაო (ჭალა სუფსის მარცხენა ნაპირისას)
ნასაკირალი (ღელე)
საბერიძაო (მინდორი)
სიხარცოული 112 (საქარშიდამო)
კარლოულა (ფერდობი)
ქვასიბა (სათესი, ქვარნალი)
ჩამოყვრიალი (ჩანჩქერი ქვასიბას ღელეზე)
ქედი (ფერდობი)

ფიფი ვანის სასოფლო საბაჟო

ღიდი ვანი 113

გურისტყე

წიფლა ქარა (ტყე)
ჯებირი (სათესი)
კაცეას გორი (გორა)
მოიდანახე (სათესი)
საბინდილია (გორი)

110 „ცხრათა ზიარი იყო“.

111 ერთვის სუფსას.

112 სიხარულიძისოული.

113 ძველი „ქვემო სურები“. V

ხუნდაძეების გორი
 ლოქათი (გორა, ღელე)
 ნარეწმალა (ფერდობი)
 ღუქნის გორი (სოფლის ცენტრი)
 ნაჯოგვარი (ტყე)
 ცსილე გორი
 წელკაევის გორი
 ჩაყელულა (გორი)
 ხუციშვილების ღელე
 ყორნალი (ტყე)
 ყორნალის ღელე
 თხემლარი (ტყე)
 კარბათა (ტყე)
 სამესამედო (ტყე)

გამოდმა დობირო

ხუნდაძისოული (ცენტრი)
 ზედგაე (სათესი)
 ნაწისქვილები (სათესი)
 კოჯორა (ბორცვი) ✓
 საწაბლია (სათესი)
 ნაჭირეები (ს. კუთხე)
 სათხარა (სათესი)
 წყალნაყელავა (სათესი)
 ვანის წყალი
 ნაჩხუბარა (სათესი)
 ყანაშავა (სათესი)

ყვითელთური

ნაბეკავი (სათესი)
 თეთრი გორი
 ზაქვისგორი (ტყე)
 მგელისმოღობილა (სათესი)

ვალმა დობირო

ჩთილა (ტყე)
 თხილნარა (სათესი)
 ნასახლევა (ნამოსახლარი)
 გელოურა (სათესი)
 მიღმობა (სათესი)
 ლელეთა (სათესი)
 კოკოსა (გორა)

შერე

გობეჯოური (სათესი)
 კოჯორა (გორა)
 კარჩხათა (ტყე)
 ტაფელვანი (ტყე)
 საყეცია ჭვავი (სათესი) ✓
 ნაფიცარა (სათესი)

შუა სურები
საბერიშვილო V

- აგაში (სათესი, ღელე)
- ტეფრი (ტყე)
- ტეფრისღელე
- სანესვია (სათესი)
- ხელთა (სათესი)
- ზვარე (სათესი)
- რგვალი გორი (ტყე)
- ნაჭიანები (სათესი)
- ოხტომე (ღელე)
- წყავის გორი
- ჭებირის გორი
- ნაკომარი (ტყე)
- საწყარო (ტყე)
- საწყაროს ყელი
- ქვაბისაქცევი (სერი)
- ნადიციაროსწყვერი (გორა)
- ნისახლევი (სათესი)
- დაფელინა (სათესი)¹¹⁴
- საქეციასგორა V
- დიდიქვა (ტყე)
- ნაფაცხვარი (ს. კუთხე)
- შუაგი (ს. კუთხე)
- საჯვარე (ვაკე)
- გამოღმა გორი
- ქვაბჭარა (სათესი)
- საბუჭარა (სათესი)
- სახახია (სათესი)
- აკენა (სათესი)
- ღარისთავი (სათესი)
- წაბლარა (სათესი)
- ნახნავა (სათესი)
- კოკოცა (სათესი)

ღობირო

- ჩიჩოური (ს. კუთხე)
- ხეისთავა (ტყე)
- შუაგორა
- ნაბერდი (სათესი)
- ამატოური (ს. კუთხე)
- ჩიკოურა (სათესი)
- ზახტოური (სასაფლაო)
- ნაკაბეტვარი (სათესი)
- ბუკნარა (სათესი)
- ჯვარი (გორა)
- კორღანო (ბორცვი)
- ბერსნალი (ტყე)
- ნამჭევარა (ტყე)
- ტბა (გუბე)

114 დაფენილა?

ცაცხენარი (ტყე)
 კორტოხა (სათესი)
 ნასვენები (სათესი)
 ნაბახჩვარა (სათესი)
 სალორჭილა (სათესი)
 გუმრალა (სათესი)
 ცხენისზრუვა (სათესი)
 ბოძალდელე
 ცაცხვათი (ტყე)
 ჰეულა (სათესი, ღელე)
 მორწყალა (ღელე)

ჯემო სურვილის სასოფლო საბომ

ჩაკიტორი

სამიოთხედო (ბუჩქნარი)
 ჰალა (საძოვარი)
 გაფევილა (სათესი)
 გომიშა (სათესი) v
 თემლარი (საძოვარი)
 სიპისლელე

წანწაგური¹¹⁵

გორი
 სერი
 კილაჭორი (საძოვარი, ღელე)
 ვასილის ნალიები (სათესი)
 ნაწისქვილევი (საძოვარი)
 ნალოშარა (სათესი)
 შავშაკი (ტყე)
 ტიაღორი
 გრძელგორა
 ყავრის გორი

შველოური

ჭვარი (გორა)
 გირგოლის ღელე
 ქალა (საძოვარი)
 ზვარე (ფერდობი)
 ზვარვაკე (სათესი)
 ნაშვავებინთავი (სათესი)
 ჩახორი (ს. კუთხე)
 ლაშე (ღელე)
 ლაშისვერდი (ფერდობი)
 საბოლოკია (სათესი, საძოვარი)
 თემლარი (სათესი)
 სელათვია (სათესი)
 მორე (სათესი)
 შუაგორა
 ოხოჩორი (ს. კუთხე)
 დობირო (ს. კუთხე)

¹¹⁵ მორენაირად „ეზიეშვილების გორი“.

ციციბოური

სანიღლე
სურნალი (სათესი).

თავსურები

ქოქილოური (სათესი)
ჩაკალიში (გორი)
მამინოური (ს. კუთხე)
ტევრი (ტყე)
კიქნარას გორა
ქებილეთი (ს. კუთხე)
თეთროული (ს. კუთხე)
ზუარე (სათესი)
წიწინეთი (ვლე)
ქეციმერი (სათესი)
ვაკია (სათესი)
საწყობის ღელე
საშველიას ვაკე (სათესი)
წამოსვეტილები (სათესი)
ნაკოდრევი (სათესი)
ნასაყდრი
ჩიხნარა (ტყე)
ურთხისღელე
დიდალმართი (ფერდობი)
წყალამპარა (ღელე)
ორწყალი (ღელე)
მსხალთა ვაკე
საბოლოკიასერი
თავებრი(ძი)ს ნაყანევი
ნაომრის ქვა
ნაკატრევი
დიდალმართის ძირი
ჯარგელის გორი
სახალი
სკურდა (ღელე) ✓
ნასახტრი (სათესი)
საბუეთი (ნიგვზნარი)
გონთიმერე (ს. კუთხე) ✓
ნაწისქვილევი (ნამიანევის წყალზე)
კილოფნარი (ტყე)
წარებალა (ტყე)
ხეშეკოდლი (ტყე)
წაბლარა (ღელე)
ვადასათოლავა (ტყე)
ნასურატევი (სათესი)

პავლიას გორი

შიშვილახი (ფერდობი)
პავლიას ღელე
კიქნარას გორი

სენგური (ფერდობი)
კეკელიძის ნაყანევი (სათესი)
ობოლი მსხალი (სათესი)

კობური

ნაგორწმინდვეი (გორა)
ნასახტრი
მინდორი (სათესი)
საყვეარა (სათესი)
საყვეარასთავი (ტყე)
შუაგორა
კობურყანა (სათესი)
თბილი ღელე
თბილი ღელის თავი (ტყე)

ტობახია

ჭალა (სათესი)
შავშახტა (სათესი)
ვაკეჯვარი (ს. კუთხე)
შუაგორა (გორა)
ნაწისქვილევი (საძოვარი)
ყორია (საძოვარი)
დილაშართი (აღმართი)
ნამინევი (ს. კუთხე)
ბარნალი (სათესი)

ქადაგორი

ქანტორი (ს. კუთხე)
ღორი (სათესი)
ყვეის ღელე
ნარმოლა (სათესი)
ცარაკოული (სათესი)
ღორის საფლავი (საძოვარი)
სანიტია (საძოვარი)
თაიღორი (სათესი)
ნავარსკვლავები (ჩაგარდნილი ადგილი)
ოცხანგური (გორა)
ეშვანა (ტყე)
წვამას ღელე
საცხეველას ღელე
ახვაყე (სათესი)
ოქილარა (სათესი)
ნავომარა (სათესი)
ცხენიზრუგა (სათესი)

ჭაფოძენი

ნამჭვარა (ბუჩქნარი)
ხორეთი (ტყე)
ჭაფოძენის ნაყანევი (სათესი)
ღორი (სათესი)
ნიგვზნარა (ტყე)
ცივი (ტყე)
ნასერვალა (სათესი)

ჯიხური (სასაფლაო)
 კენჭისყარა
 დათვის საწუმბი
 საბულრავა
 ნაღუქნევი
 ლამაზი გორი
 საკონდახია
 საძროხია

მთიანი, ტყეები

ვაკიჯვარი
 მანჯასწყაროს აღმართი
 * როსიპეს ნაძვი¹¹⁷
 მანჯასწყარო
 ბართლომეს ნაკარვალი¹¹⁸
 ახალი გზა¹¹⁹
 ნათოფარა
 საყარაულო
 * წყალამპარა
 * მამალაძის ნაკლაფი¹²⁰
 თბილი წყალი
 მერიყელი
 * ჩოგნარი (საძოვარი)
 * მსხალწითელა (საძოვარი)
 სურნალი (ტყე)
 ნამჟავარა (ტყე)
 შუაგორა
 ქვაჭიშკარა¹²¹
 სახარია
 ქვაბღელე
 საკალმახია
 წყალთაშუა
 უღვეველა
 კიკვაძის მთა
 დიდი ჭაჭის ტბა
 ფიჩ/ხ/ვაკე
 სახოვა
 ძნელთა
 ქვაფორჩხილი
 სანისლია
 მაღალი სადგომი

116 მეორენაირად: „წითელი გორი“.

117 „რასიპე ბარამიძე“.

118 „ესეც ბარამიძე იყო“.

119 ჰელიოტს გაუკეთებია“.

120 მიტროფანე მამალაძე მოცეს.

121 გზა (დიდი ჭაჭის ტბიდან) მართლაც ქვის კიშკარზე მოდის. ახლა იგი უქმია, რადგან ახალ გზას ქვემოთ დაუწევია.

წიფნარი

სამთაზიარი (სათესი, ტყე)
 ძემიძგური (ღელე)¹²²
 დიდყანა (სათესი)
 კობიტნარი (სათესი)
 კუჭუშა (ტყე, სათესი)
 სასირე (გორა)
 ტუბოლნარა (სათესი)
 ლაშე (ღელე)
 ნასაისლარი (სათესი)
 ლელეშუა (სათესი)
 ხატის მამული (შალღარი)
 ძირდაბალი (სათესი)
 საყორნია (სათესი)
 გრძელი ადგილი (სათესი)

ტყეები:

ბაქრაძის ზიარი
 კიტისციხე
 ნაცერცვალა
 ნაჩხუბარა
 საყარაულო

ბურნათი

სააღებო (გორა)
 ნიშოური (გორა)
 ნაბურვალა (სათესი)
 გავლური (სათესი)
 ქვეშაყრილი (ქვასატეხი) V
 ნაბედლავე (მთა)
 წვერი (მთა)
 წყაროსგორი
 საწუმია (ტყე)
 ცხრა წყარო (წყაროებიანი ადგილი მთაზე) V
 კაშურები (ფერდობი, ნაშენი)
 ქასრე (ფერდობი)
 სამძირია (ფერდობი)
 რუსის წყარო
 ნაფოშტვარი (ვაკე ადგილი)
 ბორისის წყარო¹²³

კონხარა

ონე (სათესი)
 კონხარა (ღელე)
 გლეჯილა (ვაკე ადგილი)
 სასახლე (სოფლის ცენტრი)
 შავი ტბა (ტბა)
 ბერღელე
 ლიზაური (ღელე)

122 ერთვის სუფსას ძველ ჩოხატაურთან.

123 ბორის ძნელაძის წყარო. 50-იანი წლებამდე „ბერძნის წყარო“ ერქვა.

- პატარა ვაკე (ვაკე)
- ტბისგორი (გორი)
- ! მოთხრილი ნიგოზი (ფერდობი)
- ნაბოსტნევი (ფერდობი)
- თოდუას ქედი
- გურიელიძის ქედი
- ბაჭრაძის ქედი
- სერინეს ყელი
- + საწაბლია (ქედი)

სახანძრის სანოვლო საბუი

ქვემოხეთი

- ქორძის ღელე
- ვაშნარი (საბჭოთა მეურნეობის მიდამოები)
- კრიპუკოული (სათესი)
- საჭამიასერი (სერი)
- ჩხორონჭუა (ღელე) ✓
- მაკარეთი (ფერდობი)
- შვავური (ვენახი)
- მაცხოვარი (ნეკელსიარი)
- გუმბრალა (გორა)
- სასირე (გორა)
- ნაშვავები (ფერდობი)

ტყეები:

- ვალმა ტყე
- დაბლაჭვარი
- სიბა
- ✓ საწაბლია
- კრიპუკაძის ნასახლევი
- ნასალორები

ჩომეთი

- მერე (სათესი)
- სატურია (ბუჩქნარი)
- ნაუნები (გორა)
- ნაჭორიელები (ფერდობი)
- მარდნალა (ტყე)
- სარირაო (გორა)
- პატარა ჭალა (ვაკე)
- საწერო (ნაშენი)
- ✓ ურთხნალი (ტყე)

მამულარი

- ღედსოურა (ღელე)
- ნახიტრელეს ნამოსახლი (სათესი)
- ყურუშა (ღელე)
- აბუთვანი (ტყე)
- ნაჭორიელები (მინდორი)
- ნანჭავარა (მინდორი)

მეავლელე (ღელე)
 ქვაბისკერე (გამოქვამული)
 გვერდის გზა (ტყე)
 უჩიაროული (ბუნქნარი)¹²⁴ ✓
 ბებოურა (ტყე)

ზემოხეთის სასოფლო საბჭო

კვირიკე

ქვაბა (ს. კუთხე)
 ქელი
 ლეშნარი (ღელე)
 ქებულა (ფერდობი)
 საშოურა (გორა, ღელე)
 გელურა (გორა)
 ნაფაცხვარა (ფერდობი)
 დიხაშხო (სათესი)
 ქიჯვარა (გორა, ტყე)
 გოგებერის კარი (გორა)
 სახრო (ვაკე, საძოვარი)
 სარობი (გორა)
 ბარდნალა (ფერდობი)
 ცხენიზრუგა (გორა)
 ბროკიშვილის გამოწყაიდი (სათესი) ✓
 შუა გორა (ტყე)
 კანჩხა (ფერდობი) ✓
 ნაჩხუბარა (ფერდობი, სათესი)

გოგოური

მესხოური (ს. კუთხე)
 ხორცოულა (ღელე)
 წითელგორი
 ნანტრაული (წყარო)
 ნასახლები
 ისნარი (ტყე)
 თალაყოური (ტყე)
 ლაუშნარი (ტყე)
 კორტოხი (ტყე)
 ვაკე (სათესი)
 გუმბრალა (ტყე)
 ვანიჰალა (ტყე)
 ყანაშავა (ტყე)
 სამძირია (ბუნქნარი)
 დუცხუნა (ბუნქნარი) ✓
 ნაცხვარა (საძოვარი)
 შუაქედა
 შუაგორა
 საქეინაო (ტყე)

წიალობანი

მეგრელოური (სათესი)
 ქვარნალა (სათესი)

¹²⁴ უჩიარიასოული?

გუმბრიონი (გორა)
 მამულარი (სათესი)
 კორტოხა (გორა)
 სასრისთვალი (ყელი)
 ბერძულა (თხილნარი)
 გრძელი გორი

თხილაგანი

დობირო (ს. კუთხე)
 სამხრო (სათესი)
 ორკიყელი
 ინწრუა (ს. კუთხე)
 წყაენარა (ბუჩქნარი)
 საყეცია ✓
 ოსტომე (ფერდობი)
 ნაგომარი (ფერდობი)
 ორკე (გორა წმ. ვიორგის ნაეკლესიარი)
 ჯგარი (ცენტრი)
 ცისკაროულა (ს. კუთხე)
 ედინოური (ვაყე)
 ჩხოყე (ფერდობი)
 საქელქელი
 სამესამედო (გორა)
 შაეროკა (გორა)
 საყარაულო (გორა)
 ყვითელოური (მთა)
 წაბლნარი (ტყე)
 შუაგორას საშლილე (ტყე)
 ნაშვაეების თვალი (ფერდობი)
 ჯვარის ქალა (საძოვარი)
 მოსირული (სათესი, ტყე)
 საბზიურო (ფერდობი)
 ესლები (ტყე)
 შუაგორა

ოფითის სასოფლო საბჭო

გამოღმა თხილაგანი

შუაგორა (მთა)
 ტულუბო (ტყე)
 საჩდილე (ტყე)
 ჯეჯიკოჯრა (მთა)
 თხილანგორი (სერი)
 აყენა (გორმალალი)
 ვენიაროულის წყარო
 სიპა (ფერდობი)
 სასირე ყელი (ვადასაველი)

კაცაქენი

ქობუნა (ღელე)
 ქელი (სერი)
 წერაჭვი (მთა)
 ბოგირი (მთა)
 მონაგონები (ტყე)

წიაღობანი

- ბუენარა (მთა)
- კიქასაფრიალა (საძოვარი)
- საისლე (ბუჩქნარი)
- ტურულვა (ბუჩქნარი)
- ვაკე (საძოვარი)
- ნარგავი (საძოვარი)
- ნათარგმო (საძოვარი)
- მერეწიალი (საძოვარი)
- ხინალესღელე
- გორყანა (ტყე)
- ნამოხვარი (მთა)
- წყარანე (საძოვარი)
- ჯვარი (სერი)
- ოხტომე (ტყე)
- ცვილოური (ტყე)
- ნატეხი (ბუჩქნარი)

ტერნოული

- კიბულა (წყარო)
- ნუშნარი (ბუჩქნარი)
- ორთა (ს. უბანი)
- ეკლესიის გორა
- კორტოხი (გორა)
- ქვარანა (სათესი)
- შენჭეხა (სათესი)
- თათხოური (მინერალური წყალი)
- წიალი (ბუჩქნარი)
- ბლეგი (საძოვარი)
- ნალულა (ბუჩქნარი)
- წიხნაროულა (ტყე)
- გვერდი (ტყე)

ნაწილ ოფეთი

- ჩარლოულა (ღელე)
- შტუქურო (სათესი)
- სამაჭრია (სათესი)
- ჩიტეისოული (ვენახი)
- ქოჩოურა (სათესი)
- შამბალესგორი (საძოვარი)
- კილაძის ჭილა (სათესი)

ღიდი ოფეთი

- ჩხაიკარი (სათესი)
- მერე (სათესი)
- ხატიმამული (სათესი)
- ვახტანვისოული (სოფლის ცენტრი) ✓
- ნომბალევი (სათესი)
- ქვაბიფსკერა (ღელე)
- ლაშე (სათესი)
- რუსის ქვა (სერი)

- მამაცესლული (სათესი)
- ტურლუა (ბუჩქნარი)
- სასირთვლი (კლდე)
- ნაორპირევი (ადგილი ვზაზე)
- თამარის ჯარის ფეხნაზოცი (ადგილი ვზაზე) V
- ჭილაძის ნატახტარი
- ჭილაძის ნასაყდრი (წმ. გიორგის ნაეკლესიარი)
- ჯვარის გორა (სერი)
- ოხრიკეთი (სათესი)
- ჟორანა (ღელე)
- ჯოვილოური (სათესი)
- ნავომარი (სათესი)
- ჩხაროული (სათესი)

პატარა ოფეთი

- ურთხელა (სათესი, მინდორი)
- მსხლები (სათესი)
- საკმლები (სათესი)
- ყურცელა (სათესი)
- მლაშე (სათესი)
- ჯვარისგორი (გორა)
- ვაისფერდი (საძოვარი)
- ქუკუნაური (საძოვარი)
- ისლისგორი (ბუჩქნარი)
- მუხნარი (საძოვარი)
- ხუტუას ნამოსახლარი (საძოვარი)
- ბოგა (ბუჩქნარი)

ქვემო აბაშა

გამოჩინებულის სასოფლო საბჭო

- ხევისწყლისპირი (სათესი)
- ნაშქევარა (სათესი)
- საკეციას წყალი
- აჭინარი (ღელე)
- ეწერი (სათესი)
- ლაშე (სათესი)
- კონკოროული (სათესი)
- ვინკოული (სათესი)
- საკეცია (სათესი)
- ატალახია (მინერალური წყალი)
- ორჯიკაული (საძოვარი)
- ვაკე (საძოვარი)
- მთადასობილა (გორა)
- სიპისქვაი (საძოვარი)
- გვერდისგზა (ბუჩქნარი)
- ნაბოსტნევი (საძოვარი)
- თეთგორა (საძოვარი)
- ჯინჯარაძის ნასახლევი (საძოვარი)

ზემო აბაშა

- ქედისძირი (ბუჩქნარი)
- ნაშევები (საძოვარი)
- სახელმწიფო მიწა (სათესი)
- ტბისყელი (გადასავალი)

- ანტარაული (ტყე)
ჩახოული (ტყე)
• გამოჩინებული (გორმალალი წმ. გიორგის ეკლესიით)
გოგოური (სათესი)
სალუქვაძის ნაკლავი (საძოვარი)
კუპატა (სერი)
• სალობის ღელე¹²⁵
ოხტომეს ღელე¹²⁶
დინაშხო (სათესი)
ჭაიჭვარი (საძოვარი)
ბაირალი (ტყე)
თაურია (ტყე)
ლაფრანა (სათესი)
ზანდო (გორმალალი)

გორმალალის სსსოფლო საბჭო

გორმალალი

- ჭოფათა (წყარო)
შიდანი (სათესი)
როსები (სათესი)
საენგურე (სათესი) ✓
ბოცვაძისოული (სათესი)
ნაცერცვალა (სათესი)
• დობირო (სათესი)
ეწერი (სათესი)
• წაბნარა (ბუჩქნარი)
ნასათიბვარი (სათესი)
წისქვილის მოედანი (სათესი)
მეგრელოური (ბუჩქნარი)
აფხოური (საძოვარი)
წამწავის გორი (საძოვარი)
გულეზა (საძოვარი)
• ნამკევერი (საძოვარი)
სატურია (საძოვარი)
ფშიცინელარი (წყარო)
კანდელაისოული (ნამოსახლარი)
მოწყობილისოული (ნამოსახლარი)
თეპძაძისოული (ნამოსახლარი)
ნაფაცხვარი (საძოვარი)
კოჭობინესწყარო
კაეტი (საძოვარი)
დობირო (საძოვარი)
მიწანელა (სათესი)
ოფორა (სათესი)
გოგიტორა (სათესი)
შამისოული (სათესი)
ნათლისმცემელი (გორმალალის ნაეკლესიარი)
სინგური (საძოვარი)
ნაისლარა (სათესი)

125 ერთვის ოხტომეს ღელეს.

126 ერთვის ხევისწყალს.

- მიწისათხარა (საავტურე მიწა)
- კასამბალა (მინდორი)
- ნაქერალა (სათესი)
- ჭარიოული (სათესი)
- ლიყანა (სათესი)
- მიწაბოგირა (ბუჩქნარი)
- ჭოენარი (სათესი)
- შეიპატარა¹²⁷ (ბუჩქნარი)
- ბატონის ნაყანები (სათესი)
- ნაკუხურევი (ფერდობი)
- კურკანტალი (სათესი)
- ჯვარისგორი (გორა)
- კიკორა (ღელე)
- ორცხილები (ტყე)
- საჯვარე (საძოვარი)

ქაყულე

- თხილებისთავი (საძოვარი)
- ნაკელსიევი
- ბერის ნამოსახლი (სათესი)
- სალარო (სათესი)
- აბანო (მინერ. წყარო)
- საენგურე (სათესი)
- ლაშე (სათესი)
- კიწმაროული (სათესი) V
- ვაშნარა (სათესი)
- ურთიღელე¹²⁸
- წყარო
- ღართვალა (წყარო)
- ნატეხი (საძოვარი)
- ნაბამბვარი (საძოვარი)
- საწნახელა (ტყე)
- შუხნარი (ტყე)
- ნაკარვალი (ტყე)
- კამერები (ტყე)
- ნაპურალა (ტყე)
- ჭობილოური (საძოვარი)
- ჯონნარა (წყარო)
- ნადარბაზევი (ბუჩქნარი)
- პატარიას ნამოსახლი
- შუაჭალა (სათესი)
- საწვიმი (სათესი)
- ჯვარი (გორა)

საჯამახოს სასოფლო საბო

ნოლა

ქვემო ნოლა

- შერე (სათესი)
- კაპეტი (სათესი).

¹²⁷ მეორენაირად ჩქიპატარა.

¹²⁸ ხევისწყლის მარჯვენა შენაკადი.

ჩასახედავი (საძოვარი)
 ნაკარტოფილარი (სათესი)
 საყორინა (სერი)
 ეკლესიის გორი

ზემო ნოღა

ქედი (საძოვარი)
 ნაჭორიელები (გორა)
 ნასახლები (გორა)
 წიწვი (გორა)
 დიხაშხო (სათესი)
 დობირო (სათესი)
 ტევრი (საძოვარი)
 ბეჟანნასახლევი
 სატურია (ბუჩქნარი)
 ესეის ღელე
 ტყემლების გორი (საძოვარი)
 თეთრი გორა (საძოვარი)
 კოკოტგორი (საძოვარი)
 ჯეჯოური (საძოვარი)

ბეგა

შალა შინდორი (საძოვარი)
 შაისგორა (საძოვარი)
 ქვაბისფსკერა (ბუჩქნარი)
 ქვარნაღეს წყალი (წყარო)
 სამანია (გორა)

ქოკნარი

ქვასიბა (გორა)
 ჩხაიძნების გორა (საძოვარი)
 ქოინეს გორი (საძოვარი)
 შყერშაღის გორა (საძოვარი)
 კონცხი (გორა)
 დუჩაღას გორა (საძოვარი)
 შორეშაღი (ს. უბანი)
 გაფხეკილა (გორა)
 მაყვლის წყალი (წყარო)
 კირკალა (სათესი)
 ოკაპინე (ღელე)
 სურნალა (სათესი)
 ბაირალის გორი
 გოგიტაღის გორი
 ბორჩხეთის ღელე

საჯავახო
 რევი

დიდ შოხოულა (სათესი)
 ნატბოური (საძოვარი)
 ჯარგვალეს გორი (საძოვარი)
 წყარო
 დუჩაღასოული (სათესი)
 გავუას ღელე
 ნასაღურალი (სათესი)

ნაოდვარის გორი
 დობირო (სათესი)
 წყარო
 ჭადრები (სათესი)
 ჭიკნარი (სათესი)
 სკოლის უკან (სათესი)
 კობახიძის გვერდი (სათესი)
 ზუთპეტარი (სათესი)
 ნადარბაზები (სათესი)
 * თხინარას ლელე 129

ნიგორზღვა

მეორე ნიგორზღვა

მეწუნარი (ს. უბანი)
 სატახია (ბუჩქნარი)
 ნაშვავები (საძოვარი)
 ბოვანატები (ბუჩქნარი)
 ვვერდზე (საძოვარი)
 კაპეტი (ბუჩქნარი)
 ფშანარი (ბუჩქნარი)
 ბერტოული (საძოვარი)
 ნალობარი (ს. უბანი)
 როთომო (ბუჩქნარი)
 ნაისრალის გვერდი (საძოვარი)
 ნაკალოები (მინდორი)
 * ცაცხენარი (ტყე)
 დობირო (ს. უბანი)
 ქანსარი (საძოვარი)
 საყეცია (ბუჩქნარი)
 ჯაბოური (საძოვარი)
 ლაშე (წყარო)
 ნაწუნები (ბაღი)
 სირქედი (საძოვარი)
 მერე (მინდორი)
 მოსიოური (ს. უბანი)
 ძირვალე (ბუჩქნარი)
 * მუხიგორი (ბუჩქნარი)

პირველი ნიგორზღვა

ურეკი (ბუჩქნარი)
 * წაზნარი (სერი)
 ბაირადის გორი
 სასამო (საძოვარი)
 * ცხილაგანჯარა (საძოვარი)
 ბამბები (საძოვარი)
 კოჭობინა (საძოვარი)
 * სოკოგვერდი (საძოვარი)
 სუკი (საძოვარი)
 ნაჩამურევი (საძოვარი)

 129 რიონის მარჯვენა შენაკადი.

ნაქახლევი (საძოვარი)
 ხუმბრალი (ტყე)
 დიხაშხო (საძოვარი)
 • ცხილები (საძოვარი)
 დარანი (ბუჩქნარი)
 ნაუდაბნოები (საძოვარი)
 ნამოხვარი (ს. უბანი)
 ნაბოსტნები (სათესი)
 წისქვილის ღელე
 ნაკალოები (ს. უბანი)
 ნაკაფი (საძოვარი)
 ბართხოული (საძოვარი)
 ჭვარი (გორა)
 დიდვაკე (სათესი)
 ნაკაპეტვარი (საძოვარი)
 სახრო (ს. უბანი)
 • წიფლები (საძოვარი)
 დობირო (სათესი)
 ჭორთოული (ს. უბანი)

ვამოღმა ორპირა

ქვეთავი (სათესი)
 ნარლოვი (სათესი)
 შემოთხრილი (სათესი)
 გოგიტიძისოული (სათესი)
 ზეგანი (სათესი)
 ნიკელსიევი (ბუჩქნარი)
 • სალაქაშე (სათესი)
 ნადარბაზევი (სათესი)
 პალიოური (სათესი)
 საბორანო (სათესი)
 • ჩქონი (სათესი) ✓

ტოლემის სასოფლო საბზო

ბულნარა

მორეშავი (გორა)
 • ვერხენალი (ბუჩქნარი)
 ნანესგორი (გორა)
 ქვაკირი (სასაფლაო)
 ბოცეაძის გორა (გორა)
 • ბაძენარი (ს. კუთხე)

ტოლები

ზემო ტოლები

ნაციხვარა (ციხის ნაშთი)
 ნაქერალა (ფერდობი)
 • კიაფნარა (ტყე)
 • სუნელა (ტყე)
 ნაჯოგვარი (ვაკე)
 • თხემლარა (ტყე)
 ბეჟანას ნასახლევი (სათესი)
 გოგონაკლავი (გორა)
 ქვისატეხი (კარიერი)

შუატყე (ტყე)
წმიდა გიორგი (ნაეკლესიარი)
კუთხური (სათესი)
ანთაბარი (წყარო)
ხოროჭინა (ღელე)
საისლე (ტყე)
ნაოყვარი (სოფ. კუთხე)
ნასაყდრი (ნაეკლესიარი)
ნაოჭვევი (სათესი)
ნაოდვარი (გორა)
შანისგორი (გორა)
კალანდაძის ნასახლევი (ნამოსახლარი)

ვაზის უბანი¹³⁰

ქოშინაფხეკელა (ნაზურგი)
მინდორი (სათესი)
კუკანი (სათესი)
წყურეთი (სათესი)
სასირე (სათესი)
ქვეთავი (სათესი)
გოთოყოფური (სათესი)
ეკალი (სათესი)

კეთილარის სასიფლო საბჭო

გულეკარი

სატეხი (სათესი)
გაგური (სათესი)
წმინდა გიორგი (ეკლესია)

კეთილარი

ჩეჩონი (სათესი)
რიონჯალა (სათესი)
ფიბიჯი (სათესი)
ლეღფონი (სათესი)
ნაოხვამუ (ბორცვი)
ნამარანუ (ნაზურგი)
ურიაჭალა (სათესი)

ვამოლმა კოდორი

ნახაჯე (სათესი)
ნარიონალი
ხატკარი (სათესი)
წმიდა გიორგ კაკალე (ეკლესია)
თელაფონი (სათესი)
თელონი (სათესი)

¹³⁰ ვაზისუბანი ჩვენი დროის სახელია, რევოლუციამდე იგი ქორესუმად (ქორებისუბანი — ქორებისუბანი) იწოდებოდა.

ვაშლმა სირიაჩქონი

ურიას ბორანი
კაცობური (სათესი)
მარიასკარი (საკარშიდამო)

ნიგოიტიის სასოფლო საბჭო.

ტობათი

ნიგვზნარი (გორა),
ნაოჩუარი (ბუჩქნარი, სათესი)
დიდგორი (გორი)

ჯაბანა

ლონჯიხევი (სათესი)¹³¹
იარნალისღელე¹³²
ნაციხვარი
საყდარი
შკერშავი (გორა)
ჯოლოურის ღელე
ჩხეშნარის წყალი (ღელე)
ტიალგორი (გორა)
ნეუსაღლევი¹³³ (გორა)
გუმრალა (გორა)
კოჭუას ნაყანევი (გორა)
ნათორნალი (გორა)
ნადუქნევი (სათესი)
ლაშე (ღელე).

სატეხია

დობირა (სათესი)
საისლე (სათესი)
ნაფიჩორალი (სათესი)
ივანიკეს ნაბაღვარი (გორა)
საყდარი
სასირე (გორა)
მუხამალაი (გორა)
სადიდიო (სათესი)

ქვიანი

ფიჩორისპირი (სათესი)
მსხალიანი (სათესი)
წიფნარი (სათესი)
თელიზოლი (სათესი)
ნაბოსლარი (სათესი)
ტრლფაა ზოლი (სათესი)
ბაძგაწატურა (სათესი)
ორთვალი (სათესი)

131 ნაჯოხევი.

132 ერთვის ფიჩორს (მარჯენიდან).

133 ნაიასულევი.

შაზუტიანი (სათესი)
ფორხილა (სათესი)
კიმოთისგორი (გორა)
კოჭორა (გორა)
დიდი ქვისერი (სერი)
ღელისკარი (სოფ. კუთხე)
ზოკუჩაური (გორა)
• ლელენარი (გორა)
საცივიანი (წყარო, გორა)
გოგვაური (გორა)
ქილაური (გორი)
ნაჯოგვარი (გორა)
• თელორაული (გორა)
საჩალია (ტყე)
ქვათირის ღელე (ღელე)
ნოჭკირა¹³⁴ (გორა)
თოფურული (გორა)
როკნალი (გორა)

• ჭყონავორა

დიდიას ტყე (სათესი, საძოვარი)
ნაკამეჩარი (სათესი, საძოვარი)
• კიჭვიანი (სათესი)
• მუხიანი (სათესი)
• ნანახორალი (სათესი)
• წიფნარი (სათესი)
• თავზეღვანი (სათესი)
• ბჟოლიანი (სათესი)
• ძელქვა (სათესი)
სალიანი (სათესი)
ქვედა საკაფია (საძოვარი, სათესი)
საცივიანი (ვაკე)
ბერული (ვაკე)
ფერესოული (ფერდობი)
გოგუაძის ნასახლევი (ბუჩქნარი)
გამოღმა ჩიტლა (გორა)
ზედავაკე (გორა)
ციცოური¹³⁵ (გორა, ღელე)
ნაკარვალი (გორა)
ბახმარო (გორა)
გამოღმა ციცოური (გორა)
ჩიხათი (გორა)
მწვიდობაძის ნასახლევი (გორა)
• ნიგეზნარი (ბუჩქნარი)
წულაძის ნასახლევი (გორა)
ღელისკარი (სოფ. კუთხე)
ზედა საკაფია (გორა)

ჩოლობარგი

სურნალი (სათესი)
• საკანაფვარი (სათესი)

134 მეორენაირად — საირაო.

135 ეს ღელე ორად ჰყოფს სოფელს, ქვედა და ზედა ჭყონავორად.

თითიანი (სათესი)
 სანიკიძე (სათესი)
 ღობირაჲ (სათესი)
 შავტალახაჲ (სათესი)
 უყი (სათესი)
 სახნავაჲ (გორა)
 ჩიხლანების გორა (გორა)
 ნატეხი (გორა)
 საოტკოვლეღე ლ
 ქორნაბუღღვარი (გორა, ღელე)
 ჩიტლა (გორა)
 * ნაძვის ფეხი (ნაველესიარი)
 ონჯიქელი (სერი).

ნიგოითი

პიპი (ღელე)
 მანდილა (ღელე)
 უგორა (გორა, ღელე)
 ქვიშანათა¹³⁶ (სათესი)
 წვევები (ღელე, სათესი)
 საწყალურა (სათესი)
 უყი (სათესი)
 რუჭულა (სათესი)
 ოჩე (სათესი)
 თბრილი (სათესი)
 მომწვარი (ქედი)
 ნაროფინევი (ღელე)
 საშუალა (გორა)
 * სავარდია (გორა)
 ჩხარანა (გორა)
 გავველი¹³⁷ (გორა)
 სანწუპი (გორა)
 სურნალი (გორა)
 კატისციხე (გორა).

ფუხუთის სასოფლო საბაჲ

ზემო შუხუთი

ფატარი (საძოვარი, სათესი)
 შორჩხილი (ღელე)
 კუდიფსორა (ღელე)
 ოკეარი (ღელე)
 სილა (სათესი)
 სავიღელი (სათესი)
 ბალიანი (სათესი)
 * ვაშლიანი (გორა)
 ბუჭერაჲ (გორა)
 ოსკინათი (სერი, ღელე)
 პეტრიეს სახტომელა (ხრამი)
 გრძელი გორი (სერი)
 * ნიგეზნარი (საძოვარი)

136 რკინისწყალი ამოდის.

137 ნიგოითის ქედის უმაღლესი მწვერვალია.

ახო (ფერდობი)
 ნეკო (გორა)
 წყარო (წყარო)
 ნაჭოგვარი (გორა)
 გათბრილისძირი (ტყე)¹³⁸
 გათბრილი ან ინწრუა (გადასავალი)
 საყდრისფერდი (ნასაყდრი)
 წაბლიანი (გორა)
 ბრუაშტანი (გორა)

ქვემო შუხუთი

ფიჩორისპირი (სათესი)
 წყვეპისპირი (სათესი)
 ბზვანი (ლეღე, სათესი)
 გურვანეთი (ჩაის პლანტ.)
 ჭიკის' ტბა (სათესი)
 დობირო (სათესი)
 საჭინკია (ლეღე)
 უკანდღე (ლეღე)
 საირაო (გორა)
 სახრუაჲ (გორა)
 მზისკვალი (გორა)
 ღორისმამა (გორა)

გორისგვერდი

ნაცეხვარა (ნაციხვარი)
 კვიტიშვილის ლეღე (ლეღე)
 საჭინკია (ლეღე)
 შუაგორა (გორა)
 ქვაბისღეღე
 ნასაყდრალი (ნაეკლესიარი)
 ვადათხრილი (დიდი თხრილი)
 ნასიმაგრევი (გორა)
 წმიდა გიორგი (ნაეკლესიარი)

ლაშისღეღე

ბოკოიანი (სათესი)
 ნაძვიანი (სათესი)
 ბომწვარი (სათესი)
 ნაბუკარაჲ (სათესი)
 კვინტნარაჲ (სათესი)
 კიოლი (სათესი)
 კაცხუაჲ (სათესი)
 ნაქომარაჲ (სათესი)
 ნაწიფაჲ (სათესი)
 უკუქუპული (სათესი)
 ქოლიბაჲ (საძოვარი)
 ლაფნარი (ტყე)
 თხინარი (სათესი)
 დაკვალული (სათესი)

¹³⁸ ადრე აქ საცალღებო გზა ყოფილა. XIX საუკუნის მეორე მესამედში საურმე გზა გაუქრიათ და „ინწრუა“ გაუფართოვებიათ. დ. ბაქრაძე, რომელმაც 1873 წელს გადაიარა „გათბრილი“, იგი ახალი გაკეთებული ყოფილა (Арх. пут. стр. 252).

ხიდუღია (სათესი)
ღობირა (სათესი)
მამული (სათესი)

ლანჩხუთის სპალაპო საბჭო

ლანჩხუთი

ფიქრის გორა (ბალი)
ნასაყდრალი (ბალი)
კუშტუღიანი საყდარი (საკარმიდამო)
ჩამოყვითი (სათესი)

ორავისღელე

ნაღელობი (ქალაქის უბანი)
ძველი ნაღელობი (უბანი)

აგარაკი

ბაკური (საძოვარი, ტყე)
ჩაბოგვილა (საძოვარი)
• თხემლარი (სათესი)
სახარეფსორი (ღელე)
• ვენახიანას ფსორი (ღელე)
რუშავეს ფსორი (ღელე)
• ნაგოზა (სათესი)
ლარიზა (სათესი)
გორშავი (ტყე)
ლაშისფსორი (ღელე)
გოგავის ნოყო (ღელე)
ნაზაოღვარი (სათესი)
სვანისტყე (სათესი) ✓
საფაცირე (საძოვარი)
• ლოღრანა (ტყე, ღელე)
ხოფერიას სკურდი (ღელე)
ლაფნის საღეტრო (ღელე)
გაძირული (ტყე)
სათეგზია (ღელე)
საოღანია (საძოვარი)
გოშკანა (სათესი)
ნაჩეხა (სათესი)
ხუმბრია (სათესი, ღელე)
ნაწისქვილარი (სოფ. კუთხე)
ბაბაჩაურა (სათესი)
ფართე ფსორი (სათესი)
გობილა (ღელე)
• თხინარა (სათესი)
გოგოჩალი (სათესი)
ონაური (სათესი)
ნათლისცემელი (ნაეკლესიარი)
კოდისწყარო (აღვილი სოფელში)
კოკობა (ნასაყდრალი)

მთის ადგილები

ჟოკნარა
ნალია დამწვარი
ვაკე სახრუა

გაჩხვარების სასოფლო საბჭო

ჭაჩხვარები

წყალწითელა (ღელე)
თხრილა (ტყე)
ვოგონატები (სათესი)
წმინდული (ტყე)
ტუკელი (სათესი)
ლაფნარი (სათესი)
ბერძნისკარავი (საძოვარი)
ყურე (ბორცვი)
აკინარი (გორა)

ჭუნჭუათი

მერე (სოფ. კუთხე)
ნასახტრალი (ძველი ნაეკლესიარი),
გვერდამს ღელე (ღელე)¹³⁹
ნაპურალა (სათესი)
ნასახლები (სათესი)
ნაწითელავა (ფერდობი)
მანტელი (სათესი)
ორკაჲ (ფერდობი)
ლორლოჭა (გორა)
ქვისნიგოზი (სათესი)
ზედავაცე (გორა)
დიხარმელი (სათესი)
ტუტყიეთი (ვაკე სამების გორაზე)
ბაკანაჲ (გორა)

ორაგვე

ხორიე (გორა)
კონაური (ფერდობი)
კოზმანა (ვაკე)
ოღლანეთი (გორა)
ორაგვე (ღელე)
გურგოლიათი (ღელე)

გვიმბალაურის სასოფლო საბჭო

გვიმბალაური

ფიწორისპირი (სათესი, ტყე)
საბალური (საძოვარი, ტყე)
გოგონატები (საძოვარი, სათესი)
ბაძვარმოწვარი (სათესი, საძოვარი)
გორაჲ
კუპუნათი (ტყე, საძოვარი)
საგუბი (ჭაობი, ტყე, ღელე)
ფატარი (სათესი)

¹³⁹ ერთვის ორაგვისღელეს (მარცხნიდან).

- ღობირო (სათესი)
- თელიანი (სათესი, ბუჩქნარი)
- საჩქაფუნა (ბუჩქნარი)
- ფხალიანი (სათესი)
- ნაბელაყარი (გორა)
- ორბინა (ჩაქარდნილი ადგილი)

ჯუნეწერი

- ხუხუჭური (გორა)
- გობაზეული (გუბე ადგილი)
- კოჭოპას ლელე
- ჭაბელი (სოფ. კუთხე)
- მუნხარისგზა (გზა)
- კურისყელი (სათესი)
- თელიანი (სათესი)

ჩიბათის სასოფლო საბჭო

ქალა

- ლაშე (ტყე)
- ეწერი (სერი)
- ქუკლური (გორა)
- კომიტნარი (ფერდობი)

ზემო ჩიბათი

- წყავი (სათიბი)
- სკურდი (ღელე)¹⁴⁰
- საბადური (საძოვარი)
- ნაჯოლვეი (ტყე, საძოვარი)
- ფატარი-ლაშე (ტყე, საძოვარი)
- ნასაძროხალი (სათესი)
- ბუქნარა (სათესი)
- ოტიას ნასახლევი (სათიბი)
- ერმალოზის¹⁴¹ ნაყანვეი (სათესი)
- კორაული (გორა)
- კობზანეთი (გორა)
- საყივარა (გორა)
- სამეზა (მთა)
- დაფნარა (გორა)
- კომიტნარი (გორა)

ქვემო ჩიბათი

(ძველი გომახური)

- მაუჭაძის ნაქარვალი (ტყე)
- შავი ტყე
- კოხოთი (ტყე)
- აშანათი (ტყე)
- კალაბუნა (ტყე)
- ნაბაკევი (ტყე)
- ჩქუნი (ტყე, სათესი)

¹⁴⁰ ერთვის ფიჩორს.

¹⁴¹ ერმალოზი გვარად ჯორბენაძე ყოფილა.

გეგელის ტყე
მენჯამ (სათესი) ✓
* ცარა (სათესი)
მომწვარი (სათესი)
ჯვარტალაბი (სათესი)
* გომახური (სოფლის ცენტრი)
მერე (სოფ. კუთხე)
დედალფონი (ლეღე)
ქაჭახუნა (გორა)

ლესის სასოფლო საბჭო

ლესა

*
შავისტყე
სავორის მავარი (ტყე)
კალამანა (ტყე, ლეღე)
რუჭული (საძოვარი)
საქციელი (სათესი)
საკეცა (სათესი)
ქვაბა (სათესი)
ნასახტრი (სასაფლო)
რუისლეღე
ჩილოური (გორა)
გურიელის ნასახლევი (ნამოსახლარი)
ონე (სათესი)
ტურაული (გორა).

კინათი

ქვემო კინათი

ფოცხვერეთი (გორა)
ასკანისთავი (გორა)
ქალა (ვაკე)
* მახაური (გორა)
ხუთგიდელა (ფერდობი)

ზემო კინათი

ქვაშიში (ფერდობი)
ჭლაბა (გორა)
გოგისოული (ფერდობი)
ადლანი (გორა)
იანაური (გორა)
საყვიარა¹⁴² (გორა)
f კობა (გორა)
* ნალობიარი (გორა)
საწილე (ფერდობი)
ჯვარი¹⁴³ (ვაკე)
სამაჭრე (ფერდობი)
ზენდილი (ვაკე გორაზე) \
კობაი (ფერდობი)
ნაჩხურალი (ფერდობი)
ნასახტრალი¹⁴⁴ (გორა)

142 ამბობენ: „საყვიარას“.

143 კინათისა და ორაგვის საზღვარი.

144 შემონახულია ძველი ეკლესიის მცირე ნაშთი.

ეწერი

* წიფნარი (სათესი)
 * იელა (სათესი)
 ხოფერიას ნაყარვალი (საძოვარი)
 ნასაყდრალი

ბალეფი

ჯორის მერე (სათესი)
 ნასაყდრალი (ნაეკლესიარი)
 ქევაკა (ჯორა)

მორთხელი

ჯორის მერე (საძოვარი)

ჯურთუყვეთი
 მერე

ქებაბა (სათესი)
 * ბეონალი (სათესი)
 გრძელი (სათესი)
 ლაშე (სათესი)
 თიხა (სათესი, ტყე)
 გუჭერა (ტყე)
 ნაჭალევი (სათესი, საძოვარი)
 ცივისწყალი (ლეღე)¹⁴⁵
 დამპალისპირი (სათესი)
 ზურგაბ (ბორცვი)
 მოკლავნილი (ძველი ნამდინარევი)
 ფაცხნარი (ტყის პირი)
 ლუბდიდი (სათესი)
 მოურევი (ლეღე)¹⁴⁶
 შარისპირი (სათესი)
 * წყავიანი (სათესი)
 ისრინი (სათესი)
 ხარჩილამ (ტყე)
 * ბარდინი (ტყე)
 ათიანი¹⁴⁷ (სათესი)
 ნიკოს ნატეხი¹⁴⁸ (სათესი)
 პალესტინეს ნაყანევი¹⁴⁹ (სათესი)
 ფინჩისჭვარი (სათესი)
 სანახშირე (ტყე)
 თელისარეკი (ნოყობის შესაყარი)
 ოსკუბანი (ლეღე-ტბა)
 ეწერი (ტყე)

145 ერთვის ლეისწყალს (მარჯვნიდან).

146 მოურევი ანუ მორევი, ძველად წყალი გუბდებოდა და ამიტომ უწოდებენ ასე. შუა-დღის დეფარბში, აღრე ტანს ერთვოდა.

147 ექახიან „ვეერხლიანსაც“. ეს ახალი სახელია და უკავშირდება იმ ვერხელის ხეს, რომელიც იქ დაურგავს ვილაცას ჩვენს დროში.

148 აზნაურ ნიკო გიგინეიშვილს გაუტეხია ეს ეხო და ამიტომაც იწოდა ასე.

149 პალესტინე გვარად ვოგიჩაიშვილი ყოფილა.

საქორე

გეშინასასხლევი (ნამოსახლარი)
 * ბენათა (გორა)

ნაცარა

დიდმამული (გორა)
 ნაუყარა (გორა)
 დანდისოული (გორა)
 ღვეისწყალი (მდინარე)

ნიგვზიანის სასოფლო საბჭო

ნიგვზიანი

მაჩვისღრე

ნამედლარი (გორა)
 ბალიანი (ფერდობი),
 * თხილიანი (ფერდობი)
 ნაკუხურალი (ფერდობი)
 ნატაბაყევი (გორა)

ხიდმაღალა

ხიდმაღალას ღელე (ღელე)¹⁵⁰
 * სამგელია (სათესი)
 * შქერი (სათესი)
 თავ/ხ/შელარი (სათესი)

მუჯანა

ბრავნალი (ტყე)
 * ზოკერა (ტყე)
 ზრუგა (ტყე, სათესი)
 * ცაცხენა (ფერდობი)

* ბეოლდამწვარი

ჯიხანჯირის ღელე
 ლასის გორი (გორა)
 ოდამურა (ღელე)
 ნაციხვარა¹⁵¹ (გორა)
 ყრუის ღელე
 ყვევის ბუდე (ტყე)
 ხისხილა (ტყე)
 ოსკობანი (ტყე)
 ორკარი¹⁵² (ტყე)
 ეწერი (ტყე)
 ოჭარა (ტყე)
 სასალამურო (ტყე)

ხაჯალია

სვიანა (ღელე)
 შუამაგარი (ტყე)
 საცივიანი (ღელე)
 * წაბნარა (გორა)

¹⁵⁰ ერთვის წყალწითელას.

¹⁵¹ ნაშთი არაფერი შემონახულა.

¹⁵² მეორენიარად — „ორპირი“.

თოთიბაური (სერი)
ღრუაღ (ღელე).

წილობანი

ოღონდოლე (ღელე) ✓
საყუდარა (გორა)
კორნალი (გორა)
ქარნაქევი (სერი)
ნადარბაზევი¹⁵³ (გორა)

არჩეული

ებლაური

არჩეული (სერი)
ნაროჯალა (ფერდობი)
მაჭანათა (ფერდობი)
ნაცარა (მდინარე)
გეშმანეთი (ნასაყდრი)
ჯვარი (გორა)
ფანდისოული (გორა)

ჩიქვეთი

ქელი (სერი)
ბეზეთი (გორა)
ლეღენარის ღელე
გოგოტელი (გორა)
ნასახლევი (გორა)
ციხისგოდორა (გორა)
ბელლის გვერდი (ტყე)

ჩანჩეთი

ორონალი (ფერდობი)
ზეგანი¹⁵⁴ (სერი)
უკანდლე
როყალვაყე (ღელე)
ღაფნარი (ფერდობი)
ღორაღ (გორა)
სინაზორე (გორა)

ნინოზვილის სასოფლო საბაო

ყელა

ქვედაყელა

1 მანწიკაყვის ყელი¹⁵⁵
ჩიჩქინათი (გორა)
გვარაყათი (გორა)

ზედაყელი

საირაო (გორა)
ნიგვზნარა (გორა) ✓
ეცაღ (სათესი)
ცქვიტისოული (სათესი)
ნაცარა (ღელე)

153 ნაზარბაზენევი თუ ნადარბაზევი?

154 შეორენაირად—გიორგი ზუცის ნასახლევი.

155 აქედან გზები შიდის არჩეულის, გულიანის და ბულუხაურისაკენ.

ბაკურია (სოფ. კუთხე)
 ნამალარევი (სათესი)
 საბზეურაძე (გორა)
 გუთანაური (სათესი)
 ნაკობაური (გორა)
 შერია (სოფ. კუთხე)
 საღორია (გორა)
 ნაქობარაძე (გორა)
 ყელა (ყელი)¹⁵⁶
 ჭოკლაური (ფერდობი)
 ნაცეხვარა (გორა)
 დიდსასირე (ყელა)¹⁵⁷
 ახანელი¹⁵⁸ (ნასოფლარი)
 პირსამელა (სათესი)
 ეწერი (ფერდობი)
 საბალეზო (სათესი)
 ჭვარიზრუგი (გორა)
 დარჩიას ნასახლევი (სათესი)
 დიდლეღე (სათესი)
 თუთაის ტყე

ბულუხაური

რაყა (სათესი)
 კვირიკეთი (ნაეკლესიარი)
 სამეურტე (სათესი)
 ქვანა (სათესი)
 კატისციხე (გორა)
 შუთი (ღეღე)¹⁵⁹
 ვეპაური (სათესი)

ჩოჩხატის სასოფლო საბჭო

გულაინი

ღვედი

სახტარი (ნაეკლესიარი)
 გორდომანი (ფერდობი)
 თხისთავაძე (გორა)
 ორონალი (სათესი)
 მერისყელი (ყელი)¹⁶⁰
 სატახია (ფერდობი)
 ბეონალი (სათესი)

მურვანა

ნაჯახლევი (სოფ. კუთხე)
 ბოყვა (სოფ. კუთხე)
 ჭიჭველაძე (ტყე)
 ნაჭურალა (სათესი)
 სატურია (სათესი)
 შავი ტყე

156 გზა მიდის სოფ. ჭუმთისაკენ.

157 გზა მიდის ჭუმთის მონასტრისაკენ.

158 ახალშენი.

159 ერთვის სუფსას (მარჯენიდან).

160 გზები მიდის ოდილაურისა და ჩანჩგისკენ.

ნავომარა (ტყე)
კონნარა (ტყე)
ღვანდელეთი (ტყე)
ეწერი (სათესი)
ძღვეი (ტყე)
ბრავიანა (სათესი)
ჩინჷუ (სათესი)

საკუბრე

საკირე (სათესი)
ტორჩოული (სათესი)
საქორია (ბორცვი)
ბეეიასოული (სათესი)
ნასახტალი (გორა)
საყდრისფერდი (ფერდობი)
გულიანისფერდი (ფერდობი)
ნაბურალი (სათესი)
ნანალიარი (გორა)
აფხაზური (ციტრუსები)¹⁶¹ ✓
ნიგოზას ლელე
გიორგაული (ნამოსახლარი)
იანეთის ლელე
აბანო (მინერალური წყალი)

ნაჭუბარი

ხარველა (სათესი)

კულიანი

ჩუჩხურეთი (ლელე)
ფამარის წყარო ✓
ნასაყდრი
ესიეს ნასახლევი (ნამოსახლარი)
ჩხოკოურა (ფერდობი)
ლუზნარა (ხევი)
ნაცარა (ლელე)
საქორია (გორა)
საყურძენა (სათესი)
ჩხარვანა (ვენახი)
ჭეიანა (ლელე)

ჩოჩხათი

კუთხისთავი (სათესი)
მალალი (გორა)
ჩასავალი (სათესი)
კონნარა (სათესი)
ბორძვეთი (სათესი)
ნაცარა (ლელე)
სათიბი (სათესი)

ოდლაური

მიწისნათხარი (სათესი)
ნაფიცარა (ტყე)

¹⁶¹ აფხაზეთიდან მოტანილი ნერგით ყოფილა გაშენებული და ამიტომ უწოდებენ ასე.

თხისთავად (გორა)
 † ბეონალი (ტყე)
 სატახია (ტყე)

კოკათი

დაბლა კოკათი

* ძუგნათად (გორები)
 ნაციხვარი (გორა)
 ნასაყდრალი
 საყდრის ფერდი (ფერდობი)
 სამსონისფერდი (ფერდობი)
 ნასაკირევი (ვაკე)

შალა კოკათი

საირმე (გორები)
 ხუცის ნასახლები (ნამოსახლარი)
 * ჭიჭველა (ბუჩქნარი)
 ყვირალი (ვაკე)
 ყვირალისთავი (ვაკე)

ხორეთი

შუთისპირი (ვაკე)
 კიკანა (ფერდობი)
 ჭოკნარი (ტყე)
 საყვირკობო (ღელე)

უდაბნო

ოჩორჩხინა (ჩანჩქერი)
 უდაბნო (გამოქვებული)
 შეშისაყარა (ტყე)
 კუნუელი (სათესი)
 ბალურაული (გორა)
 სატურია (ტყე)
 ნაცხვარა (შალალი გორა)

მოედანი

ქვაბისული

ყვირალი (სათესი)
 წისქვილიანისღელე
 ქვაბისულის ღელე
 სალორის ღელე
 საირმისთავი (გორა)
 ისრისღელე
 მუხიანის ღელე
 პალიონკა (სუფსისპირი)

ქვა

ბოსტანა (ფერდობი)
 მსხალიანი (სათესი)
 თირისბაჯა (სათესი)

მოედანი

სახტარი (ნეკლესიარი, სასაფლაო)
 სათიბი (სათესი)

ჩოჩხათა (გორა)
შუთისპირი (სათესი)
ურთი (სათესი)
არტკა (ფერდობი)

შრომის უბანი

ოკვანე

ბარდლალია (გორა)
შუაქალა (სუფსისპირი)
კოდორი (სუფსისპირი)
საქინათო (გორა)

ჯალაბაური

ნაციხვარა (გორა)
ნაშევი (ღელე)

ჯიხანჯირი¹⁶²

სასკეინია (ფერდობი)
დოჩაური (ფერდობი)
მალლუანი (გორა)
გორგოშაული (ტყე)
ბერსნალი (ბერქნარი)
ნაციხვარი (გორა)

სუფსას სასოფლო საბჭო

ახალსოფელი

ხანი (ღელე)¹⁶³
მუხისღელე (ღელე, ტყე)
მოკლაკინია (ღელე)
ოხოთი (ღელე)
ჯვარიანი (ტყე)
ჩარბაქა (არხი)
სათიკნია (საძოვარი)
ღელვის ღელე
იმნათი (ტბა)
მოწეფარი (ტყე)
ბუქღელე
სათლია (სერი)
ქვაშკიანა (ღელე, სერი)
ნიგეზიანა (სერი)
კიბულა (გორა)
ბალიანი (გორა)
ლაშის ღელე
ბერსნალა (გორა)

ტბანათი

ეწერი (ტყე)
გორა (საძოვარი)
ნავომარა (სათესი)

¹⁶² აღვილობრივ ჰყოფენ ორად: მალლა და დაბლა ჯიხანჯირი.

¹⁶³ ერთვის ფიჩორს მარცხნიდან.

მუხაგაპრალი (სათიბი)
ორჯუმალი (საძოვარი)
სილიანი (საძოვარი)
აკრადილი (საძოვარი)

უნავირა

პირღმა (სათესი)
რაგვიანა (გორა)
სათოლია (გორა)
ნასათხოვარი (გორა)

ჩქუნი

ნოლი (სათესი)
ნაცოდვილვეისლეუ

ხიდმაღალა

მასხულის ნოლი¹⁶⁴ (სათესი)
ლაგიძისნოლი (სათესი)
თავართქილაძის ნოლი (სათესი)
ნაოჩვარი (სათესი)
ანწლიანი (ს. კუთხე)
ორჯუმალი (ს. კუთხე)
სათეანი (საძოვარი, სათიბი)
წითელი წყალი
ქურთუნა (ტყე, ჰაობი)

გრიგოლეთი¹⁶⁵

შავიწყალი
ყარაუსლეუ¹⁶⁶

მალთაყვა

მალთაყვა (მდინარე)
დედაბერა¹⁶⁷ (ტყე, ღვლე)
თხორიანა¹⁶⁸ (ღვლე)
საგოჯის ტბა¹⁶⁹
კაპარჭინა¹⁷⁰ (მდინარე)
პალიასტომი (ტბა)
შავა (მდინარე)¹⁷¹
ნახუტური (მდინარე)
ძველი ფოთი (ციხის უბანი)

164 ნოლი — ქალა.

165 ადგილობრივი გამოთქმით: „გირგოლეთი“.

166 მალთაყვას მარცხენა შენაკადი.

167 ერთვის მალთაყვას.

168 ერთვის პალიასტომს.

169 ეს ტბა უერთდება მდ. თხორიანს. ტბის სიგრძეა 800 მ, ხოლო სიფართო — 70 მ.

170 პალიასტომის და ზღვის შემეერთებული.

171 ერთვის პალიასტომს.

სარჩები

1. დ. ბერძენიშვილი, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები 3
2. ჯ. გვასალია, თ. თოდრია, გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფო პოლიტიკური საზღვრები 23
3. თ. ბერაძე, გ. ცქიტიშვილი, იმერეთის სამეფოს საზღვრები . 41
4. თ. ბერაძე, ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები 53
5. ი. სიხარულიძე, მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის 74

СБОРНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ГРУЗИИ, Т. IV
(на грузинском языке)

დაბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

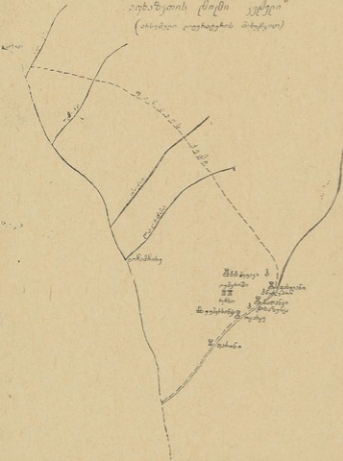
რედაქტორი დ. მუსხელიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თავაძე
ტექნიკური რედაქტორი ე. ბოკერია
კორექტორი ლ. გელოვანი

გადაეცა წარმოებას 8.5.1970; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.9.1971;
ქალაქის ზომა 70×108/16; ნაბეჭდი თაბახი 14,35;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 14,42;
უე 01382; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1197;
ფასი 1 მან. 28 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19.
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Վրենսբուրգի լճակի շրջանը
(սկզբնական լճակներ)

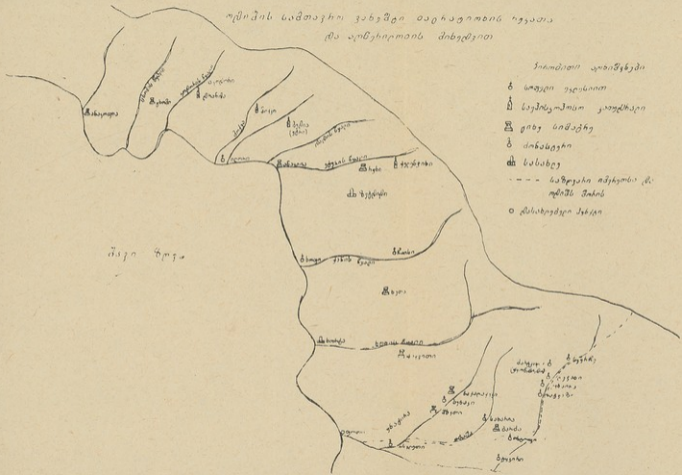

Վրենսբուրգի լճակներ

- ճ Գրանդա
- ձ Սարգիս
- Ջ Սարգիս
- Ռ Գրանդա
- Ս Սարգիս
- Վրենսբուրգի լճակի շրջանը

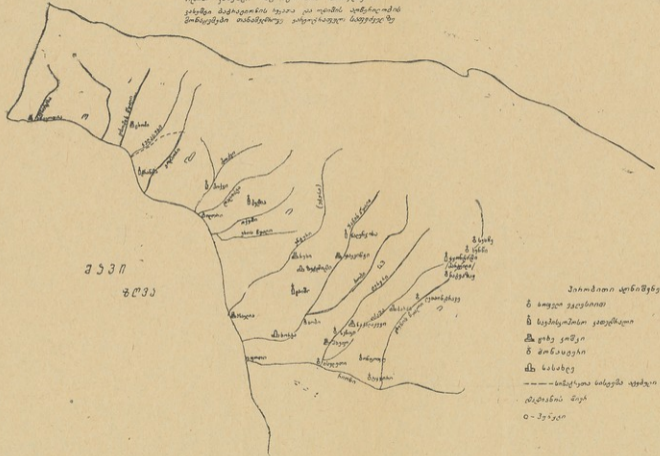
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1971

ՊՐՈՉԻՆ ԱՎՃԱՅԻՆ ՅԱՆՅՄԵՐ ԵՎ ԿԱՊԵՐՈՒՄԻՆ ԿԵՆՏՐԱԼ
ՄԱ ԱՐՄԵՆՈՒՐՄՈՆ ԺՈՆԵՐՆԵՐ

ՄԱՅԻ ԳՐԳՐ

ԴՐԱՅԻ ՅԱՅԵՄԵՐ ԺԱԳԿԱՅՈՒՆԻ ՍՈՅԸՆԴՐ
 ՅԱՅԵՄԻ ԺԱԳԿԱՅՈՒՆԻ ԷՅՆԱ ՍԱ ԴՐԱՅԻՆ ՅԱՅԻԿԱԿՈՒՄԻՆ
 ՅՈՒՆԱՅԵՄԻՆ ՍԱՆՅԱՅԵՄԵՆՅԱ ՅԱՅԵՄԻԿԱՅԵՄԻ ՆԱՅԵՄԵՆՅԱ ԵՄ

3530
 8033

- ՅոՒՌՈՒՄԻ ՎՈՒՆՅԵՆԵՄԻՆ
- ճ ԵՐԵՎԱՆԻ ՅԱՅԵՄԵՆՅԱ
 - ճ ՆԱԿԵՆԱԿԱՆ ՅԱՅԵՄԵՆՅԱ
 - Ճ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶ
 - ճ ՅՈՒՆԱՅԵՄԻՆ
 - ՃՆ ՆԱՅԵՄԵՆՅԱ
 - ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՅԵՄԵՆՅԱ ԿՐԿՆԱԿԱՆ ԵՅՄԵՆ ԵՄ
 - ՈՂՈՒՆԻՆԻ ՄՈՒԻ
 - Օ - ՅԵՄԵՆ